

TEORIJA I PRAKSA

2/1996

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA **Družboslovna revija**

Let. XXXIII, št. 2
Marec-april 1996, UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold, Marko Lah, Breda Luthar, Vlado Mihelj

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
Adolf Bibič, Marjan Brezovšek, Ljubica Jelusič, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej Kirn, Zdravko Mlinar (predsednik), Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič, Niko Toš, France Vreg

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC/Designer
Ismar Mujezinović

Uredništvo/Editorial board
1000 Ljubljana, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Naročnina za I. polletje 1996
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT,
za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Tisk
DELO, Tiskarna Ljubljana, Dunajska 5

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo
Republike Slovenije

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-124/96 mb/sp šteje revija med proizvode,
za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Poštnina plačana v gotovini.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija
Letnik XXXIII, št. 2, str. 177–366
Ljubljana, marec–april 1996

VSEBINA

ČLANKI

- BREDA LUTHAR*: Analiza medijskega vpliva v semiotski družbi 181
ANDREJ ANŽIČ: Nadzor nad obveščevalnimi službami 194
MARKO KOS: Iskanje novega smisla dela (elementi za povečanje delovne
 proizvodnosti) 208
ZVONE ŽIGON: Slovenski politični izseljenci v Argentini 216

SISTEMSKA TEORIJA

- FRANE ADAM*: H. Willke: kontekstualno usmerjanje 232
MATEJ MAKAROVIČ: Politika v postkomunistični modernizaciji z
 vidika sistemske teorije 248
FRANC MALI: Teorija socialnih sistemov in funkcionalna družbena dife-
 renciacija 261
ANDREJ ŠKERLEP: Izključitev subjekta: Luhmannovo protislovno poj-
 movanje komunikacije 272

KJE JE KRITIČNA MISEL DANES?

- DARKO ŠTRAJN*: Kritično mišljenje v dobi utilitarnosti 293

IZ SLOVENSKE POLITIČNE TRADICIJE

- JOSIP GRUDEN*: Slovenski župani 302

PREVOD

- KLAUS BRUHN JENSEN IN KARL ERIC ROSENGREN*: Pet tradicij
 iskanja občinstva 308

PRIKAZI, RECENZIJE

- SLAVKO SPLICHAL*: K novim konceptom v metodologiji 333
MITJA VELIKONJA: Ponovljivi zgledi 334
STANE ANDOLŠEK: Pluralna sociologija 335
MAJDA TRAVNIK: Prepotreben obrat nazaj – k človeku 339
ANDREJ PINTER: Modeli komuniciranja 340
ANDREJ PINTER: Jezikovni instinkt 342
URBAN SUŠA: Komentirana zgodovina 345
PETER STANKOVIČ: Ko na vasi donijo kitare 347
ANDREJ PINTER: Kdo koga gleda? 349

NOVE KNJIGE

352

AVTORSKI SINOPSIS

362

CONTENTS

ARTICLES

- BREDA LUTHAR*: Media influence analysis in semiotic society 181
ANDREJ ANŽIČ: Control over intelligence services 194
MARKO KOS: In search of a new meaning of work (elements for work productivity increase) 208
ZVONE ŽIGON: Slovene political emigrants in Argentina 216

SYSTEMS THEORI

- FRANE ADAM*: H. Willke: Contextual orientation 232
MATEJ MAKAROVIČ: Politics in post-communist modernisation – from systems theory point of view 248
FRANC MALI: The social systems theory and functional social differentiation 261
ANDREJ ŠKERLEP: Subject exclusion: the Luhmann contradictory conceptualisation of communication 272

CONTEMPORARY CRITICAL THOUGHT: WHERE DOES IT STAND?

- DARKO ŠTRAJN*: Critical thought in the era of utility 293

FROM SLOVENE POLITICAL TRADITION

- JOSIP GRUDEN*: Slovene mayors 302

TRANSLATION

- KLAUS BRUHN JENSEN IN KARL ERIC ROSENGREN*: Five traditions in search of the public 308

PRESENTATIONS, REVIEWS

- SLAVKO SPLIČAL*: On new concepts in methodology 333
MITJA VELIKONJA: Repeatitive examples 334
STANE ANDOLŠEK: Plural sociology 335
MAJDA TRAVNIK: More than necessary turn back – to man 339
ANDREJ PINTER: Communication models 340
ANDREJ PINTER: Linguistic instinct 342
URBAN SUŠA: Commented history 345
PETER STANKOVIČ: When guitars sound in the village 347
ANDREJ PINTER: Who is watching whom? 349

NEW BOOKS

352

AUTHOR'S SYNOPSES

362

Breda LUTHAR*

IZVIRNI
ZNAJSTVENI
ČLANEKANALIZA MEDIJSKEGA VPLIVA V SEMIOTSKI
DRUŽBI

Povzetek. Zaradi osrednje vloge reprezentacij nekateri sodobno družbo imenujejo *semiotska družba*. Članek se ukvarja z odnosom med realno družbo in reprezentacijami v semiotski družbi. Avtorica meni, da je na področju družboslovja potrebno predpostaviti vpliv reprezentacij na realne pojave. Skuša nakazati odgovore na naslednji vprašanji: 1. Kakšne so posledice konstruktivističnega pojmovanja realnosti za družboslovno epistemologijo? 2. Kakšne so posledice konstruktivističnega pojmovanja realnosti za medijske študije, ki izhajajo iz družboslovne epistemologije? Avtorica se zavzema za dopolnjevanje takimenovanega javnovedenjskega pristopa k analizi medijskega vpliva z analizo medijske poetike, torej z analizo načina pripovedovanja. Medije tako pojmuje kot kulturne formacije in ne kot sredstva obveščanja. Vpliv medijev je po njenem mnenju najplodneje proučevati z analizo ponudbe pomenov v medijih skupaj z analizo interpretativnih repertoarjev občinstva.

Gljučni pojmi: *semiotska družba, realnost vs. reprezentacija, informacija vs. poetika, konstruktivizem, analiza pomena.*

181

Realnost v semiotski družbi

Sociologi se danes na splošno strinjajo, da je temeljna naloga sociologije »proučevanje interakcije in interpenetracije med akterjem in institucionalnim redom« (F. Adam 1995). Prav tako se različne sociologije deklarativno strinjajo, da ima akter dejavno vlogo v produkciji družbenega sveta in pomena v okviru svojega referenčnega sistema. Toda to ne pomeni, da sta oba pristopa enakopravna. Proučevanje institucionalnega reda je še vedno dominantno v sociološkem miljeju in v univerzitetnem kurikulumu. Proučevanje akterja, njegove pomenske dejavnosti, konstituiranja njegovih identitet in njegove subjektivitete v sodobnosti pa predstavlja marginalizirano nišo v družboslovju, ki jo personalno pravilo-

* Dr. Breda Luthar, asistentka na FDV.

ma zapolnjujejo ženske kolegice (na področju sociologije emocij, sociologije mode, vloge potrošnje v konstrukciji ženske identitete, režimov telesa itd...).¹

Ravno v teh nišah pa smo najbolj priča »interpenetraciji raziskovanja akterja in institucionalnega reda«. Če priznamo akterju dejavno vlogo v produkciji družbenega sveta, to tudi pomeni, da so za nas realni pojavi konstruirani. Predpostavka o konstruiranosti realnosti, vodi do odkrivanja novih področij družboslovnega raziskovanja, ki zadevajo akterjevo pomensko dejavnost. Tako stališče v prvi vrsti vpliva na epistemološke predpostavke družboslovne raziskovalne prakse. Predvsem gre za to, da postane *diskurzivna retorika* (ne retorika v klasičnem smislu, ki se ukvarja s strukturo argumentativnih operacij) predmet in sredstvo družboslovne analize. Ker se akterjeva pomenska dejavnost odvija preko govornice, so teksti kot npr. družinska konverzacija, simbolni jezik mode, potrošnje in režimov telesa, biografska narativizacija, literaturne reprezentacije, medijske reprezentacije, politični ali strokovni diskurz, sestavni ali pa vsaj implicirani del takega družboslovnega pristopa.

Poglejmo si primer: v ženskih študijah je danes očitno, da o instituciji družine, ženske ali pa materinstva poleg *materinstva kot institucionalne postavitve* (pravni red, oblika družine...) ni mogoče celovito razmišljati brez upoštevanja *reprezentacij ženske in materinstva* (kot družbenega procesa predstavitve materinstva v popularni mitologiji, literaturi, šolskem kurikulumu, v filmu, v medijih...). *Materinstvo je namreč tako institucija kot diskurz* in se mu lahko najbolj približamo skozi analizo medsebojnega učinkovanja institucije in reprezentacije. Pri materinstvu kot instituciji gre za pravni okvir in družbene vidike materinstva: prevladujoča oblika družin v vsakokratni epohi, zaposlovanje žensk, industrializacija, urbanizacija v modernizaciji. To so strukturalni vidiki, ki vplivajo na historično ali realno obliko materinstva. V drugem primeru, ko govorimo o materinstvu kot družbenem diskurzu, pa gre za različne in vedno tudi nasprotujoče si podobe matere, ki obstajajo v kulturnem prostoru. Danes te reprezentacije krožijo predvsem v oglaševanju, v novinarstvu, v fikciji, v političnem in strokovnem diskurzu. Materinstvo kot kategorijo torej proizvajajo tako *institucije kot diskurzi, ki delujejo drug na drugega*. Podobno to velja za ženskost, moškost, družino, slovenstvo, tujstvo v Sloveniji... Reprezentacije (simbolno) torej vpliva na realno, ga legitimira, ustvarja možnost za emancipacijske institucionalne spremembe. Na drugi strani pa simbolno (tekstualno) lahko razvredno-

¹ Dobra ilustracija za hierarhijo pomembnosti v sociološki agendi je reakcija na plenarno predavanje Anthonyja Giddensa, ki sem ga poslušala leta 1993 na neki konferenci. Udeleženci konference so bili v večini raziskovalci medijskega institucionalnega reda. Svoje predavanje je Giddens v celoti posvetil anoreksiji nevrosi pri mladih ženskah, široko razširjeni patološki in različni skuševalnih kur. S tem se je dotaknil modernizacije, identitetne politike, subjektivitete v odnosu do institucij in ženskega vprašanja v visoki moderni: Anoreksijo (kot poskus reflektivnega vplivanja na konstrukcijo jaza) moramo razumeti v kontekstu številnih možnosti, ki so na voljo v visoki moderni in znotraj se vedno trajajočega izključevanja žensk od polne participacije v družbenih aktivnostih, ki te možnosti proizvajajo. V kontekstu tega članka je predvsem zanimivo, da so bili udeleženci-družboslovci skorajda soglasno zgroženi nad domnevno politično nerelevantnostjo predavanja v luči zalivske vojne in vloge medijev v njej.

ti konkretno historično obliko ženskosti, materinstva, tujstva.² Mediji namreč legitimirajo ene in marginalizirajo druge identitete ter mobilizirajo določeno razumevanje sveta. Simbolna marginalizacija nekaterih identitet ima svoje materialne posledice v legitimaciji realne socialne marginalizacije. Na ta način se razlike spreminjajo v družbene hierarhije.

Morda se je epistemološki obrat, ki predpostavlja konstruiranost realnosti, še najbolj uveljavil v novejši sociologiji znanosti, ki se ukvarja s simbolnimi (torej jezikovnimi) sredstvi, s pomočjo katerih si raziskovalci prisvajajo objekt raziskovanja, ga posredujejo in legitimirajo. J. Bergmann in R. Ayass (1993) navajata kot primere konstruktivističnega pristopa k sociologiji znanosti med drugim študije narativne strukture v delu Maxa Webra, proučevanje literarnih vzorcev, ki so navdihnili Darwina v njegovi evolucijski teoriji, socialno konstrukcijo znanstvenih dogodkov v naravoslovju. V primeru proučevanja družine ta predpostavka pomeni, da družbeni red v družini temelji na reprezentacijskih praksah družinskih članov. Razmerja moči v družini in vloge lahko konceptualiziramo in raziskujemo tako, da raziskujemo družinsko retoriko. Jezikovni vzorci so namreč oblike, s pomočjo katerih se vzpostavljajo določeni procesi zavesti, vedenje ali slike sveta.³

Toda ugotovitev, da so realni pojavi konstruirani ni nič novega, saj na primer konstruktivistično pojmuje realnost že fenomenološka smer v sociologiji, ki raziskuje prakse, s pomočjo katerih akterji realnost vzpostavljajo.⁴ Ravno obstoj pojmovanja konstruiranosti družbene realnosti kot epistemološke predpostavke relativno marginalizirane smeri v sociologiji, je dokaz za to, da dominantno družboslovje ni bilo voljno sprejeti ponujene konstruktivistične epistemologije, ki bi se bolj prilegala historičnim, realnim spremembam v družbi. To je tudi eden od glavnih vzrokov za krizo sociološke epistemologije, o kateri govorijo danes sami sociologi. Kakšne pa so historične spremembe, ki zahtevajo konstruktivistično tematizacijo razmerja med reprezentacijami in realnostjo?

Wexler (1991) sodobno družbo imenuje semiotska družba. V njej prihaja do spremembe organizacijskih oblik, modelov komuniciranja, distribucije, produkcije. Oglaševanje nam kot ena najbolj vseprisotnih oblik komuniciranja kaže, da so znaki in simboli nujna presežna vrednost vsakemu produkcijskemu procesu. Poraba je predvsem uporaba simbolne in ne uporabne vrednosti (blagovne znamke so najbolj očitni dokaz za to). Kroženje tekstov ima namreč konstitutiven pomen celo za produkcijo – regulacija potrošnje in proizvodnja povpraševanja s pomočjo oglaševanja je primarni pogoj vzdrževanja družbe, obenem pa

² *Ilustrativna je akcija katoliške cerkve za življenje oz. proti abortusu, kjer eno od oglaševalnih gesel pravi, naj »žena« ostane »kakršna je po svojem bistvu« – kot da ima ženskost transhistorično »bistveno« naravo in kot da je njena aktualna narava v nasprotju z njeno večno naravo.*

³ R. Ayass, J. Bergmann, 1993, str. 10.

⁴ *»Danes je že skoraj nemogoče najti intelektualca, ki ne bi pisal besede »realnost« v narekovajih.« Jackson Lears, 1993 v Ettema, Whitney, Audiencesmaking.*

semiotska narava družbe vpliva na drugačno naravo in dinamiko posameznikove identitete. Proučevati in razumeti družbeno realnost in interpenetracijo med institucijo in akterjem v semiotski družbi je zato nemogoče brez upoštevanja tekstualne, simbolne plati realnega. Sociologija bi morala torej v svoji epistemologiji predpostaviti to fikcijsko plat realnega, kot bi rekli psihoanalitiki. To ne pomeni, da družba ne obstaja kot realna sociološka entiteta, temveč da se je potrebno odpovedati pojmovanju družbe kot zaključene, določene totalnosti ali celo pojmovanju družbenih transformacij kot samotransformacij objektivne narave.

Realnost in reprezentacija v analizi občinstva

Kar smo zgoraj ugotavljali za sociologijo, velja tudi za medijske študije, ki temeljijo na družboslovni epistemologiji in metodologiji. V medijskih študijah je razmislek o razmerju med *institucijo* na eni strani (bralec kot sociološko- psihološka entiteta, družbeni kontekst ali značilnosti medijske organiziranosti) in medijskim *tekstom* na drugi strani (diskurzom ali medijsko reprezentacijo) le instanca starega sociološkega problema: gre za problem narave odnosa med strukturo in akterjem. V medijskih študijah, ki se ukvarjajo s teksti, se epistemološki problem, ki je v sociologiji artikuliran kot nasprotje med objektivistično in subjektivistično sociologijo, zastavlja nekoliko drugače kot v družbenih vedah, ki se ukvarjajo z »realnimi« entitetami.

Za proučevanja medijev je seveda vera v učinkovanje tekstov na »realnost« konstitutivnega pomena. Bolj problematično je, kako to učinkovanje konceptualizirati in analizirati. Na kakšen način medijske vsebine (različne tradicije govornosti bodisi o medijskih sporočilih, medijskih informacijah oz. na drugi strani o medijskem diskurzu in medijskih reprezentacijah) družbo konstituirajo/konstruirajo? Kako konceptualizirati medijski *tekst* in *realnost* (pri zadnji gre za občinstva kot historične entitete, družbenostrukturni kontekst in situacijo medijske recepcije)?

Različni pristopi k proučevanju medijev se med seboj razlikujejo: v načinu, kako vzpostavljajo zvezo med »tremi elementi komunikacijskega procesa« ter kako konceptualizirajo te elemente. Ti elementi so: 1. analiza *medijske institucije* kot politične in ekonomske entitete v družbenem kontekstu, 2. analiza *medijskega teksta* ter 3. analiza *občinstva* kot »realne entitete« (torej sociologija oz. socialna psihologija občinstva). Poglejmo si najprej vprašanje zveze med naštetimi elementi. Odnos med medijskim tekstom na eni strani in medijskim občinstvom (kot sociološko oz. socialnopsihološko kategorijo) na drugi strani so analitiki običajno reševali z delitvijo dela: analitik se ukvarja bodisi s tekstom (njegovo vsebino in/ali njegovo poetiko, formo) bodisi z občinstvom kot bolj ali manj diferencirano konceptualizirano sociološko entiteto. V najslabšem primeru gre pri sociologiji občinstva za korelacijo njegovih demografskih značilnosti z

vrsto medijske porabe kot v komercialnih raziskavah občinstva (analiza gledanosti oz. tim. ratingi). Ta pristop seveda ne analizira proizvodnje pomena specifičnih občinstev, niti zvezo med interpretacijo in subkulturno pripadnostjo občinstva znotraj družbene strukture neenakosti, ki vpliva na način medijske uporabe, na interpretacije teksta in različne interpretativne repertoarje članov občinstva.⁵

Epistemološki premik v sociologiji občinstva se je zgodil najprej v *kulturnih študijah* v sedemdesetih letih, v osemdesetih letih pa s premikom raziskovalnega interesa na proučevanje recepcijske situacije v *študijah recepcije*. Tedaj so raziskovalci recepcije začeli medijsko porabo konceptualizirati ne le s stališča realnosti občinstva oziroma realnosti teksta, ampak s stališča recepcije medijskega teksta, in obravnavajo srečanje občinstva in teksta. Interpretacijo določa tako pomen, ki ga tekst ponuja (privilegira), kot interpretativni repertoarji občinstva.. Medijski vpliv je rezultanta teksta in sociologije občinstva. Dve ločeni tradiciji analize medijske uporabe (družboslovna in humanistična) se pri tem pristopu srečata. Recipient in tekst sta komplementarni kategoriji v raziskovanju uporabe medijev. To pomeni, da recepcijska analiza predpostavlja, da ni učinka brez pomena. (K. B. Jensen 1991, 135). Skrajni cilj analiz recepcije, je analizirati zvezo med interpretacijo medijskega besedila z medijskim besedilom in obravnavo obeh aspektov komuniciranja: diskurzivnega in družbenega.

V praksi se analiza recepcije zvede bodisi na deskriptivno etnografsko opisovanje mikrosituacij gledanja televizije ali pa je konceptualizirana kot način, s katerim medijsko besedilo preko svojih formalnih značilnosti nagovori bralca, gledalca, poslušalca v njegovi konkretni recepcijski situaciji. Čeprav recepcijska analiza teoretsko izhaja iz filozofije jezika in literarne teorije (recepcija je kulturna praksa proizvodnje pomena), metodološko pa iz družboslovja (uporaba socioloških metod zbiranja podatkov z intervjuji npr.), se v praksi zoži bodisi na tekstualno analizo, kjer tekst določa interpretacijo, bodisi na mikrosociologijo, kjer interpretativni repertoarji občinstva določajo interpretacije. V primeru mikrosociologije ali etnografije prakse gledanja ostajamo na polju sociologije občinstva in je medijsko besedilo nepomembno, v prvem primeru pa je sociologija nerelevantna, saj sta oblika in poetika teksta osrednjega pomena – recepcija teksta je odvisna od »vpisanega bralca« (torej od tega, kako si tekst predstavlja svojega bralca, ga »implicira«) in ne od realnosti, to je od sociologije »realnega« bralca. Sociologija »realnega občinstva« postane nepotrebna in krog se zaključi pri tekstu, ne da bi prišlo do smiselne analitične zveze med sociologijo in načini na katere so pomeni konstruirani in utrjevani. Empirični rezultati analiz recepcije so tako precej manj impresivni, kot obeta komplementarna združitev analize teksta in analize občinstva v teoriji analize recepcije. Poskusi kombiniranja sociološke analize in analize reprezentacij namreč praviloma rezultirajo v dveh

⁵ Naj povemo, da se družbenoekonomske kategorije občinstva (*slojevska ali razredna pripadnost*) praviloma ne pokrivajo z določenimi interpretativnimi repertoarji. Konstrukcija pomena torej ni enostavno podaljšek družbenoekonomskega položaja ali strukture družbenih možnosti. Kultura namreč ni enostavno izpeljanka družbenostrukturalnih neenakosti, ampak jih, skupaj z drugimi značilnostmi, konstituira.

nepovezanih analizah – sociološki analizi občinstva in »komunikološki« analizi medijskega teksta in vanj »vpisanega« občinstva. Problem tako ostaja nerešen – pisci se osredotočajo bodisi na institucije (organizacijsko strukturo medijskih institucij, odnos do drugih podsistemov, n.pr. političnega in ekonomskega, profesionalno organizacijsko kulturo novinarjev, na »institucijo« občinstva v njegovi historični pojavnosti, torej na sociologijo občinstva itd.) bodisi na reprezentacije (torej na analizo tekstov in konstrukcije pomena v tekstih).

Tekstualizacija institucije v konstruktivističnem družboslovju

Institucionalno se te dileme kažejo v razcepu med proučevanjem tekstov v humanistiki (literarnih in filmskih študijah in iz njih izhajajočih vej medijskih študij) na eni strani in proučevanjem gledalcev in medijskih institucij v družboslovju na drugi. Tekstualna reprezentacija je osrednji fokus humanistično utemeljenih medijskih študij, medtem ko je v družboslovju konceptualizirana zgolj kot kognitivni in vedenjski vpliv vsebin ali kot analiza informacij oz. analiza manifestnega pomena sporočil kot statistična analiza besedil. Nasprotno pa humanistično usmerjena tekstualna analiza, kot nakazujeta Jensen in Rosengren v članku *Pet tradicij v raziskovanju občinstva* (prevod v tej številki *Teorije in prakse*), popolnoma pušča ob strani recipienta kot socialno-psihološko entiteto, saj je ta zanjo vsebovan v tekstu, skonstruiran skozi diskurzivno retoriko teksta.

Poststrukturalizem je dilemo odnosa med realnostjo in reprezentacijo splošneje rešil tako, da se je odpovedal realnosti – ničesar ni zunaj teksta. Za sociologijo nasploh, pa tudi za sociologijo medijskega občinstva bi to pomenilo hkrati tudi samo- ukinitev. Če je namreč občinstvo popolnoma konstruirano in ne obstaja kot historična entiteta, ga je mogoče dojeti le z analizo teksta. Način, na katerega tekst naslavlja občinstvo, to občinstvo tudi konstiturira. Ker je samoukinitev le preveč defenzivna rešitev za družboslovje, vztrajanje na starih paradigmatih stališčih o »neodvisni realnosti«, ki jo sociologija zajema v svoje modele ali pa o njej pripoveduje, pa preveč udobna, je po našem mnenju boljša tretja rešitev. To velja tako za sociologijo na sploh in za posebne sociološke probleme, npr. proučevanje občinstva kot sociološke entitete ter interpretativnih repertoarjev tega občinstva.

Najboljša epistemološka rešitev dualizma med realnostjo in reprezentacijo je v sociološkem »konstruktivizmu«. K. Knorr Cetina poskuša problem analitične nezdržljivosti »teksta« in »realnosti« rešiti s pomočjo analitičnega pojma *fikcije*. Gre za, kot sama pravi, spraševanje po »naravi resničnosti, naše koncepcije vedenja, kognicije, percepcije in opazovanja« (1994, 2). Ne gre torej predvsem za novo metodologijo (mikrosociologijo), temveč predvsem za novo epistemologijo – *konstruktivistično epistemologijo*. Realnost ni fiksna, ni dana da bi jo le odkrili, analizirali, zaobjeli v ustrezen model (kot to implicitno ali eksplicitno predpostavlja tradicionalna družboslovna paradigma), temveč je konstruirana. K. K. Cetina našteva 3 oblike konstruktivizma v sociologiji: družbeni konstruktivizem (izhaja iz simbolnega interakcionizma), konstruktivizem usmerjen k

znanju (analizira produkcijo dejstev) in kognitivni konstruktivizem (izhajajoč iz kognitivne biologije in percepcije).

Konstruktivizem meni, da institucije in diskurzi niso ločeni, temveč delujejo drug na drugega. Same institucije delujejo na osnovi diskurza – na osnovi simbolne predstave o sami sebi in o svojem okolju. To institucijo spreminja iz politične in ekonomske organizacije v kulturno organizacijo. Poskušajmo to aplicirati na medijske študije: tako kot je medijska kultura konstituirana s strani družbene in politične dinamike, tako to dinamiko sama konstituira, omejuje, legitimira. Reprerentacije so torej tiste, ki so konstitutivne za družbo in njene institucije. Medijska kultura v prvi vlogi (kot tista, ki odraža družbo) predstavlja dober pogled na naravo sodobne družbe, politike, vsakdana. Toda tako kot je naša lokalna, nacionalna, globalna situacija artikulirana v tekstih medijske kulture, je medijski diskurz obenem tisti, ki družbo konstituira. V tem smislu medijska kultura predstavlja javni prostor, kjer se odvija boj ali pogajanje za to, katere agende, katere definicije, katere interpretacije, ki jih producirajo konfliktni diskurzi v medijih, bodo zmagali v javnem prostoru.

Najbolj preprosto je zveza med institucijsko fikcijo o okolju in gledalci ponazorjena s klasičnim vprašanjem v zdravorazumskem razmišljanju o preferencah gledalcev ter v socialni tehnologiji merjenja medijskega dosega (ratingov): »Kaj gledalci radi gledajo«, ob čemer se nekonstruktivistično predpostavlja, da so te preference neodvisne od tistega, kar imajo ti gledalci na voljo. Predstava, ki jo ima medijska institucija o svojem občinstvu je konkretizacija, operacionalizacija in samo logično nadaljevanje njene predstave o družbi. Ta predstava (ali fikcija) je podlaga in legitimacija za konkretno medijsko prakso. Predstava o občinstvu seveda ni poljubna, temveč licenčna, tako kot je licenčna avtonomija novinarjev-profesionalcev. V primeru novinarjev to pomeni, da je njihova avtonomnost omejena z zahtevami institucije, torej miljeja, ki njihovo avtonomnost omejuje s svojimi profesionalnimi normami. Povedano drugače, osebni stil novinarja je vedno omejen s hišnim stilom medijske institucije. Licenčna predstava institucije o občinstvu pa pomeni, da je fikcija o občinstvu omejena s pravnim, kulturnim, političnim diskurzom institucije.

Čeprav bi zdravorazumsko lahko predpostavljali, da je konkretno »realno« občinstvo najpomembnejše okolje vsake medijske organizacije, raziskave kažejo ravno nasprotno. »Realno« občinstvo je nerelevantno za televizijske prakse, ne glede na to, če in kako organizacija meri gledanost svojih oddaj. Obstaja visok nivo avtizma medijskih praktikov nasproti preferencam gledalcev. Altheide govori o »ciničnem pogledu na občinstvo ki je neumno, nekompetentno in nevhvaležno« (1974, 59). »Presenečen sem bil, kako malo vedo o dejanskem občinstvu in kako zavračajo kakršno koli povratno informacijo. Čeprav so imeli približno podobo o občinstvu, so jo le malo upoštevali; namesto tega so snemali in pisali za svoje nadrejene in za same sebe, predpostavljajoč ... da kar je zanimivo zanje, bo zanimalo tudi občinstvo.«⁶ Toda ne le, da je podoba o občinstvu

⁶ Ettema in Whitney (1994, 7) citirata H. J. Gansa (1979), Deciding what's news, *New York, Pantheon*, str.230.

medijskim praktikom nejasna, tudi če bi bila mnogo jasnejša, ne bi bila pomembna. Posebej nejasna je podoba občinstva, če se pojavlja v obliki deskriptivnih informacij, torej demografije in »dosega« posameznih oddaj. Že način, na katerega medij zbira vedenje o občinstvu je rezultat predstave tega medija o njegovem odnosu do občinstva, torej rezultat njegove fikcije o občinstvu. Tako je po McQuailovem mnenju edina rešitev za praktike »(...) konstrukcija abstraktne podobe o vrsti ljudi, ki bi jo radi dosegli«. (1994, 210). Občinstvo tako participira v oddaji preko podobe o občinstvu, ki jo ima avtor te oddaje. »Novinarji pišejo predvsem zase, za svoje urednike in za druge novinarje«. ⁷

Definicija občinstva (konstrukcija le-tega kot fikcijske entitete) je podprta z bolj ali manj natančnimi empiričnimi evidencami. Glede na definicije občinstva medijske institucije oblikujejo svoj program, strukturirajo programsko shemo, razvijajo značilne institucionalne komunikacijske prakse in izbirajo televizijske osebnosti in njihove podobe. Z eno besedo, konstrukcija občinstva organizira prakso industrije, katere končni cilj je bodisi profite, bodisi političen, bodisi mešanica obeh. Toda tako v primeru javne televizije (ki politično imaginira občinstvo) kot v primeru komercialne televizije (z empirično imaginacijo o občinstvu) velja, da je dejansko občinstvo vedno konstrukcija. V principu velja, da imajo javne institucije redkeje potrebo po rednem zbiranju empiričnih podatkov o občinstvu ali pa je to zbiranje irelevantno za njeno produkcijo oz. služi le kot orodje v borbi za moč med posameznimi uredništvii. V javnih institucijah namreč praviloma obstaja vnaprejšnje, normativno prepričanje o tem, kako bi institucija morala naslavljati občinstvo (ohranjanje nacionalne identitete, uravnoteženo in nepristransko informiranje...).

V primeru rednega zbiranja empiričnega znanja o občinstvu (statističnih podatkov o gledanosti, ki običajno diferencirajo občinstvo glede na njegovo osnovne demografske značilnosti) velja, da so ta merjenja gledanosti le post festum legitimacija institucionalne podobe o občinstvu. Preden praktiki dobijo kakršno koli informacijo o vsečnosti, morajo sprejemati odločitve o vsebini. Te lahko temeljijo le na preteklih uspešnejših formulah. Post festum povratna informacija, ki jo dajejo meritve gledanosti (ratingi) nikoli ne povedo, *kako* popraviti ali spremeniti televizijski program. Fikcije, ki jih imajo medijske institucije o občinstvu, so instrumenti kulturne imaginacije: »Menim, da si moderne institucije utirajo pot preko fikcij, delajo s fikcijami in so utemeljene na fikcijah«. Za K. Knorr Cetina je *fikcija analitski koncept, primeren za opisovanje in teoretsko analizo konkretnih sodobnih institucij*. Njihova fikcijskost te institucije vzpostavlja *ne le kot tehnične in družbene sisteme, ampak jih preoblikuje v kulturne sisteme*. ⁸

Kot primer K. K. Cetina navaja pravno fikcijo v angleškem zakonu, ki pravi, da sta mož in žena ena oseba. Ta fikcija ima v svoji pravni aplikaciji različne

⁷ McQuail to povzema po P. J. Shoemaker, S. D. Reese (1991): *Mediating the Message*. Longman, New York, London, str. 96.

⁸ V K. Knorr Cetina v »A Sociological Notion of Fiction«, *Theory, Culture and Society*, št. 3, 1994, str. 5.

funkcije (1994, 8). Koncept občinstva je torej vedno fikcija, ki instituciji služi, da se naslavlja na občinstvo z ustreznim tekstualnim produktom. Te operative fikcije so konstitutivne za delovanje ne le medijskih, temveč tudi vseh drugih modernih institucij.

Ni torej nekih avtentičnih preferenc občinstva, ki bi se jim medijski produkti bolj ali manj verno približevali in bi bile oblikovane neodvisno od tekstov, ki so v ponudbi (od tekstov visoke nacionalne kulture do šolskih ali pop tekstov). Reprerentacije občinstva so torej pomembne, ker same prispevajo h konstrukciji občinstva – identiteta »slovenskega gledalca« pa je, podobno kot nacionalna ali seksualna identiteta, rezultat različnih reprezentacij. Zaradi te konkretne »materialne« funkcije konstruktov o občinstvu Hartley pravi, da to niso le konstrukti, temveč »nevidne, institucionalno producirane fikcije, ki jih različne institucije potrebujejo, da bi nadzorovale mehanizme lastnega preživetja« (1992, 105).

Konstruktivizem v sociologiji po mnenju K. Knorr Cetina implicira prelom z modernizmom v družboslovju, saj postavlja pod vprašaj *konstrukcijo faktičnega*, realnega, avtoritativnega pomena. Meni, da realnost ni dana, temveč konstruirana (1994, 2) in se v tem približuje psihoanalitični teoriji, po kateri ima sama resnica strukturo fikcije. Konstruktivizem, kot pravi, poudarja in empirično dokumentira kontingenčnost in pogajanje, lome in diskontinuiteto, fragmentacijo v družbenih dogodkih. Toda za razliko od poststrukturalističnega dekonstruktivizma, ki središči na jeziku, literarnem diskurzu, pomenu v tekstu (ničesar ni zunaj teksta), sociološki konstruktivizem zaobjema tudi netekstualno. Če se vrnemo k družini, ta ni vnaprej dana entiteta, ampak je *delno* konstruirana preko narativnih struktur, ki jih družinski člani artikulirajo, obenem pa je posebna oblika družine legitimirana ali marginalizirana s pomočjo retoričnih diskurzov medijskih, strokovnih, političnih tekstov.⁹

Ustrezen pristop, ki bi temeljil na analizi medijskih tekstov in na njihovi produkciji pomena, zato ne bi smel izključevati analize netekstualnega, torej konkretne sociološke analize potreb in gratifikacij in interpretacij »realnega« občinstva. Netekstualne značilnosti omejujejo konstruktivistično pojmovanje občinstva, razumemo pa jih kot družbene značilnosti »realnega« občinstva oz. njegovo, kot bi rekel Eder, »strukturo družbenih možnosti«.¹⁰ Struktura družbenih možnosti omejuje kontingenčnost semiotske družbe. Občinstva torej ni mogoče v celoti dojeti preko tekstualne analize in medijski analitiki govorijo o

⁹ *Dober primer takega pristopa k sociološki analizi družine so članki zbrani v knjigi* narrative and Social Control: Critical Perspectives. *Naracija kot formalna značilnost tekstov je pojmovana kot družbeno simbolni akt v dvojnem smislu: pomen ima le v družbenem kontekstu in igra vlogo v konstrukciji tega družbenega konteksta kot pomenskega prostora znotraj katerega so implicirani družbeni akterji. V tem smislu je družbena konstrukcija pomena (bodisi v narativni strukturi družinskih pogovorov, v medijski naraciji, v terapevtskih naracijah...) politični proces. Ta knjiga tako govori o odnosu med naracijo in politiko.*

¹⁰ »Social opportunity structure« Eder (1993, 176) v zvezi z njegovo konstruktivistično koncepcijo razreda razume kot družbeno strukturne procese (poklicna diferenciacija, izobrazbena diferenciacija, dohodkovna diferenciacija, življensko stilna diferenciacija) ki šele odpirajo prostor za redefinicijo in preoblikovanje kolektivitet.

potrebi po konceptualiziranju odnosa med dvema stranema komunikacijskega procesa – materialnega in diskurzivnega, ekonomskega in kulturnega in poudarjajo potrebo ne le po semiologiji, temveč tudi po sociologiji medijev.

Raziskovanje medijskega vpliva s pomočjo raziskovanja pomena

Drug pomemben problem, ki povzroča razhajanje v proučevanju medijev in se prav tako tiče zveze reprezentacije z realnostjo, je konceptualizacija samega medijskega besedila. Na področju analize tekstov se problem zveze med institucijo občinstva in tekstom kaže kot nerešen odnos med analizo vsebine v tekstih in analizo medijske poetike (analiza forme teksta, ki konstruira in posreduje pomen). Če se izrazimo bolj metaforično, se vprašanje glasi, *ali so mediji sporočevalci (sredstva javnega obveščanja) ali trgovci s simboli?* Najbolj splošno lahko pristop, ki temelji na analizi institucij in analizi vsebin imenujemo *javno-vedenjski* in institucionalno spada k družboslovnemu proučevanju občinstva. Pristop, ki analizira pomen (tudi ko prakticira analizo recepcije) pa kot kulturološki pristop oz. kot »ritualni« pristop (Carey, 1989; Newcomb 1994). Oba pristopa se seveda ne izključujeta. Pri javno-vedenjskem pristopu gre za razumevanje sporočanja, ne pa tudi za vizualno in verbalno retoriko, narativno strukturo, morebitno uporabo metaforike, humorja, ironije itd. – torej za diskurzivno retoriko, ki ustvarja pomen teksta.

Javnomnenjski model komuniciranja namreč predpostavlja, da medijski teksti vplivajo neposredno z informacijami in vrednotami, ki jih sporočajo. Mediji so namreč konceptualizirani kot sredstva *javnega obveščanja*, mediji naj bi vplivali na to, *kaj* gledalci mislijo o nekem izseku sveta. Metoda za analizo tekstov, ki počiva na taki konceptualizaciji medijskega teksta, je analiza besedil (angl. »content analysis«) kot statistična analiza manifestnih vsebin tekstov.

Toda če nam ne gre za *transmisijo informacij*, temveč za *konstrukcijo pomena*, je »ritualni« pristop gotovo pojasnevalno plodnejši. Ta naj ne bi obravnaval komunikacije »kot razširjanje sporočil v prostoru, temveč kot vzdrževanje družbe v času; ne kot akt prenašanja informacije, temveč kot reprezentacija skupnega prepričanja.«¹¹ Tako konceptualizirano komuniciranje je seveda simbolni akt in ne predvsem ali ne samo informiranje. Tisti pa, ki delajo za sodobne medije, so »krošnjari s simboli«, kot pravi antropolog Marshall Sahlins. V tem smislu medijska kultura predstavlja javni prostor, kjer se odvija boj ali pogajanje za to, katere agende, katere definicije, katere interpretacije, ki jih producirajo konfliktne diskurzi v medijih, bodo zmagali v njem.

V tradiciji konceptualizacije medijev kot kulturne formacije oz. sredstva identitetne eksistence mediji vplivajo predvsem s pomenom – na sam način

¹¹ V H. Newcomb (ed.), *Television. The critical view*, Oxford University Press, 1994 (5. izdaja), str. 504. Sicer pa je bil J. Carey tisti, ki je v družboslovni tradiciji medijskih študij prvič radikalno izzval transmisijski model komuniciranja v *Communication as Culture*, Unwin Hyman, 1989.

organizacije sveta gledalcev (torej kako, ne kaj). Medijski teksti večinoma tako *ne* vplivajo s posredovanjem dejstev, torej informacije, niti z vrednotami, ki jih sporočajo – torej niti opisno, niti predpisovalno, temveč s svojo »poetično« *funkcijo* – ne toliko preko vsebine informacij, ki jih ponujajo, temveč mnogo bolj »preko poetične funkcije teh informacij« (S. Lash; J. Urry 1994, 29). Posebej to velja za popularne medijske tekste (vključno s takoimenovanim »infotainment«, kjer se novice posredujejo z enakimi narativnimi sredstvi kot zabavni žanri), ki posredujejo informacijo ne kot moralni ali kognitivni diskurz, temveč kot poetični diskurz.

Razširitev pojma političnega v tekstih je pravzaprav del raziskovanja že od uveljavitve koncepta »agenda setting« v drugi polovici sedemdesetih let. Sam pojem »agenda setting« opisuje glavno funkcijo medijev: ne vplivanje neposredno preko stališč in vrednot na obnašanje, temveč strukturiranje javne debate in zavesti preko privilegiranja določenih tem in zapostavljanja drugih. Raziskovanje pa se posveča najprej vrsti tem, ki jih mediji prezentirajo in nato dinamiki pokrivanja teh tem. Preko internalizacije medijske agende pri občinstvu postane medijska agenda tudi agenda občinstva, s tem pa mediji definirajo družbeno realnost. Vplivajo torej bolj na sam *način organizacije sveta* kot pa na to, kaj občinstvo misli o nekem izseku sveta, o neki konkretni temi, osebi itd. S stališča posameznika na ta način mediji delujejo kot *sredstva identitetne eksistence*. Ta pristop tudi (ob kultivacijski analizi, ki predpostavlja, da je medijski vpliv v dolgoročnem vplivanju s kultivacijo percepcije sveta, da vpliva diferencirano v različnih družbenih kontekstih in pri družbeno diferenciranem občinstvu) uveljavlja skupno raziskovanje občinstva in medijskih tekstov. Vendar sta pri agendi setting 1. dva sestavna dela komunikacijskega procesa analitično ločena in ne proučuje dejanske prakse proizvodnje pomena v recepcijski situaciji in 2. ta model besedilo razume le kot sporočilo, kot kognitivno izrekanje.

Zaključek

Da bi govorili politično, ni treba govoriti o politiki, saj je vsaka proizvodnja pomena in privilegiranje nekaterih pomenov pred drugimi neizogibno politično delovanje. Zato je nemogoče tekste razumeti izključno kot sporočila in zreducirati analizo na analizo informacij in manifestno posredovane vrednote. Preseči je potrebno analizo *kognitivnega izrekanja* v medijih, s katerim se občinstvo lahko strinja ali ne in tematizirati *informacijo v njeni poetski funkciji*. Lash in Urry menita, da to velja predvsem za globalno komuniciranje, kjer naracije in glasba v popularni kulturi tipično delujejo s centra na periferijo sveta preko svoje poetične funkcije (1994, 29). Po drugi strani pa je poetski pristop posebej primeren za popularno medijsko kulturo, katere oblike prevzemajo tudi informativne zvrsti (infotainment). Javno vedenjski pristop implicira ukvarjanje z informacijo. Pomenski pristop, ki se nam zdi ustrežnejši za analizo reprezentacij v semiotski družbi, se ukvarja s pomenom, ki ga ponuja medijski tekst preko svoje oblike ter

se ukvarja z vprašanji okusa, ugodja in pomenov, ki nastajajo ob recepciji teksta in so odvisni od interpretativnih repertoarjev občinstev.

Seveda se ne zavzemamo za medsebojno izključevanje obeh pristopov. Vendar pa bi stežka pristali na večjo pojasnjevalno moč javno vedenjskega pristopa. V Slovenskih Novicah, na primer, ne boste našli članka, ki bi vas informiral, da so slovenski Bosanci nekulturni, leni in po naravi bolj kriminalni. V Delovi Črni kroniki ne boste našli izjav, da pretepanje žene ni kdo ve kako hud prekršek in da je pretepač kaveljc, ki se je po ženinem izzivanju nekoliko spustil z vajeti. Toda sporočilo člankov je natanko tako. To sporočilo pa nam posredujejo s pomočjo poetskega diskurza – s pomočjo narativne strukture teksta, jezika in uporabe retoričnih strategij kot sta ironija ali humor. Ta poetski diskurz je vseprisoten in prežemajoč, toda ni objekt sodbe – z njim ne soglašamo in ga ne zavračamo. (...) Poetski diskurz vpliva na nas na telesni ravni, ne da bi ga imeli pravico sprejeti ali zavrniti. Poetski diskurz je konstitutiven za rituale, preko katerih delujemo (S. Lash; J. Urry 1994, 29).

Posebej je pomembno raziskovati način pripovedovanja v medijih skupaj z vsebinsko agendo zaradi proučevanje mehanizmov, s katerimi lahko mediji (s svojo pomensko in vsebinsko ponudbo) spreminjajo *identitetne razlike v hierarhijo identitet*. Zgolj z analizo informacij in stališč tega namreč ni mogoče dekonstruirati. Manj ko je diskriminacija legitimna v javnem diskurzu, bolj sta orientalizacija in delegitimizacija nekaterih praks in identitet skriti v žurnalistični poetiki. Diskriminacija je skrita v retoriki in v načinu ozgodbenja dogodka – v socialnih tipih, ki v zgodbi nastopajo in zastopajo Dobro ali Slabo, v podobi sveta, ki ga zgodba posreduje, v moralni viziji zgodbe...

Pojmovanje občinstva kot tekstualno konstruirane socialne entitete in pojmovanje učinkovanja kot učinkovanja preko pomena, ki ga ponuja tekst, ima pomembne epistemološke posledice za raziskovanje odnosa med medijskim tekstom in njegovim občinstvom. Historično (ali »realno«) občinstvo je tako prepleteno z reprezentacijami v medijskih tekstih, da je ti dve »realnosti« (občinstvo in tekste) nemogoče obravnavati kot ločeni celoti. Strogo analitično ločevanje elementov medijske komunikacije v »realno« družbo (občinstvo) in reprezentacije je torej epistemološko nesprejemljivo. Reprezentacije imajo namreč vpliv na realnost – so torej performativne. Performativna funkcija kulturnih reprezentacij se kaže v funkciji tekstov, da z izrekanjem o tem, kakšen je »normalen gledalec«, »normalen državljan«, običajna slovenska ženska, »normalen potrošnik« ali »slovenski gledalec« prispevajo k oblikovanju njegove lastne identitete in preferenc (tako kot »idealna ženskost« ali »moškost« ni ontološka transhistorična entiteta). Ponudba identitet in podob je torej istočasno oblikovanje identitet in podob ter njihova legitimizacija.

Identitete in kulturne imaginacije so konstitutivni elementi realnosti in so prek svoje kontrole sredstev za ustvarjanje identitete relevantne za vsako družbeno delovanje. Ideoloških efekt teh kulturnih reprezentacij leži v v njihovi zmožnosti, da ponujajo za selekcijo nekatere identitete, medtem ko druge izključujejo. Ker se nekatera občinstva praktično nikoli ne reprezentirajo sama, so podvržena diskurzu orientalizma: »(...) dezorganizirane skupnosti, ki niso

nikoli razvile ali pridobile ustreznih sredstev samoreprezentacije in ki obstajajo skoraj izključno le v imaginaciji ali retoriki tistih, ki govorijo v njihovem imenu, postanejo ‚drugi‘ v močnejših, imperialnih diskurzih.« (E. Said 1992, 105). Simbolna marginalizacija nekaterih identitet ima svoje materialne posledice – legitimacijo realne socialne marginalizacije.

LITERATURA:

- Adam, F. 1995. Sociologija na pragu drugega tisočletja – poti in stranpoti. Uvod v *Kompndij socioloških teorij*. OU, Ljubljana.
- Eder, Klaus. 1993. *The New Politics of Class*. Sage, London.
- Ettema, James S., Whitney, C. D. 1994. *Audience-making: How the Media Create the Audience*. Sage, London.
- Fornäs, Johan. 1995. *Cultural Theory & Late Modernity*. Sage, London.
- Hartley, John. 1992. *Tele-ology*. Routledge. London.
- Jensen, K.B. in Rosengren, K. E.: »Five Traditions in Search of the Audience«, v *European Journal of Communication*, št. 2–3, 1990 (slovenski prevod v tej številki *Teorije in prakse*).
- Knorr-Cetina, Karen. 1994. »A Sociological Notion of Fiction« v *Theory, Culture and Society*, št. 3.
- Lash, S., Urry J. 1994. *Economies of Sign & Space*. Sage, London.
- McQuail, Denis. 1994. *Mass Communication Theory*. Sage, London.
- Mumby, K. Dennis. 1993. *Narrative and Social Control: Critical Perspectives*. Sage, London, New York.
- Newcomb, Horace. 1988. »One night of Prime Time: An Analysis of Television's Multiple Voices« v *Media, Myths, and Narratives*.
- Said, Edward. 1991. *Orientalism*. Penguin Books, London.
- Wexler, Philip. 1990. Citizenship in the Semiotic Society v B. Turner, *Theories of Modernity and Postmodernity*. Sage, London.

NADZORSTVO NAD OBVEŠČEVALNIMI SLUŽBAMI

Povzetek. Avtor v svojem prispevku obravnava problem parlamentarnega nadzorstva nad varnostnimi in obveščevalnimi službami Republike Slovenije. Pri opredelitvi pojma nadzorstvo opredeljuje njegove pravne, politološke, sociološke, psihološke, organizacijske in druge vsebine in posledice. Parlamentarno nadzorstvo razume kot politično nadzorstvo, ker se njegovo bistvo kaže v politični presoji, ali je delo varnostnih in obveščevalnih služb skladno s politiko, ki jo opredeljujejo pravni akti. Za to obliko nadzorstva pa je ključnega pomena to, da z njim želi in je pripravljena sodelovati tudi vlada. Avtor je do prakse in modela parlamentarnega nadzorstva v R Sloveniji zelo kritičen. Poleg kritike obstoječih rešitev pa ponuja predloge za rešitev zagate. Prvi korak iz organizacijske in funkcionalne zadrege vidi v sprejetju ustreznega zakona, ki bi urejal področje dela parlamentarne nadzorne komisije, obliko in vsebino nadzora nad uporabo posebnih metod in sredstev dela in njene druge aktivnosti.

Ključni pojmi: nadzor(ovanje), obveščevalne službe, Slovenija, politična oblast, vlada, državni zbor.

Uvodna razmišljanja

Težko bi našli besedo, ki se tako kot nadzorstvo uporablja v tako različnih pomenih in povezavah. Hkrati pa bi bili tudi v zadregi, ko bi od nas zahtevali, da na pamet poskušamo razkriti vse njegove domene, vzroke in posledice. Kakršno koli že je to nadzorstvo in v kakršne koli interakcije vstopa, vedno je to hotena, usmerjena in dozirana dejavnost. Njegovo proučevanje nas opozori na dva pomena: na določeno dejavnost in na organizacijo, ki to dejavnost opravlja. Nadzor je v bistvu proces, v katerem sodelujeta dve strani, dva subjekta. Nadzorni proces je tisto, kar ju povezuje in vzpostavlja medsebojne odnose. Ena stran nadzor opravlja, druga stran pa je nadzoru izpostavljena in ga prenaša. Vsekakor je to dejavnost, ki ima elemente trajanja, elemente podrejanja ter elemente moči. Prav zadnji element je ključnega pomena, ker z njim tisti, ki nadzor opravlja, lahko uveljavi svoj vpliv in svojo voljo. Nadzorstvo ni samo formalno, temveč je vgrajeno v sistemske mehanizme, ki lahko delujejo samodejno, lahko pa so tudi pod vplivi zunanjih iniciranj.

* Dr. Andrej Anžič, Visoka šola za notranje zadeve, Ljubljana.

Vse dosedanje trditve veljajo za kakršno koli nadzorstvo, pa najsi je to nadzor cestnega prometa, nadzor nad kakovostjo dela, carinski nadzor, nadzor letenja, zdravstveni nadzor, nadzor rojstev ali pa politični nadzor. Zlasti za politično nadzorstvo pa bi moralo veljati, da bi bila zunanja vplivanja nanj bolj slučajnost kot stalna praksa. Njegovo izvajanje praviloma ne potrebuje naročnika, nujno pa potrebuje razsodnika, torej subjekt, ki bo verificiral ravnanja in aktivnosti obeh subjektov nadzorstva, tako tistega, ki nadzorstvo opravlja (parlamentarna komisija), kakor tistega, ki se podreja temu nadzorstvu¹ (obveščevalne službe).

Subtilna politična oblast bo svojo nadzorstveno funkcijo uporabila tako, da bo čim bolj mogoče izključevala uporabo sile in prisile ter proizvajala takšne mehanizme nadzorstva, ki jih bodo njeni državljani ali pa ustanove sprejemale kot same po sebi umevne, primerne in koristne.

Nadzorstvo je pravzaprav vodenje pod pogojem, da se ga vgradi v sistemske mehanizme in informacijski proces. Težišče kaže dati samonadzorstvu (notranji nadzor) na eni strani ter na drugi strani vključitvi vseh dejavnikov, ki nadzorstvo izvajajo, v ta proces (zunanji nadzor).

Pri vseh pomenih in povezavah se pri nadzorstvu vedno pojavi njegova etična razsežnost. Primarno se izraža v legitimnem pomisleku, ali je določena pojavna oblika nadzorstva sploh potrebna. Zavedati se je treba, da vedno in v vseh okoliščinah, kadar koli je že uporabljena in za kakršen koli pomen, pomeni poseg v intimo posameznika, skupin ali ustanov. Vedno pomeni in praviloma ima tudi za posledico omejevanje njihove svobode, njihovo podrejanje in siljenje v konformizem. Reakcije subjektov nadzorstva so lahko glede na posledice, ki jih nadzorstveni proces sproža, pozitivne ali negativne. Če so te reakcije pozitivne,² prihaja do krepitev zaupanja javnosti v oba subjekta nadzorstva ter vplivanja izboljšanje odnosov med subjektoma in med ljudmi, ki predstavljajo ta dva subjekta. Reakcije pa so lahko tudi negativne ter povzročajo dodatno nezaupanje javnosti v oba subjekta nadzorstva, kalijo medsebojne odnose in sprožajo različne antagonizme.³

Zelo pomembno je, da subjekti, ki nadzorstvo opravljajo, dosegajo s subjek-

¹ Naročnik je država preko vseh treh vej oblasti, subjekt verifikacije ravnanj tako nadzornega telesa kakor tudi obveščevalne službe pa je lahko le parlament. Ta z nadzorom te službe hkrati opravlja tudi nadzorstvo nad vlado. Nikoli pa obveščevalnih služb ne sme voditi in hkrati nadzorovati parlament.

² Prvi pogoj za pozitivne reakcije je obstoj smiselnega in pravno urejenega nadzorstva, ki ima ustrezne sodne varovalke, ustrezno široko podporo javnosti ter je hkrati v vlogi protektorja in v vlogi korektorja.

³ Solski primer izvora negativnih reakcij, ki povzročajo omenjene probleme, najdemo v Republiki Sloveniji, in sicer v Komisiji za nadzor nad delom varnostnih in obveščevalnih služb Državnega zbora. Ta oblika političnega nadzorstva je pravno neustrezno urejena. Poleg tega pa vidni člani tega telesa, funkcije obveščevalnih služb in vsebine političnega nadzorstva nočejo, ne morejo ali niso sposobni dojeti. Do objekta nadzorstva se vedejo kot do tuje institucije, ki jo je treba le omejevati in onemogočati. S tem pa delajo največjo škodo človekovim pravicam, ki jih bodo ogrožale tuje nevarnosti in ne lastne obveščevalne institucije.

ti, ki so nadzorstvu izpostavljeni, čim višjo raven soglasja, tako o nujnosti nadzorstva kakor tudi glede nadzorstvenih ugotovitev.

Na nadzorstvo je moč gledati tudi kot na dejavnost, katere namen je čim hitreje in na objektivni način ugotoviti spremembe v dejanskosti. Pri tem mislimo na objektivnost v tem smislu, da dejanskosti ni moč predpisati, temveč se lahko le doživi. Na spremembe v dejanskosti pa gledamo tako, da je mogoče dogodke, ki so se zgodili, le reproducirati. Zato je treba vzpostaviti mehanizme, ki poskušajo to dejanskost obnoviti. Toda pri tem je to lahko le objektivna sodba in ne objektivna resnica.

Vsako nadzorstvo, politično pa še zlasti, je učinkovito le takrat, ko vpliva na spremembo pri ravnanjih subjektov nadzorstva. Zagotovo je najučinkovitejše tisto nadzorstvo, ki je dinamično, usmerjeno v perspektivo, utemeljeno na presojanju in odločanju ter tisto, ki dobiva povratne odzive.

Nadzorstveni proces ima svoje psihološke in sociološke funkcije. Psihološke funkcije nadzorstva vidimo v teh razsežnostih:

- nadzorstvo daje ljudem povratne informacije o dosežkih njihovega dela,
- povratna informacija na delovni proces in odpravljanje težav in napak je možna le, če je v vse delovne operacije vgrajeno tudi nadzorstvo,
- če je zahtevani rezultat mogoče in možno doseči,⁴ je vpliv na motivacijo pozitiven, če pa so zahteve previsoke, pretirane ali pa zmedene in strankarsko pogojene, potem je vpliv na motivacijo negativen.

Vse te in druge psihološke razsežnosti imajo posledice tako za posameznike kakor tudi za njihove ustanove v celoti. Nadzorstvo pa vedno sproža negativne posledice tudi takrat, ko je inicirano in izvedeno z namenom, da ugotovi le slabosti pri delu posameznika, skupine ali ustanove. Pri tej trditvi imamo pred očmi ravnanje komisije za nadzor nad delom varnostnih in obveščevalnih služb Državnega zbora Republike Slovenije. Pri večletnem spremljanju te oblike slovenskega političnega nadzorstva nad obveščevalnimi službami opažamo predvsem omejitve, ki jih pred te službe postavlja omenjeni subjekt nadzorstva, hkrati pa jih kompromitira tudi do te mere, da jih ne glede na to, da je obveščevalna dejavnost imperativ slovenskega časa in varnosti države in posameznika, pusti ne samo gole in bose, temveč jim odira še kožo. Gola in bosa je zlasti SOVA, ki nima lastne normativne ureditve področij svojega dela, temveč so osnove za njeno delo podane v drugih zakonih. Kožo pa se jim odira tako, da so te službe dela pregledne ter se objavljajo stvari, ki so vsaj sporne in vprašljive. Tu mislimo na objavo predloga proračuna za leto 1994 (Poročevalec Državnega

⁴ V Republiki Sloveniji se na eni strani od obveščevalnih služb (zlasti od SOVE) zahtevajo in pričakujejo rezultati, toda na drugi strani se jim postavljajo take ovire in omejitve (odsotnost njihove normativne ureditve, odsotnost določitve subjektov njihovega delovanja itd.), da jih kljub vsem prizadevanjem ne morejo doseči. Obenem pa se z rezultati njihove dejavnosti skrajno neodgovorno ravna, saj podatki z zaprtih sej komisije za nadzor nad njihovim delom dobivajo nepoklicani na nedovoljen način. Zaradi takšne izdaje skrivnosti v Republiki Sloveniji še ni bil v nobenem primeru niti sprožen postopek za ugotavljanje odgovornosti, kaj šele, da bi prišlo do ustreznega sodnega ali političnega epiloga. Takšno neodgovorno ravnanje politikov mora pri obveščevalnih službah sprožiti samoobrambne reflekske.

zboru, št. 38, 6. 10.1994), ki prinaša posebno in razčlenjeno postavko za potrebe SOVE.⁵ Vse odgovornosti za slabo in neučinkovito politično nadzorstvo seveda ni moč pripisati zgolj omenjeni komisiji. Za uresničevanje parlamentarnega nadzorstva so namreč pomembna razmerja med državnim zborom in vlado. V Zakonu o vladi je namreč določeno, da mora vlada poročati o svojem delu, ki se nanaša na izvrševanje zakonov, predpisov in drugih aktov, ki jih je sprejel Državni zbor. Poleg tega mora vlada poročati tudi o drugih ukrepih iz svoje pristojnosti in njihovih učinkih. V to obveznost vsekakor sodi tudi dolžnost poročanja o vprašanih, ki se nanašajo na delovanje varnostnih in obveščevalnih služb. Če vlada tega ne stori, ima Državni zbor na voljo mehanizme (splošne oblike in posebno obliko nadzorstva), s katerimi dosega njeno politično odgovornost.

Vlada bi morala torej državnemu zboru poročati, da civilna obveščevalna služba nima lastne normativne ureditve, temveč da deluje po drugih zakonih (npr. Zakonu o notranjih zadevah). Če bi bil sprejet zakon o policiji, bi SOVA ostala brez zakonske podlage. Vlada bi morala tudi poročati, da je zaradi odsotne pravne ureditve (organizacijske in funkcionalne) vprašljivo parlamentarno nadzorstvo nad civilno obveščevalno službo. To pa zlasti zato, ker ni opredeljen subjekt nadzora (SOVA). Odgovornost vlade za neurejenost varnostnega sistema v ožjem smislu, za odsotnost obveščevalnega sistema in za neučinkovito parlamentarno nadzorstvo je vsekakor velika in konkretna.

Zelo pomemben, morda celo pomembnejši od psihološkega, pa je sociološki vidik nadzorstva. Ta namreč vzpostavlja in zagotavlja red, omogoča razvoj in utrditev avtoritete ter omogoča doseganje postavljenih ciljev. Seveda pa ima nadzorstvo še svoje pravne, politološke in mnoge druge vidike.

Vsako nadzorstvo mora biti nevtralnno, usmerjeno v delovne procese, namenjeno preverjanju učinkovitosti dela, podrejeno funkcioniranju sistema in biti v nenehnem iskanju svoje legitimnosti. V svoji končni posledici mora imeti kot rezultat ali nagrado ali sankcijo. Nagrajevanje je tista oblika izražanja priznanja in zahvale za opravljeno delo, ki ima za posledico finančne, moralne ali statusne učinke ter je usmerjena v perspektivo tako za nagrajence kakor tudi za druge udeležence nadzorovalnega procesa. Sankcionirajo pa se tista ravnanja, ki so v nasprotju s postavljenimi pravnimi ali moralnimi normami in trčijo na načela njihovega varstva. Toda sankcionirajo se lahko le posamezniki skladno s titularjem svoje funkcije, nikoli ustanova.

Vsa ta razmišljanja veljajo tudi za politično, parlamentarno nadzorstvo. Ta oblika nadzorstva pravzaprav pomeni, da parlament tudi preko svojega delovnega telesa za nadzor nad varnostnimi in obveščevalnimi službami nadzoruje izvršno oblast (seveda tam, kjer so obveščevalne službe vladne službe) ter politično presoja, ali je delo njenih služb in organov v skladu s politikom, ki jo opredeljujejo pravni akti. V tej obliki nadzorstva gre torej za politično odločanje.

Za politično nadzorstvo je ključnega pomena to, da z njim želi in je priprav-

⁵ V zahodnih demokracijah, na katere se tako radi in nekritično sklicujemo, bi imela takšna objava za odgovorne moralne, politične in kazenske posledice.

ljena sodelovati tudi eksekutiva. Le tako lahko sistem »checks and balances« funkcijonira. Če prihaja zaradi pomanjkanja politične volje do blokad med zakonodajno in izvršno oblastjo, potem funkcije političnega nadzorstva ni moč uresničiti ti.⁶ Pri pomanjkanju politične volje je rešitev treba poiskati tako, da se v vladajočih skupinah zamenja ljudi, ki je nimajo. Bistvo njihovega mandata, pa tudi same izvolitve, je v tem, da imajo politični program in politično voljo. Če politična volja obstaja, a ni je mogoče uresničiti, je treba priti do takšnega instrumentarija, ki bo omogočil uveljavitev politične volje.

Ko govorimo o političnem nadzorstvu, je treba stalno poudarjati, da mora biti pri izvršni oblasti stalno prisoten konsenz, da je politično nadzorstvo potrebno in v korist tako državi kakor tudi njenim državljanom. Če tega konsenza ni, potem tudi vsa pravna sredstva in administrativni mehanizmi ne morejo zagotoviti učinkovitega političnega nadzorstva. V tem tudi vidimo dokaz za našo trditev, da ta oblika nadzorstva sploh ni pravno, temveč izrazito politično vprašanje. Povsem iste ugotovitve veljajo pri razmišljanjih o učinkovitosti nadzorstva. Te ne bo mogoče zagotoviti z nobenimi še tako dobro pravno in strokovno utemeljenimi in razvejanimi mehanizmi, če se eksekutiva želi za vsako ceno izogniti nadzorstvu in če se v ospredje nadzorstvene funkcije postavljajo strankarski in ne državni interesi. Brez učinkovitega političnega nadzorstva je vprašljiv obstoj pravne države.

Politično nadzorstvo nad obveščevalnimi službami Republike Slovenije

1. Slovenski model nadzorstva

Nacionalna varnost, njena izhodišča in zasnova kakor tudi varnostna politika, varnostni in obrambni sistem ter njeni nosilci, so opredeljeni v doktrinalnem dokumentu⁷ in v normativnopравnih aktih.⁸

Z Resolucijo o izhodiščih zasnove nacionalne varnosti Državni zbor določa temeljna izhodišča zasnove nacionalne varnosti, nacionalne varnostne politike in nacionalnovarnostnega sistema z vidika obrambe, varnosti ter zaščite in reševa-

⁶ Menimo, da smo v Republiki Sloveniji priča, da zaradi pomanjkanja politične volje, odsotnosti varnostne in politične kulture, odsotnosti državotvornosti pri političnih strankarh itd. prihaja do blokad med vejami oblasti. To je tudi razlog, da ni upati, da bomo dobili v doglednem času konsistentno in verodostojno obliko političnega nadzora nad obveščevalnimi službami.

⁷ Resolucija o izhodiščih zasnove nacionalne varnosti Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 71, 1993.

⁸ Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33, 1991; Zakon o obrambi, Uradni list RS, št. 82, 1994; Zakon o notranjih zadevah, Uradni list SRS, št. 28/80, 27/89 ter Uradni list RS, št. 19/91, 4/92 in 58/92; Zakon o vladi, Uradni list RS, št. 4, 1993; Odlok o ustanovitvi in nalogah komisij in odborov Državnega zbora, Uradni list, št. 12, 1993; Poslovnik Državnega zbora, Uradni list št. 40, 1993.

nja. Kar zadeva obveščevalno-varnostno dejavnost, Resolucija opredeljuje, da Državni zbor določa strateške smeri dela in politično usmerja delovanje varnostno-obveščevalnih služb v funkciji zagotavljanja suverenosti Republike Slovenije ter opravlja parlamentarni nadzor nad delovanjem teh služb. Vlada je dolžna na podlagi usmeritev Državnega zbora določati prednosti dela, usmerjati ter usklajevati delovanje služb, ki opravljajo obveščevalno-varnostno dejavnost. Poleg tega Državni zbor določa še izhodišča in temeljne opredelitve sistema nacionalne varnosti ter nacionalne varnostne politike. V tem okviru Državni zbor odloča tudi o politiki, razvoju in drugih temeljnih vprašanih obrambnega in varnostnega sistema ter sistema zaščite in reševanja. Državni zbor nadzoruje priprave in izvajanje obrambe, varnosti ter zaščite in reševanja v skladu z ustavo in zakoni neposredno ali preko ustreznih delovnih teles. Državni zbor skrbi, da so zagotovljene učinkovita varnost, obramba in zaščita celotnega državnega ozemlja in akvatorija ter zračnega prostora v skladu z določili mednarodnega prava. Državni zbor tudi sprejema nacionalne varnostne programe, s katerimi določa nosilce, ukrepe in dejavnosti za zagotavljanje čim višje stopnje varnosti.

Vlada skrbi za enotnost in usklajenost priprav, delovanja in razvoja vseh varnostnih, obrambnih in zaščitnih sil z nacionalno varnostno politiko.

Po našem trdnem prepričanju je ena od največjih slabosti Resolucije v tem, da je preslabo definirala nadzorstvo nad varnostnimi službami. Poleg tega pa v celoti izpušča tretjo vejo oblasti, sodno oblast. Pomembne opustitve so bile torej storjene na institucionalni nadzorstveni ravni. Zato se zdi, da je Resolucija bolj posledica kompromisa političnih strank kakor pa rezultat spoznanja in splošne volje slovenske države po takšnih izhodiščih nacionalne varnosti, ki bi bila tako v interesu večine državljanov kakor tudi države. Gotovo je nekaj: če je že temeljni doktrinalni dokument tako obremenjen s političnimi kompromisi in odstopanji, bodo takšne tudi vse kasnejše normativne rešitve.⁹

Obveščevalne službe Republike Slovenije ter vprašanja političnega nadzorstva nad njimi so opredeljena v teh pravnih virih:

Obveščevalno-varnostna služba Ministrstva za obrambo je organizirana kot njegova organizacijska enota. Vsebinska in področje njenega dela sta opredeljeni v Zakonu o obrambi,¹⁰ in sicer kot 4. točka poglavja III »Obrambni ukrepi« od 32. do 36. člena. Opredeljene so obveščevalne, protiobveščevalne in varnostne naloge obrambe, obveščevalno-varnostna služba, posebne operativne metode in sredstva, varnostno preverjanje oseb in zbirka podatkov. Vojaška obveščevalna služba je tako edina obveščevalna služba, ki ima z zakonom opredeljene vse svoje dejavnosti. Sami sicer zagovarjamo tezo, da bi bila v Sloveniji le ena obveščevalna služba, ki bi združevala tako »vojaško« kakor tudi »civilno«

⁹ Samo za primer navajamo opredelitev parlamentarnega nadzorstva v ponesrečenem predlogu Zakona o varnostno-obveščevalni dejavnosti, ki je enako nedefinirana, kot je to v Resoluciji. Primerov, ki bi trditev naprej potrjevali, je še cela vrsta.

¹⁰ Zakon o obrambi, Uradni list RS, št. 82, 1994.

obveščevalno službo. Imenovali bi jo Državna informativna služba.¹¹ Pri takšnem organizacijskem in funkcionalnem modelu bi bila poleg drugih prednosti velika prednost tudi pri izvajanju parlamentarnega nadzorstva nad njo. Zdaj pa je položaj takšen, da je to notranja organizacijska enota Ministrstva za obrambo, iz česar izhaja, da je njen predstojnik minister za obrambo, da so mu njeni delavci podrejeni in so mu po hierarhiji dolžni poročati o svojem delu, ne glede na to, da zakon pravi, da s pomembnejšimi ugotovitvami službe seznanjajo predsednika vlade, predsednika republike in po odločitvi predsednika vlade še druge organe. Ne glede na drugačna spoznanja avtorja tega prispevka pa izražamo strokovno veselje, da vendarle imamo vsaj eno obveščevalno službo, ki ima zagotovljene pravne okvire za svoje delo. Za Slovensko obveščevalno-varnostno agencijo (SOVA) trdimo, da jih nima (vsaj lastne zakonodaje ne!). In to iz več razlogov: prvi je ta, da že poimenovanje službe SOVA nima svoje zakonske osnove (tako jo je poimenovala vlada z aktom, ki nima zakonske veljave).

Edina zakonska osnova je Zakon o vladi Republike Slovenije,¹² ki v 39. členu pravi, da z dnem uveljavitve tega zakona nadaljuje Varnostno-informativna služba z delom kot vladna služba. SOVA torej po tem zakonu ni SOVA, temveč še vedno VIS. Posebna slabost, nepremišljenost in strokovna odsotnost pa se v tem zakonu izražajo v »ministrski trojki« ali »superdirektorju« VIS-a. Naslednji poskus zakonske ureditve je bil ponesrečen predlog zakona o varnostno-obveščevalni dejavnosti, ki so ga mnogi teoretiki in praktiki izredno strogo ocenili.¹³ SOVA je tako danes brez zakona, ki bi opredeljeval njeno dejavnost. Odgovornost za takšno stanje v veliki meri nosita Vlada Republike Slovenije in komisija za nadzor nad delom varnostnih in obveščevalnih služb.¹⁴ V tem odloku je nadzorstvena funkcija parlamenta, izražena v delu omenjene komisije, izredno pomanjkljivo obdelana. Avtor tega prispevka je ves čas trdil, da država Slovenija potrebuje poseben zakon, ki bo opredeljeval problem političnega nadzorstva. Argumenti za trditev, da potrebujemo zakon, ki bo določal to obliko in vsebino nadzorstva, so bili:

- prvi argument je v dejstvu, da imajo takšen zakon tudi države, po katerih se radi zgledujemo ali na katere se sklicujemo (ZRN, Italija ...),
- drugi argument je v dejstvu, da so žal naše službe ene od najbolj preglednih (obveščevalna dejavnost ne sme biti »prozorna!),
- tretji argument je v naši pomanjkljivi varnostni in politični kulturi,
- četrti argument je v predvidevanju, da bi zakon pri javnosti začel vzbujati zaupanje v obveščevalne službe,

¹¹ Več o tem: Anžič, Andrej. 1993. *Državna informativna služba – novo razmišljanje o starih temah*. Zbornik strokovno-znanstvenih razprav VŠNZ, letnik V., Ljubljana.

¹² Zakon o vladi Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 4, 1993.

¹³ Med drugim tudi Anžič, Andrej. 1994. *Slovenski obveščevalni sistem, politični voluntarizem, normativni idealizem ali strokovni avanturizem*. Zbornik strokovno-znanstvenih razprav VŠNZ, letnik VII., Ljubljana.

¹⁴ Odlok o ustanovitvi in nalogah komisij in odborov Državnega zbora Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 12, 1993.

– peti argument je v predvidevanjih, da bi parlamentarno nadzorstvo opravljalo le nadzor nad izvajanjem načel, ki bi jih zakon določal,

– šesti argument je v razmišljanju, da je na začetku uveljavljanja parlamentarnega nadzorstva treba postaviti pravila iger, ki ne bodo dopuščala nobene samovolje, odstopanj, opuščanj ali prekoračitev, in to ne parlamentarnega telesa in ne obveščevalnih služb. Seveda pa je argumentov še več. Nekaj pa je tudi takih, ki govorijo zoper zakonsko rešitev tega problema. Eden takšnih argumentov je, da parlamentarna nadzorna komisija ne bi v ničemer neposredno odločala o človekovih pravicah, temveč bi le dajala politično oceno o primernosti ravnanj obveščevalnih služb, za to pa ne potrebujemo zakona. Drugi argument opirajo na dejstvo, da je le z zakonom mogoče predpisati režim pravic, odnosno način uresničevanja človekovih pravic in temeljnih svoboščin, kadar tako določa ustava, ali če je to nujno zaradi same narave posamezne pravice in svoboščine. Toda za nas so argumenti za sprejetje zakona močnejši.

Poslanca dr. Leo Šešerko in Tone Anderlič sta pripravila predlog zakona o parlamentarnem nadzoru varnostnih in obveščevalnih služb.¹⁵ Avtor tega zapisa ima sicer celo vrsto posamičnih pripomb na predlog zakona, toda ne glede na to vseeno pozdravlja dejavnosti, ki se ujemajo z njegovim razmišljanjem.

Za obstoječi slovenski model nadzorstva trdimo, da je slab, neučinkovit in da ne vzbuja posebnega zaupanja (ne pri varnostnih službah ne pri javnosti). Komisija deluje stihijsko, samodejno in izvaja dejavnosti, ki večkrat ne samo ne koristijo državi in ne posameznikom, temveč njihovim interesom že škodujejo. Prispevali so k poglobljanju nezaupanja javnosti v obveščevalne službe, problematizirali njihovo dejavnost nasploh, prisilili te službe v svojstveno samoobrambo ter dopustili, da še vedno nimamo obveščevalnega sistema in varnostne politike. Država, institucije sistema, pa tudi pravice in svoboščine ljudi so resno ogrožene, ne samo od tujih služb in politik, temveč tudi od domačih kriminalnih združb in terorizma. Odgovornost komisije je tudi v tem, da je pred obveščevalne službe nenehno postavljala zgolj omejitve in prepovedi. Zdi se, da so to počeli tudi zato, ker so pri tujih omejitvah do podobnih praks zelo hitro prišli. Niso pa prišli do vseh tistih podzakonskih aktov, ki jih tuje vlade sprejemajo z namenom, da bi bile njihove tajne službe lahko učinkovite. Prav zato je dejavnost Komisije za nadzor nad varnostnimi in obveščevalnimi službami enostranska in sama sebi namen. Vzroki za takšno stanje so različni. Nekaj se jih da ugotoviti, kot npr.:

– odsotnost ustrezne normativne ureditve dejavnosti in organizacije subjektov nadzora (SOVA), pa tudi področja nadzora nad varnostnimi in obveščevalnimi službami,

– neizkušenost in nestrokovnost članov komisije pri poznavanju problematike varstva ustavnega reda, funkcij in subjektov obveščevalnega sistema, posebnih metod in sredstev dela itd.,

– nespoštovanje zaupnosti dokumentov in delovanje komisije, ki je večkrat prešla iz sfere državne zasebnosti v sfero javnosti,

¹⁵ Predlog zakona o parlamentarnem nadzoru varnostnih in obveščevalnih služb. Poročevalec Državnega zbora, št. 6, 1995.

- preveliko število članov komisije (kar 1/6 vseh parlamentarcev), ki je posledica zastopanosti vseh parlamentarnih strank v tej komisiji,
- člani te komisije so hkrati člani še drugih parlamentarnih teles. Poleg tega so vezani še na redno delo parlamenta, svojih strankarskih dejavnosti itd. Vse to ima za posledico pomanjkanje časa za poglobljeno delo,
- vsi člani se ukvarjajo z vso problematiko nadzorstva (od obravnave predlogov zakonov, preko zakonitosti dela služb, pa do ugotavljanja utemeljenosti uporabe posebnih metod in sredstev dela). Delitve dela torej ni.

2. Razmišljanja o drugačnih rešitvah parlamentarnega nadzorstva nad obveščevalnimi službami

Politično nadzorstvo v Sloveniji mora zajemati tako oblike splošnega kakor tudi oblike osrednjega nadzorstva nad obveščevalnimi službami. Oblike splošnega nadzorstva so: poslanska vprašanja, interpelacija in preiskovalna komisija. Pri tej vrsti nadzorstva gre za pomembno, toda kljub temu pomožno obliko nadzorstva, ki pa ima kar nekaj pomanjkljivosti:

- splošno nadzorstvo je pomanjkljivo, ker je le načeloma odgovorno za nadziranje obveščevalne službe,
- nobena od oblik splošnega nadzorstva ne pozna posebnosti in značilnosti organizacijskega in funkcionalnega vidika obveščevalnih služb, temveč le njene dele,

- obstajajo pomisleki glede varovanja tajnosti, če se podatki visoke stopnje in vrste zaupnosti obravnavajo na sejah Državnega zbora, ki pa so načeloma javne,

- vprašljiva je tudi učinkovitost splošnega nadzorstva, še zlasti zato, ker ga večinoma uporablja kot tradicionalno orožje parlamentarnega nadzorstva le opozicija. To pa pomeni, da skoraj ne gre več za obliko parlamentarnega nadzorstva nad eksekutivo, temveč za spopad in nadzorstvo znotraj parlamenta - med opozicijo in pozicijo,

- večinsko vzeto, omenjene oblike parlamentarnega nadzorstva niso sposobne zagotoviti sistematičnega in kontinuiranega nadzorstva nad obveščevalnimi službami,

- splošno parlamentarno nadzorstvo lahko le deloma ustvari zaupanje javnosti v delo obveščevalnih služb. Lahko pa je celo s premalo diskretnosti in prepogostim delovanjem resna ovira za funkcionalno sposobnost obveščevalnih služb.

V interesu države, pa tudi njenih državljanov je, da pridemo do osrednjega in posebnega parlamentarnega telesa, ki bo odpravil nadzorstveno funkcijo, tako da bo večina nadzorstvenih funkcij skoncentriranih v pristojnosti Parlamentarne nadzorne komisije.

Toda obstoj takšnega osrednjega telesa predpostavlja, da imamo že izgrajen obveščevalni sistem (tega žal še nimamo in ne kaže, da ga bomo kaj kmalu dobili!). Do takšnega sistema bi lahko prišli po dvojni poti. Ena pot je pot sprejetja systemskega zakona, ki bi opredeljeval slovensko obveščevalno-varnostno dejavnost. V razmerju do drugih pravnih predpisov bi bil hkrati okvirni in specialni zakon. Opredeljeval bi naloge na obveščevalnem in varnostnem področju, določal subjekte obveščevalnega sistema, opredeljeval vsebino in

način koordiniranja dela teh služb, zajemal uporabo posebnih metod in sredstev dela itd.

Na osnovi takšnega zakona bi potem sprejemali druge posebne zakone, ki bi urejali organizacijski in funkcionalni vidik posameznih subjektov varnostnega sistema in obveščevalnega sistema: Zakon o SOVI, Zakon o policiji, Zakon o obrambi, Zakon o parlamentarni nadzorni komisiji itd.

Druga pot pa je pot hkratnega sprejema (v paketu) vseh zakonov, ki urejajo dejavnosti subjektov obveščevalnega sistema in nadzorstva (zakon o SOVI, Zakon o policiji, Zakon o parlamentarni nadzorni komisiji).

Prva pot je že zamujena. Preden bi sprejeli okvirni in hkrati specialni zakon, smo sprejeli že zakon o obrambi. Ostaja druga pot, ki jo predlagamo v nekoliko modificirani obliki. Vlada naj hkrati določi vsebino predlogov zakonov: o policiji, o parlamentarni nadzorni komisiji in o varnostno-obveščevalni dejavnosti. Ta slednji predlog zakona bi kazalo potegniti iz naftalina (vlada mu je že 14.7.1994 določila besedilo za prvo obravnavo) ter upoštevati vse pripombe, ki jih je nanj naslovila slovenska strokovna javnost (npr.: dr. Adam Purg, dr. Andrej Anžič, Aleš Zalar itd.) Ta zakon bi uredil SOVO. Pri tem je posebnega pomena doseganje dogovorov med vsemi subjekti obveščevalnega sistema. Do njega bi v celoti lahko prišli šele potem, ko bi dopolnili Zakon o vladi in uvedli njegovo pomembno sestavino: Svet za nacionalno varnost.

Na takšen način bi prišli do možnosti, da z zakonom ustanovimo osrednjo obliko parlamentarnega nadzorstva – Parlamentarno nadzorno komisijo.

Zakon o parlamentarni nadzorni komisiji bi moral opredeljevati načelne stvari, torej bi bil okvirni in specialni zakon hkrati. Opredeljevati pa bi moral te vsebine:

– delovna področja Parlamentarne nadzorne komisije. Delovni področji bi bili nadzorstvo nad izvajanjem načel, ki bi jih zakon opredeljeval, ter nadzorstvo nad izvajanjem posebnih sredstev in metod dela.¹⁶ Prvo obliko nadzorstva bi izvajali vsi člani komisije, drugo obliko pa bi izvajala tričlanska podkomisija, ki bi bila organ komisije. Vsaj en član te podkomisije bi moral imeti pravosodni izpit. Direktorji varnostnih in obveščevalnih služb bi morali enkrat mesečno poročati podkomisiji o uporabi posebnih sredstev in metod dela. Podkomisija bi preko višjih sodišč (to bi moralo po našem mnenju dovoljevati uporabo posebnih sredstev in metod dela, kot nadzor telefona, komunikacijskih sredstev in občil, nadzor pisem in drugih pošilk ter nadzor s tehničnimi napravami ...) ter preko vrhovnega sodišča (to bi v 7 dneh odločalo o odobritvi kontrole, ki jo je dovolilo višje sodišče) občasno preverjala verodostojnost navedb predstojnikov služb.

Podkomisija bi sprejemala politično oceno, ne pa konkretne strokovne ocene o kršitvah človekovih pravic ipd.

¹⁶ Predvidevamo, da bi komisija nadzorovala tudi Kriminalistično službo v Ministrstvu za notranje zadeve in v Ministrstvu za obrambo kakor tudi protiobveščevalno službo, ki bi morala biti organizacijska enota Ministrstva za notranje zadeve, in to glede uporabe posebnih sredstev in metod dela.

– Sestava komisije: komisijo bi sestavljalo osem parlamentarcev ter poslovni sekretar, ki bi bil zaposlen v Državnem zboru. Sekretar komisije bi pripravljaj gradiva za seje komisije, seznanjal bi predsednika komisije s strokovnimi poudarki, zagotavljal bi izročitev gradiva članom komisije, vodil bi vso korespondenco, zagotavljal varovanje tajnosti, vodil komunikacijo s predstojniki varnostnih in obveščevalnih služb, po pooblastilu predsednika komisije bi seznanjal javnost z delom komisije, sodeloval s sekretarji varuha človekovih pravic, preiskovalnih komisij itd.

V komisiji bi bili 4 člani iz vrst opozicije in 4 člani iz vrst pozicije. Predsednik komisije bi bil obvezno iz vrst opozicije.

Vse člane komisije bi moral izvoliti Državni zbor z dvotretjinsko večino prisotnih poslancev. Člani bi morali biti ljudje, ki uživajo splošno zaupanje tako parlamentarcev kakor tudi javnosti. Nihče od članov komisije ne bi smel biti v kazenski evidenci. Vsi člani komisije bi morali pred začetkom dela podpisati izjavo o posebnem načinu dela (izjava o molččnosti). Z njo bi se vsak član komisije obvezal, da med svojim mandatom ne bo na osnovi tistega, kar je zvedel v komisiji, dajal zakonodajnih pobud, da ne bo v nobenih okoliščinah in oblikah poročal svoji stranki o ugotovitvah komisije in da ne bo v nobeni obliki obveščal javnosti o delu komisije. To izjavo je treba utemeljiti iz nujnosti političnih in varnostnih razlogov.

Vse seje komisije bi morale biti tajne. Poleg članov komisije bi se jih na povabilo predsednika lahko udeležili le predstojniki varnostnih in obveščevalnih služb, minister za notranje zadeve, minister za obrambo ali kakšen drug povabljen minister. Komisija bi k delu lahko povabila še posamezne izvedence in druge strokovnjake, ki bi se enako kot člani komisije zavezali k molččnosti.

Komisija bi imela poslovnik o svojem delu, v katerem bi natančneje določila zakonske določbe.

Komisija ne bi presojala in ne bi obravnavala ugotovitev svoje podkomisije za nadzor nad omejevanjem pisemske, telefonske in poštne tajnosti, temveč bi enkrat letno poslušala njeno letno poročilo.

Komisija bi pri svojem delu sodelovala s preostalimi delovnimi telesi Državnega zbora: odborom za obrambo, odborom za proračun in finance, odborom za notranjo politiko itd. Komisija bi se morala sestati najmanj vsaka dva meseca enkrat, po potrebi pa tolikokrat, kot bi to zahtevale varnostne ali politične okoliščine. Komisija bi morala Državnem zboru mesečno poročati o svojem delu na sredini svojega mandata, dva meseca pred koncem mandata pa bi morala dati zaključno poročilo.

Vlada bi komisiji poslala zahtevane informacije, ki pa bi jih lahko odklonila le, če bi odklonitev hkrati pisno pojasnila z bistvenimi razlogi za odklonitev. Ob zavrnitvi bi lahko komisija to reakcijo vlade sprejela v vednost, lahko pa bi z dvotretjinsko večino glasov svojih članov zahtevala, da se o zadevi izreče Državni zbor. Njegova odločitev bi bila dokončna ter bi jo morala upoštevati tako vlada kakor tudi komisija.

– Predmet nadzora. Komisija bi svoje delo načeloma opravljala tako, da bi dobivala redne in neposredne informacije od urada SOVE ter od drugih varnost-

nih ali obveščevalnih služb kakor tudi izredne informacije teh služb o dogajanjih posebnega pomena. Poleg tega bi komisija lahko dobivala informacije, ki bi jih neposredno poslali pripadniki teh služb.¹⁷

Drugi predmet nadzora bi bila razprava o finančnih načrtih proračuna in rebalansa proračuna. Obravnava teh načrtov je sicer stvar odbora za proračun in finance ter računskega sodišča. Ta dva organa bi na strokovnim, računovodskim in revizorskim pravilom podrejen način obravnavala finančni načrt. Parlamentarna komisija bi na podlagi nevtralnega razvrščenih finančnih postavk v različnih ministrstvih politično ugotavljala primernost dejavnosti varnostnih in obveščevalnih služb.

Tretji predmet nadzora bi bilo poslušanje poročila o delu podkomisije za nadzor nad omejevanjem pisemske, poštna in telefonske tajnosti.

Četrty predmet nadzorstva bi bila obravnava zakonskih pobud, iniciativ, s katerimi bi se ne samo omejevale dejavnosti te službe, temveč tudi tistih, ki bi omogočale njeno učinkovitost in profesionalizacijo.

Peti predmet nadzorstva bi bila pravica zaslišanja in vpogleda v posamezne zbirke osebnih podatkov. Pravica zaslišanja bi pomenila, da komisija zasliši osebe, ki jih je za sprejem neke politične razsodbe treba zaslišati.

Šesti predmet nadzorstva bi bila obravnava informacij delavcev služb.

V sedmi predmet nadzorstva bi sodila obravnava pobud varnostnih in obveščevalnih služb za izboljšanje učinkovitosti njihovega dela.

Osmi predmet nadzorstva bi bile pobude, ki bi jih komisija naslavljala na Državni zbor glede njegovega določanja politike na obveščevalnem in varnostnem področju.

– Sodelovanje z drugimi subjekti obveščevalnega sistema (Svetom za nacionalno varnost) ter s sodno oblastjo.

Komisija bi pri svojem delu uporabljala politična merila ter si stalno postavljala vprašanje, ali se v dejavnosti služb nasploh, pa tudi v individualnih primerih, držijo pravnih okvirov, ki opredeljujejo njihove dejavnosti. Pri tem bi v nekem smislu že uporabljala metodo objektivnega pravnega varstva tudi pri varovanju ustavnih pravic človeka posameznika. Sodno in politično nadzorstvo ne more in ne sme biti izenačeno, še manj pa ne poistoveteno. Gre za dve povsem različni obliki nadzorstva, ki se v odnosu do obveščevalnih in varnostnih služb samostojno pojavljata in uveljavljata.

3. Sklepna razmišljanja

Delovanje varnostnih in obveščevalnih služb vedno ostro posega v svet človekovih pravic in svoboščin, hkrati pa izpostavlja vso protislovnost njihove narave. Brez poseganja v človekove pravice varnostne in obveščevalne službe ne bi bile v funkciji institucionaliziranega državnega nadzorstva, temveč bi bile kvečjemu društva ali klubi ljubiteljev lepega vedenja. V vseh političnih sistemih

¹⁷ Pri dajanju takšnih informacij bi bilo treba zelo natančno opredeliti pogoje in okoliščine, v katerih bi pripadnik služb lahko mimo predstojnikov sporočal določene informacije.

zagotavljajo politični oblasti moč in avtoriteto, v pravnih državah pa prispevajo še k legitimnosti te oblasti ter k varovanju človekovih pravic in svoboščin. Toda na drugi strani te službe pričakujejo, da ne bodo povsem pregledne (to zlasti velja za obveščevalne službe) in da ne bodo pod absolutnim nadzorom. Takšno pričakovanje je na eni strani objektivno pogojeno z naravo dela služb (odkrivanje skrivnosti pri drugih ter skrivanje skrivnosti pred drugimi), na drugi strani pa gre za subjektivno pogojenost, ki se izraža v tem, da te službe želijo svoje slabosti, pomanjkljivosti in napake prikriti.

Država mora ta pričakovanja svojih služb upoštevati, in sicer tako, da ne sprejema zgolj omejitev za njihovo delo, temveč jim s pravnimi okviri omogoča osnove za strokovno in učinkovito delo. Ker pa vedno obstaja nevarnost, da bi te službe postale neka družbena substruktura, mora zgraditi še institucionalizirane oblike parlamentarnega nadzorstva (pomembno je še strokovno in sodno nadzorstvo, pa tudi razne oblike neformalnega nadzorstva).

Trdimo, da so problemi, povezani z delovanjem in organiziranjem obveščevalnih in varnostnih služb v Republiki Sloveniji, ter problemi, povezani z njihovim političnim nadzorstvom, pereči in večplastni. Te službe bi lahko v naši državi za politično elito pomenile možnost, da si pridobi ali pa ohrani moč, avtoriteto in legitimnost. Toda ta moč ne sme biti skoncentrirana na enem mestu. Zadnji čas je, da v Sloveniji prenehamo varnost, tako notranjo kot zunanjo, dojemati in meriti s strankarskimi merili. Čas bi že bil, da bi vsaj parlamentarne stranke postale državotvorne. Vedeti je treba, da nam učinkovito delovanje teh služb ne zagotavlja samo mirnega in varnega dela in življenja državljanov, temveč nam bo zagotovilo možnost tudi za gospodarsko in še kakšno drugo varnost in napredek. Varnostnih služb ter nadzorstva nad njimi ni mogoče prepuščati strankarskim prepriro, amaterizmu posameznikov ter nenehnemu eksperimentiranju. Vse to zamegljuje in oddaljuje slovensko varnost. Z varnostno teorijo moramo priti do varnostne politike, ki bo vzpostavila zdrave, pa čeprav konkurentne odnose med varnostnimi službami, vlado in parlamentom ter zagotovila sistem njihove individualne in kolektivne odgovornosti.

Pri dejavnostih obveščevalnih služb je treba upoštevati, da ima državljan, zoper katerega poteka neka dejavnost teh služb, le malo možnosti za pravno varstvo. Možnosti so majhne zato, ker posameznik zaradi velike diskretnosti in spretnosti profesionalcev zelo težko ugotovi, da je objekt zanimanja teh služb. Ker tega praviloma ne ve (če pa bi vedel, obveščevalna služba ne dela profesionalno!), si tudi ne more zagotoviti varstva sodišča, ki je gotovo najučinkovitejša omejitev za upravno dejavnost. Prav zaradi tega, ker je državljanu posamezniku odvzeta dejanska možnost (obstaja sicer teoretična) sodnega varstva, sodimo, da je politično nadzorstvo tako velikega pomena, in to ne le za državo, temveč tudi za varovanje človekovih pravic. Toda predpostavka nadzorstva ne sme biti v tem, da do objekta nadzorstva (do obveščevalnih in varnostnih služb) nastopa s pozicij apriornih sodb, kompleksov in predsodkov. Takšnega pristopa ne sme imeti ne samo zaradi načela objektivnosti, temveč tudi zato, ker te službe zagotavljajo ustrezno varstvo ustavne ureditve in dosega družbeni konformizem, brez katerega bi zavladal zakon džungle.

Poleg splošnega parlamentarnega nadzorstva moramo čim prej priti do osrednjega organa političnega nadzorstva nad varnostnimi in obveščevalnimi službami. To pa mora na eni strani vrniti izgubljeno zaupanje javnosti v te službe in jim omogočiti pogoje za uspešno in učinkovito delo, na drugi strani pa preprečiti, da bi postale orodje za manipulacijo ali sredstvo za nelegalno in nelegitimno kršenje ali ogrožanje človekovih pravic. Nadomestkov za pravo mero legitimne in strogo nadzorovane državne prisile ni. Te službe so neizogiben sopotnik našega življenja, bivanja in delovanja ter nam ne glede na to, ali jih sprejemamo, priznavamo ali pa zavračamo, zagotavljajo nujno potreben minimum osebne in kolektivne varnosti. Prav je, da jih nadzorujemo, ker s svojo dejavnostjo posegajo v naše pravice in svoboščine, ni pa prav, če le v njih vidimo nevarnost za svojo integriteto. Naše pravice, tudi najbolj temeljne, vse bolj ogrožajo kriminalne združbe, tuje službe in politike, ogroženo naravno okolje itd. Pri zoperstavljanju tem nevarnostim pa so varnostne službe lahko koristne, če že niso zaželjene.

LITERATURA

- ANŽIČ, Andrej. 1993. Državna informativna služba – novo razmišljanje o starih temah. Zbornik strokovno-znanstvenih razprav VŠNZ, letnik V., Ljubljana.
- ANŽIČ, Andrej. 1994. Institucionalizirano nadzorstvo (politično in strokovno) nad obrambnimi silami. Mednarodni posvet »Civilno-vojaška razmerja v demokraciji«, Bled.
- ANŽIČ, Andrej. 1994. Slovenske obveščevalne službe – iskanje modela političnega nadzorstva nad njimi. Zbornik prispevkov ob dnevu raziskovalne enote Višje šole za notranje zadeve, Ljubljana.
- ANŽIČ, Andrej. 1994. Slovenski obveščevalni sistem – politični voluntarizem, normativni idealizem ali strokovni avanturizem? Zbornik strokovno-znanstvenih razprav VŠNZ, letnik VII., Ljubljana.
- CAVENDISH, Antony. 1990. *Inside Intelligence*. Collins, London.
- CODEVILLA, Angelo. 1992. *Informing Statecraft: Intelligence for a New Century*. The Free Press, New York.
- GODSON, Roy. 1989. *Intelligence Requirements for the 1990s: Collection, Analysis, Countering Intelligence and Covert Action*, Washington.
- JEFFEYS – JONES, Rhodri. 1984. *The CIA and American Democracy*. Yale University Press, New Haven and London.
- PEČAR, Janez. 1994. Pozor pred diletanti, v stroki in politiki. Sobotna priloga Dela, 13.8.1994.
- PEČAR, Janez. 1988. *Formalno nadzorstvo*. ČZ Uradni list, Ljubljana.
- PURG, Adam. 1994. *Obveščevalne službe, politični sistemi in državna suverenost*. Doktorska disertacija. FDU, Ljubljana.
- RICHELSON, Jeffrey. 1989. *The U.S. Intelligence Community*. Bollinger Publishing company. Harper Business.
- STILLER, Verner. (1986). *Im Zentrum der Spionage*. Verlag von Haase und Koehler, Mainz.
- WOODWARD, Bob. 1987. *The Secret Wars of the CIA 1981 – 1987*. Simon & Schuster, London.

ISKANJE NOVEGA SMISLA DELA (Elementi za povečanje delovne proizvodnosti)

Povzetek. Članek obravnava zunanje in splošne pogoje delovnega okolja, ki tvorijo elemente za vpliv na delovno proizvodnost. Osnova izboljšanja mora biti na večji diskrecijski pravici delovnega mesta, kar vodi k samouresničevanju, prevzemanju odgovornosti, k iniciativnosti, skratka s tem se bo izboljšala delovna etika. Padanje proizvodnosti pomeni neuspeh menedžmenta, ker ne zna vzbuditi privrženosti delovne etike.

Ključni pojmi: proizvodnost, delitev dela, vrednote, kultura dela, delovna etika.

Uvod

208

Prenagljeno bi bilo optimistično predpostavljati, da se Slovenci ne bodo srečali z resničnimi stresi pri prilagajanju spremembam, ki danes nastopajo v svetu dela. Ključni element pri teh spremembah je večja svoboda pri odločanju na delovnem mestu.

Samoupravni sistem, v katerem smo skušali povečati proizvodnost, je doživel skupaj z drugimi političnimi okoliščinami neuspeh. Industrija se je tako rekoč sesula. Danes mrzlično iščemo načine, kako povečati proizvodnjo delavca, da se poveča dodana vrednost dela, ki je pri nas trenutno petkrat nižja kot v Nemčiji (Kos 1994). Industrijska organizacija je obstajala v modelu, ki povečuje proizvodnost tako, da zmanjšuje potrebo po ustvarjalnosti, samostojnosti in angažiranosti posameznega delavca, pri čemer je serijska proizvodnja na montažni liniji postavila shemo za veliko število del. To ni veljalo za obrt, promet in druga področja, ki niso primerna za specializacijo. Takšno poenostavljanje z manj diskrecijske pravice je olajšalo vstop tisočih, ki so zapustili kmetijstvo, da bi delali v industrijskih obratih.

Mnogi organizatorji so se tolažili s tem, da novi delavci ne potrebujejo kvalifikacije, ker je vse tako urejeno, da je dovolj, če pridejo na delo in vzdržujejo ritem proizvodnje. Te industrije so v delavcih gojile potrošniške vrednote, ki so si jih želeli. Povečali so si življenjski standard, ki se je kazal v stanovanju, električnih aparatih, končno pa tudi v avtu in hiši. S tem so si pridobili družbeni status, ki jim je v lastnih očeh dvignil samozavest. O neki novo nastali delovni

* Dr. Marko Kos, profesor v pokojju.

etiki pri tem ni bilo mogoče govoriti. Delovna morala je bila nizka, pač pa so si delavci želeli novih in novih privilegijev, skrajševanja delovnega časa in ugodnosti, proizvodnost pa je zaostajala.¹

Določujoči pogoji dela

Po osamosvojitvi Slovenije je prišlo do močnega zmanjšanja zaposlenih.² Deloma je bilo to zaradi stečajev podjetij, deloma zaradi tehnološkega preoblikovanja, pri katerem so bili odpuščeni delavci s slabimi rezultati in disciplino ter vsi, ki niso bili potrebni pri neposrednem proizvodnem delu, kot so šoferji, transportni in pomožni delavci, vzdrževalci, kuharji in natakarji, vratarji in telefonisti ter pisarniške nekvalificirane moči. Po konsolidaciji podjetij in po začetku poslovanja pod novim lastništvom in menedžmentom so se močno spremenili tako struktura delovne sile kot tudi predpostavke o naravi dela. Nastopili sta dve veliki spremembi pri vrsti dela, s katerim se je ukvarjala velika večina Slovencev. V prvi vrsti prehod s fizičnih na pisarniška dela. Leta 1970 je samo okrog 18% od vsega števila zaposlenih opravljalo pisarniško delo kot »nameščenci«, leta 1993 jih je bilo že 43%. Med tem se je vzporedno zmanjševalo število fizičnih del.

Ta premik je izrazito vplival na samostojnost pri odločanju na delovnem mestu. Večina pisarniških uslužbencev ima precejšnjo diskrecijsko pravico pri opravljanju svojega dela v primerjavi s fizičnimi delavci, med katerimi čutijo samo nekateri potrebo, da imajo ustrezen nadzor nad svojim delom. Glede na premik v pisarniško, to je višje kvalificirano delo, domnevamo, da se je povečal celoten obseg diskrecijske pravice.

Isto bi lahko rekli tudi za drugo veliko spremembo – za pomik z industrijskih del na dela v storitvenem sektorju. Leta 1970 so znašala proizvodna dela okrog 61 odstotkov od skupnega števila del (računano po delovnih mestih), medtem ko je obseg storitvenih dejavnosti stagniral pri 34 odstotkih. Leta 1990 je bilo proizvodnih del 47,8 odstotka, a v storitvenem sektorju se je dvignil delež na 47,5 odstotka.³ Nekatere storitvene dejavnosti dajejo majhne diskrecijske pravice, vendar ta dela uživajo običajno večjo svobodo kot proizvodna, kjer je delo ročno in se ponavlja.

S spremembo delovnih mest so se spremenile tudi družbene vrednote. Med najpomembnejšimi trendi je dvig ravni izobrazbe. Leta 1966 je bilo med zaposlenimi 3,4 odstotka visoko in 2 odstotka višje izobraženih, leta 1988 se je ta delež

¹ Proizvodnost je bila v celotnem obdobju 1972–1986 okrog 22 000 DEM na delavca. (Kos, 1988b).

² Število zaposlenih v gospodarstvu se je zmanjšalo s 732 000 leta 1987 na 495 000 leta 1995 (julij).

³ Stat. letopis RS 1993, Ljubljana, str. 554.

povečal na 5,6 odstotka oz. 6 odstotkov, a delež nižje izobraženih je padel z 9,7 odstotka na 3,2 odstotka⁴ (Kos 1988a).

Višja izobrazba delavcev prinaša tudi večjo svobodo opravljanja dela. Pri prerazdelitvi industrije so se večinoma ukinjala fizična delovna mesta in serijska proizvodnja, povečal pa se je delež individualne proizvodnje za posamezne kupce z zahtevanimi lastnostmi proizvoda v omejenem številu enakih proizvodov, kar je značilno skoraj za vse panoge (industrija konfekcije, obutve, pohištva, krzna itd.).

Socialne spremembe so prav tako vplivale na sprejemanje delovnega mesta, ustrezno tradicionalnemu načelu grožnje in nagrade. Grožnja pomeni strah, da brezposelnost uniči gmotni položaj družine, nagrada pa upanje za plačo in vse tisto, kar je z njo povezano. Zato ljudje prevzemajo kakršno koli delo, tudi če je pod njihovo izobrazbo.

Imeti danes delo pomeni spricho tako velike brezposelnosti⁵ za ljudi veliko ugodnost in srečo. Posledica tega je porušenje sistema dveh pogodb, ki sta določali v samoupravnem podjetju, ki brezposelnosti ni poznalo, kulturo dela: po prvi, ekonomski, je bilo treba priti ob šestih na delo in tu ostati do dveh. Takoj, ko pa so prišli na delovno mesto, je veljala druga, psihološka pogodba, ki je odločala o tem, koliko bodo delali in kako. Danes se je to spremenilo, ljudje so pri delu samostojnejši, a stopnja njihove uspešnosti je odvisna od menedžmenta, ki pa ne zna spodbujati zaposlenih s tradicionalnim sistemom nadzora in nagrajevanja. Morali bi se opreti na notranje motivacije zaposlenih, da bi zajamčili visoko raven prizadevanj in dobro kakovost dela. Tu pa nastopi etika dela.

Dejstvo je, da je nadzor pri delu zaposlenih strožji kot prej in da so tudi načini nagrajevanja prožnejši. Zaposlenih je manj in pritisk na menedžerje je tudi večji. Njihova odgovornost za pozitiven rezultat, za roke in napake je zdaj osebno zaostrena, tako da pride ob slabih rezultatih takoj do posledic oz. do njihove zamenjave.

Delovna etika in zavest

Vse bolj prihaja do izraza zavest, da lahko delavci s svojim delom vzdržujejo podjetje »nad vodo« in da ni nikogar, ki bi jim dal sredstva za plače, če ne bodo imeli zanje kritja z dodano vrednostjo. Včasih je bila beseda »dobiček« preganana iz zakona o »združenem delu«. To sploh ni bilo važno. Danes celo manj izobraženi delavci razumejo, kaj je pozitiven gotovinski pretok: da je to ostanek med denarjem, ki priteka za plačilo proizvodov, in denarjem, ki odteka iz podjetja za dobavljeno blago in storitve (elektrika, plin, voda, pristojbine za komunalne storitve itd.). Če ni pozitivnega gotovinskega pritoka, ni nobene možnosti, da bi izplačali plače: njihovo poslovanje ne pokrije niti golih stroškov. To pomeni

⁴ *Ibid.*, str. 144.

⁵ *Brezposelnost se je povečala od leta 1987 (15 184) na 120 112 v juliju 1995, to je za 900% (Gospodarska gibanja 9/ 1995, st. 264, str. 43).*

nesposobnost in likvidacijo firme. Zato je tako pomembno, da je poslovanje podjetja pregledno in da delavci dobe vpogled v tedenske podatke poslovanja, kajti to vpliva neposredno na njihov odnos do dela.

Tako ne moremo trditi, da je slovenska delovna etika še vedno tako slaba, kot je bila pred leti v samoupravnem sistemu. Zaradi zaostrenih gospodarskih razmer se je izboljšala. Vendar s tem ni rečeno, da ne bi mogla biti še mnogo boljše. Že logika, da je slovenska dodana vrednost vsakega zaposlenega manjša od nemške, avstrijske ali italijanske ne samo za nekaj deset odstotkov, marveč za več sto odstotkov (360% do 450%, Kos 1995) nam pove, da z delovno etiko ni vse v redu in da je potrebna vrsta ukrepov, da se proizvodnost poveča.

Ni mogoče trditi, da se v Sloveniji visoko ceni delovna etika kot delovna norma (Kos 1988c). Za delavca ni osebno pomembno, da dela čim bolje, da bi bil to njegov cilj, takoj ko prestopi prag podjetja. Izkušnje pisca povedo, da v podjetjih še vedno izgubijo veliko časa za pogovor ob kavi, da odidejo na malico v jedilnico mnogo prej zato, da jim uradni odmor ostane za igro kart, da se obračajo počasi, leno in brez urejene načrtnosti, da so zlasti v pisarnah razmere vse prej kot dobre, saj predpostavljeni nikoli ne more izvedeti, kje je človek, ki bi ga potreboval za informacije. Na vsak način so se velike rezerve, ki bi jih morali menedžerji uporabiti, da bi izboljšali učinek in povečali proizvodnost.

Cilj večine zaposlenih je plača. Zelo malo jih je, ki bi potrdili, da imajo notranjo potrebo, da delajo, čim bolje morejo, ne glede na plačo. Ne vemo, koliko je tistih, ki sicer priznajo svojemu delu pozitivno vrednost, vendar osebno žele, da dajo največjo vlogo življenju mimo dela.

Pomemben vir krepitve delovne etike je širok kulturni premik k vrednotam osebnega izpopolnjevanja. Po desetletjih skrbi države za plače in življenjske razmere, kar je ustvarjalo vtis, da mora biti pri tem vsakdo udeležen ne glede na svoj prispevek, kar je bila osnova egalitarizma, se je v ljudeh naselil občutek varnosti in blaginje, kot da se to razume samo po sebi. Te vrednote so spodkopale tradicionalne vrednote napornega dela, kar je pripeljalo do nekakšne oblike narcizma in obsedenosti s samim seboj, kar ni bilo v skladu s produktivnim delom. Te vrednote so izginile s prehodom v zaostrene gospodarske kapitalistične razmere. Prišle so nove vrednote samopotrjevanja in samouresničevanja, individualizma, zanašanja nase in na svoje sposobnosti. Znanje in kakovost spričevala o znanju sta postala ključno merilo za sprejem na delo, kot je postalo ključno merilo za sprejem na gimnazijo in na univerzo. Izpopolnjevanje in dodatno izobraževanje sta postala potreba slehernega zaposlenega, vendar to ne več zaradi kolektivne potrebe, marveč zaradi individualne koristi, da si ustvari prednosti pred drugimi.

Za nas je zanimiva ameriška raziskava (Yankelovich 1981) osnovnega vprašanja, kaj imajo ljudje za svoj primarni delovni motiv: prvič, sredstvo za življenje, drugič, zahteva, da se izboljša gmotna blaginja, in tretjič, osredotočenje na osebni razvoj in izpopolnjevanje. Raziskava je pokazala pomik k tretjemu motivu. Starši anketiranih pa so se v 95 odstotkih primerov delali zato, da bi živeli. Število tistih otrok teh staršev, ki delajo za življenje, je padlo na 38 odstotkov, število tistih, ki delajo zato, da bi se razvili kot osebnosti, se je več kot podvojilo (17 odstotkov).

Isti trend opazujemo tudi pri nas in bo postajal vse izrazitejši. Računati moramo z obstojem štirih dejavnikov, ki se medsebojno podpirajo: napredovanje delovnih mest, povečanje izobrazbene ravni delovne sile, osredotočenost na izrazite vrednote in delovno etiko. Čim bolj postaja delo izzivalno in samostojno in čim bolj so ljudje izobraženi in osredotočeni na osebno izpopolnjevanje, tem bolj bodo zaposleni menili, da zavzema delo pozitivno in osrednje mesto v njihovem življenju. Najbrž bodo od svojega dela zahtevali čedalje več (Kos 1988d, 122).

Izkušnje podjetij v krizi in podjetij, ki vise na robu odločitve o stečaju, kažejo, da so zaposleni pripravljeni, da več vložijo v svoje delo, da osebno prispevajo k uspehu podjetja oz. delodajalca. To je razlika od dosedanje razprave o tem, kaj ljudje pričakujejo od svojega dela.

Hkrati pa večina (okrog polovica) zaposlenih negativno odgovarja na vprašanja, ali delajo s polno delovno zmogljivostjo. Večina pravi, da bi lahko znatno povečali svoj učinek in da niso popolnoma izkoriščeni.

V tem pogledu so več kot presenetljive ameriške analize o delu zaposlenih, ki so jim dve leti s štoparico ugotavljali čas, dejansko uporabljen za delo. Rezultat je pokazal, da je bilo samo 50 odstotkov delovnega časa uporabljeno za delo, druga polovica pa za odmore za kavo, kasnejši začetek dela ali zgodnejše prenehanje osebne dejavnosti, čakanje in druge vrste brezdelja. Izkušnje pisca so podobne tudi v novejšem času.

Neuspeh menedžmenta

Do zdaj smo predstavili dvojje na videz nespravljenih dejstev: po eni strani je ideal zaposlenih, da čim več prispevajo k delu, zavedajoč se svoje usode, po drugi strani pa njihov dejanski učinek slabi. Dokaz so številna podjetja, ki poslušajo z rdečimi številkami in se zaman otepajo s težavami. Če imajo zaposleni notranjo potrebo in eksistenčno nujno, da vložijo v delo tisto najboljše v sebi (zlasti velja to za visoko izobražene, inženirje – konstrukterje in razvijalce), kaj jih torej ovira, da ne bi dali se več?

Najenostavneje oblikovan odgovor pove, da menedžerska vzgoja in sposobnost ne držita koraka s spremembami, ki so prizadele gospodarstvo. Predvsem še ni vzpostavljena zveza med plačami zaposlenih in njihovo proizvodnostjo. Še vedno ni uvedeno ovrednotenje individualizma ter tako ponovno vzpostavljeni ustvarjalnost in iniciativnost zaposlenih, kar je samoupravni egalitarizem doobra uničil. Le počasi se vzpostavlja ideja, da bo posameznikom uspelo ali ne bo uspelo glede na lastna prizadevanja, ki jih vlagajo v svoje delo.

Žal se sindikati s tem vprašanjem ne ukvarjajo, ker je njihovo stališče egalitarno in drugega ni pričakovati. Delodajalci bi se morali truditi, da vnesejo razlike med zaposlene glede na njihov individualni prispevek: nek prodajalec je lahko tako prijazen, da privablja kupce, drugi jih odbija že s svojo pojavo. Večina vprašanih odgovarja, da je malo ali nobene zveze med tistim, kako opravljajo svoje delo, in tistim, koliko so plačani. Poleg tega trdijo, da oni ne bi bili glavni dobitniki, če bi vlagali več truda v delo. To bi bil njihov šef.

Drug problem je v tem, da menedžerji ne motivirajo zaposlenih, da bi bolje delali. Tri četrtine vprašanih trdi, da menedžerji ne vedo, kako se motivirajo delavci. Skrb bi nam moral vzbuditi podatek, da večina zaposlenih nima pozitivnega stališča do posloводства, četrtina pa je izrazito kritična in sovražna do njih. To velja za družbena podjetja v krizi in v lasti državnega sklada za razvoj, ki nastavlja ta menedžment. Posledica so odkriti sovražni nastopi delavcev proti menedžmentu in zahteve za njegov odstop.

Iz tega lahko sklepamo, da slovensko gospodarstvo izpušča priložnost, da izkoristi enega najmočnejših virov – množično privrženost delovni etiki. Čeprav žele mnogi vložiti več truda v delo, je delovno mesto tako strukturirano, da prej jemlje pogum, kot pa podpira takšno normo obnašanja. Zato zaposleni delajo pod svojimi možnostmi. Zahteve zaposlenih – da menedžerji vedo, kako motivirati, da plača ustreza storilnosti in da se uvedejo tudi druge spremembe na delovnem mestu, ki povečujejo motivacijo – izraža zahteve ljudi, da se bolj kot do sedaj zavzamejo za delo. Kako izkoristiti to dragoceno aktivno?

Pri tem moramo povedati, da je trud in angažiranje treba jemati v normalnem in ne pretiranem pomenu, ko nekateri podjetniki zahtevajo, da delajo zaposleni po 14 in se več ur, da izpeljejo kak projekt ali dosežejo napet rok. To je v novih podjetjih zasebnih podjetnikov običaj in v tem primeru ne moremo govoriti, da ni zavzetosti in motivacije. Tudi plača upošteva individualni trud. Vendar so to izjeme, značilne za intelektualno delovno silo. Cilj mora biti polna izraba v normalnem delovnem času v normalnih okoliščinah na slehernem delovnem mestu.

Zahteve za mobiliziranje človeških zmožnosti ne more sprožiti kaka posebna institucija. To je naloga menedžerjev, ki imajo ključen vpliv na delovno storilnost. Obstajajo štiri strateška področja, v katerih lahko menedžerji delujejo: standardi, kakovosti, spodbudno nagrajevanje, oblikovanje novega okolja podjetja in razmerje do avtoritete. Vsa prizadevanja na teh področjih se vzajemno dopolnjujejo. To je izziv modela z manjšo diskrecijsko pravico, ki je uspeval v prejšnjem industrijskem vzorcu.

Izkušnje avtorja v podjetjih, ki jim je svetoval, kažejo, da zaposleni po velikih odpustih tehnoloških presežkov in nediscipliniranih delavcev niso pokazali posebne vneme za dvig proizvodnosti. Dodana vrednost na zaposlenega je ostala po teh obsežnih racionalizacijah komaj malo spremenjena (med 5 do 15 odstotkov pri četrtrinskem do polovičnem odpustu). To pomeni, da menedžerji niso znali izkoristiti novega vetra v podjetju, da bi organizirali delo v zdecimirani zasedbi z novim elanom tako, da bi ujeli vso izgubljeno delovno silo s povečano storilnostjo posameznika. Tako pa so ostale plače enake, namesto da bi se povečale in tako motivirale zaposlene, hkrati pa opravičile odpuščanje, fiksni stroški se niso zmanjšali, marveč so zmanjšano proizvodnjo pritisnili z relativno večjo težo in pripeljali firmo zelo hitro do stečaja.

Osrednji pojem delovne etike je v tem, da razume dobro delo določeno moralno oz. notranjo vrednoto. Slabo za delovno etiko je, če so menedžerji ravnodušni do kakovosti dela. Usodno lahko se je zadovoljiti s srednjo ravniyo kakovosti. Višja kakovost terja žrtve na strani firme. Takoj, ko zaposleni vidijo,

da je tudi firma pripravljena na žrtve, se neha njihov ciničen in podcenjujoč odnos do izboljšanja kakovosti.

Naše izkušnje (Kos 1986) kažejo, da takrat, ko ni priznanja za individualne zasluge ali če je relativno nepomembno, imajo splošna povečanja plač težnjo, da spodkopljejo delovno etiko. Večina zaposlenih trdi, da bi tesna povezanost med plačo in dosežkom povzročila večje zavzemanje pri delu, če bi se dosledno izvajala. Se večji učinek imajo spremembe strukture dela, ki morajo pomeniti psihološko nagrado. Dramatične posledice ima lahko dvig profila delovnega mesta na višjo raven. O tem poroča profesor R. Walton s Harvarda (Walton, 1984), ki je izvedel preoblikovanje delovnih mest v firmi General Foods, ki je propadala, in jo s tem saniral. Bistvo je bilo v tem, da so ločena dela kombinirali v kompleksne naloge, povečali zahteve za kvalifikacijo, ekipe so bile kolektivno odgovorne za določen del delovnega procesa, ponos in nadzor tovarišev sta zamenjala zunanji in formalni nadzor, plača je bila odvisna od znanja in učinka delavca. Delo moramo imeti za osebni izziv in osebno izpopolnjevanje, v bistvu mora biti zanimivo in zapleteno.

Zunanji vplivi na delovno okolje

214

Najradikalnejša in najtežja strategija za mobiliziranje truda delavcev se nanaša na sklop vprašanj, povezanih z avtoriteto, statusom, pravičnostjo in posebnimi pravicami na delovnem mestu. Model manjše svobode odločanja o delu tipično povzroča ostro razliko med tistimi, ki upravljajo, in tistimi, ki delajo. V sistemu, ki zahteva avtoriteto in nadzor, so razlike v položaju menedžerjev in urnih delavcev neizbežne. Pri delu se brez pripomb sprejema nujnost avtoritete, sprejema se celo širok obseg simbolov tega statusa – velika razlika v plači, druga pravila obnašanja za menedžerje, posebne jedilnice in druge ugodnosti, ki kažejo menedžerski monopol v sferi oblasti in nadzora. *Vendar takšna praksa*, ki se pri nas zdaj pospešeno uvaja kot nekakšen simbol »kapitalizma«, zelo *zmanjšuje privrženost delu in delodajalcu*. To pa ne povečuje delovne etike in večje zahtevnosti pri delu.

Nasprotno morajo menedžement in delodajalci nameniti mnogo večjo pozornost temu, kako vpliva uresničevanje posebnih pravic na druge, kakor tudi večji zavesti o neločljivo povezani nevarnosti zaradi ustvarjanja višje birokracije z večplastnim nadzorom in položajem. Takšne organizacije po izkušnjah pisca (Kos 1988d) zavirajo posameznike, da bi uresničevali nadzor in nosili odgovornost za lastno delo in jim jemljejo pogum za skupnost ciljev. Mnoge organizacije, ki so se izkazale za uspešne pri doseganju visoke ravni predanosti, imajo relativno izenačene organizacijske sheme in razlike v položaju, ki niso diskriminacijske. Menedžerji ne smejo postati *deklarativno poseben sloj*. V to stopnjo razvoja smo žal že vstopili.

Zaključek

To so tri glavna področja, v katera bodo morala slovenska podjetja in njihov menedžment ključno poseči. Pobudo naj dajo nadzorni odbori lastnikov ter zahtevajo od menedžmenta izdelavo projekta izvajanja s časovnimi roki in kontrolnimi točkami. Pri tem ne gre pozabiti »ničelnega« stanja kot točke, ki bo koristna za primerjavo.

Med delavstvom in novimi lastniki bo treba ustvariti novo soglasje, ki bo počivalo na drugačnih temeljih kot prejšnje (koalicija med delavskim razredom in partijo v zameno za socialne dobrine in socialni mir po dr. Josip Županovu). Novo soglasje mora temeljiti na novem nacionalnem načrtu, sistemu vrednot, usmerjenih na potrošnika in večjo svobodo odločanja.

Ni mogoče predvideti, kakšno bo to soglasje, vendar morajo delovna mesta postati glavna arena, v kateri se bo to soglasje izoblikovalo. Vse oblike slovenske družbe – družbeni položaj, družina, lastništvo, mednarodna vloga, avtoriteta, potrošnja – se stikajo v procesu dela. Nov način organizacije dela bo vplival na življenje, ki bo zelo presegalo meje delovnega mesta in gospodarstva.

LITERATURA

- Kos, Marko. 1986. Pot iz neinovacijske družbe. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Kos, Marko. 1988a. Tehnološki razvoj in izobrazba. Ekonomija in kadri. Portorož: str. 94–109.
- Kos, Marko. 1988c. Vrednote jugoslovanske tehnološke družbe. Sodobnost (5–6), str. 312–316.
- Kos, Marko. 1995. Zaostajanje na poti v Evropo. SP Dela 1. 7., str. 29.
- Kos, Marko. 1988d. Industrializem. Optimalna poslovno uspešna organiziranost industrijskega sistema. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Kos, Marko. 1988b. Ekonomske determinante jugoslovanskega tehnološkega razvoja. Revija za razvoj 4 (2), str. 18–24.
- Kos, Marko. 1994. Sestavine razvoja Slovenije. Teorija in praksa 31 (1–2), str. 145–151.
- Walton, R. 1984. Job Restructuring and Productivity. Society 21 (2), str. 85.
- Yankelovich, D. 1981. New Rules: Searching for Self-Fulfillment in a World Turned Upside Down. P.A.F., str. 125.

SLOVENSKI POLITIČNI IZSELJENCI V ARGENTINI

Povzetek. *Prispevek obravnava problematiko organiziranosti slovenske politične emigracije v Argentini. Po vojni je tja prišlo do 7.000 njenih pripadnikov, in sicer iz begunskih taborišč v Avstriji oziroma Italiji. Skupnost je centralizirano organizirana, izredno kompaktna, pripadnost pa vzdržuje s pomočjo vzdrževanja ideoloških postulatov, ki vzdržujejo močan emocionalni naboj v skupnosti in občutek pripadnosti njenih članov. To je dosegla z izrazito zaprtostjo pred predvsem političnimi vplivi iz domovine ter z zaprtostjo pred asimilacijskimi vplivi dominantne družbe. Ima organizirano versko, gospodarsko, kulturno in politično življenje ter šolstvo. Njena identiteta temelji na mitu o izgnanstvu iz domovine zaradi katoliške vere in nasprotovanja idejam »komunistične revolucije« in begu pred množičnimi pogoji tik po II. svetovni vojni ter na mitu o vrnitvi v domovino po razpadu socialističnega političnega sistema. Z realizacijo slednjega se je ta mit zamažal, SPE pa se je morala lotiti preoblikovanja svoje identitete in se začela odpirati.*

Ključni pojmi: *Slovenska politična emigracija, Argentina, Slovenija, Katoliška cerkev, Slovenska kulturna akcija, poveljni poboji, mit o vrnitvi, enklava, identiteta.*

Uvod

Izseljevanje Slovencev je bilo zelo izrazito predvsem konec prejšnjega stoletja in sredi dvajsetih let tega stoletja – šlo je predvsem za ekonomske vzroke izseljevanja. Čeprav so takratni izseljenci prihajali v nove dežele večinoma neorganizirano, so se kljub razmeroma nizki izobrazbeni stopnji kmalu začeli združevati v društva. Ta so imela predvsem vlogo ohranjanja narodnostne identitete, pa tudi vlogo posrednika pri organiziranju samopomoči oziroma premagovanju ekonomskih težav posameznih članov posamezne skupnosti.¹ Čeprav nekoliko manj številni, pa je na zgodovino slovenskega izseljevanja v tujino poseben pečat

* Zvone Žigon, dipl. novinar, mladi raziskovalec na ISI ZRC SAZU.

¹ Seveda je tudi primorsko izseljenstvo deloma politično, saj je večina emigrirala ne le zaradi ekonomskih interesov, ampak tudi zaradi pritiskov fašizma, velikokrat celo predvsem

udaril povojni val političnih izseljencev. Ti so iz domovine ušli ob koncu druge svetovne vojne v strahu pred novo, »komunistično«² oblastjo, saj so sami – večinoma katoliki – tej ideologiji močno nasprotovali, predvsem pa so se bali maščevanja zaradi sodelovanja domobranske vojske z okupatorjevo. Za razliko od dotedanjih izseljenskih skupnosti je ta val prinesel s seboj nov model organiziranja in tudi pojmovanja in vrednotenja slovenstva, predvsem pa ga je zaznamovala izrazito politična naravnost.

Tovrstna izseljenska skupnost je prišla najbolj do izraza na severovzhodu ZDA, v Avstraliji in v Argentini. Predvsem slovenski politični izseljenci v Argentini so »zasloveli« po svoji trdni organiziranosti, ki je skoraj pol stoletja kljubovala tako vplivom asimilacije kot poskusom »komunistične« oblasti iz domovine, da bi prodrla v njen krog. Ta skupnost predstavlja svojevrsten fenomen celo med podobno organiziranimi skupnostmi političnih emigrantov drugih dežel, predvsem zaradi svoje majhnosti in izrazite versko-nacionalne ideologiziranosti.³

Zapis temelji predvsem na primarnih in sekundarnih pisnih virih ter na v antropologiji uveljavljeni metodi »opazovanja z udeležbo«.⁴ Tovrstno razisko-

zaradi tega. Ta (večinski) del slovenskega izseljenstva bi gotovo zaslužil temeljitejšo obravnavo, kar pa v enem članku ni izvedljivo.

² V besedilu so z narekovaji zaznamovane oznache, ki jih za politični sistem v domovini uporablja SPE – slovenska politična emigracija. So emocionalno obarvane, vendar jih namenoma puščam v besedilu, saj same najbolj izrazito kažejo na ideološko-čustveno motiviranost te skupnosti. »Socialistično, enostrankarsko, samoupravno« itd. je skoraj vedno zreducirano na »komunistično«.

³ Argentina je zelo odprta multikulturalna država z izrazito etnično pluralno naravnano politiko do narodnostnih skupnosti. Te se lahko svobodno razvijajo in uveljavljajo. tevilne večje skupnosti, kot so judovska, ukrajinska, japonska, nemška, arabska itd. imajo svoje velike ustanove, celo univerze in znanstvene inštitute (Ukrajinska univerza, Goethejev inštitut – oboje v Buenos Airesu). So pa bistveno bolj odprte, manj kompaktne, zato se npr. jezik izgublja precej hitreje kot pri slovenskih političnih emigrantih. To velja še posebej če gledamo na razmerja v populaciji posamezne skupnosti – žal so tovrstni empirični podatki (število pripadnikov posameznih narodnosti in odstotek tistih, ki še govorijo materni jezik itd.) težko dosegljivi, pa tudi izjemno zahtevni za statistično obdelavo.

⁴ V Argentini, predvsem med pripadniki slovenske politične emigracije, sem bil od oktobra 1990 do marca 1991. Pripomniti velja, da takratno »opazovanje z udeležbo« ni bilo dosledno sistematično, ampak pogosto prej intuitivno in ni imelo nič z »udbaškimi« metodami, kot bi utegnil pomisliti kdo od pripadnikov SPE. Besedilo se ukvarja predvsem z bližnjo preteklostjo in sedanjostjo, zlasti v zadnjem delu pa se dotika tudi še nedokončanih procesov oblikovanja novih vzorcev. V zadnjih letih se je namreč tako v slovenski skupnosti v Argentini kot v Sloveniji marsikaj zgodilo, prišlo je do korenitih sprememb v slovenskem političnem in širšem družbenem življenju, s tem povezane pa so tudi spremembe v krogih slovenske politične emigracije. Ker je problematika političnega izseljenstva v slovenskem prostoru kot izrazito subjektivna tema še vedno zelo vroča in predmet številnih močno čustveno obarvanih iracionalnih političnih zaostrovanj med politično levico in desnico, se izogibam vzrokom izselitve in aktualni problematiki odnosov med Matico in to skupnostjo, saj je bilo oboje doslej deležno prav toliko različnih interpretacij, kolikor je bilo njihovih avtorjev. Osredotočam se na politično organiziranost te skupnosti in se pri tem skušam izogniti pozitivnemu ali negativnemu vrednotenju ter kot raziskovalec ostati zunaj problema.

vanje – ki niti ni metoda, ampak prej raziskovalski pristop – omogoča približanje ciljni sredini na človeški ravni, saj so pogovori karseda neformalni in improvizirani, čeprav temeljijo na določenem cilju. Na tako delo se je mogoče zanašati predvsem pri subtilnejših temah, kjer sogovorniki svoja občutja težko spravijo v »predalčke« oziroma jih neposredno izrazijo. Njihovo obnašanje tako ni narejeno. Najpogostejša je oblika nestrukturiranega ali polstrukturiranega intervjuja z deloma pripravljenimi vprašanji, ki pa se lahko sproti preoblikujejo, odvisno od poteka pogovora. (Russel 1991, 148–152)

Prvi del zajema predvsem razlago ključnih pojmov, prepleteno z zgodovinskimi podatki. Jedro razprave je poglavje o SPE v luči politične antropologije z analizo vzorcev političnega obnašanja znotraj skupnosti in tudi v odnosu do zunanjega okolja, h kateremu prištevam argentinsko družbo in Slovenijo. Vsebinsko temeljijo na močni protikomunistični ideologiji, povezani s katoliško vero in izrazitim domoljubjem, strukturno pa na trdni hierarhiji in samonadzoru.

Razprava čedalje pogosteje prehaja od črpanja iz pisnih virov k lastnim opažanjem in sklepanjem ter se nadaljuje v analizo sedanjih mikroprocesov in sprememb v vzorcih identitete in (političnega) obnašanja te skupnosti.

Izseljevanje

Temeljitejše razumevanje problematike omogoča razlaga pojma »migracije«. Gre za fizično gibanje posameznika ali skupine v geografskem prostoru, ki povzroči relativno trajno spremembo prebivališča – zapustitev prebivališča v izvorni emigrantski družbi in pridobitev novega v imigrantski družbi – za določen čas ali za stalno. (Klinar 1976, 16, 17)

Migracije pomenijo vstop v novo družbo, v nov splet odnosov, pogojenih z drugačnimi normami, potrebami, vrednotami i.td. kot so jih bili priseljenci vaje- ni v svoji primarni družbi.

Slovenci so se v svet izseljevali že od 15. stoletja dalje. Prvi večji val pa beležimo v 19. stoletju, ko se zaradi demografske eksplozije in splošne revščine močno poveča izseljevanje iz vse Evrope. Od leta 1880 do prve svetovne vojne se je na tuje izselilo okoli 280.000 Slovencev, večinoma v ZDA, pa tudi v Vestfalijo in Porenje, Egipt, Avstrijo ter na vzhod, od Hrvaške do južne Rusije. (Drnovšek 1991, 16)⁵

Drugi večji val se je sprožil med leti 1925 in 1935 v času širitve fašizma v Italiji, v tem času pa je svet zajela tudi velika gospodarska kriza. Izseljevali so se predvsem Primorci, pa tudi Prekmurci. Iz različnih virov lahko povzamemo, da je bilo tik pred drugo svetovno samo v Argentini okoli 25.000 Slovencev.

V kontekstu razprave nas najbolj zanima tretji val izseljevanja iz Slovenije –

⁵ Pripomnim naj, da je številka lahko precej približna, saj je glede na nedržavnost Slovencev vse do nastanka povojne Jugoslavije izjemno težko ugotavljati, s katerimi narodi oziroma državami, ki so trenutno vladale, so se identificirali Slovenci pri popisih.

izselitev »nasprotnikov komunizma« oziroma domobrancev in njihovih družin. Ob koncu druge svetovne vojne so zbežali večinoma v Avstrijo, od tam pa so jih oblasti izselile večinoma v ZDA, Avstralijo in Argentino, kamor je po vojni, do leta 1949, prišla velika in razmeroma strnjena skupina okoli 6–7.000 Slovencev.

Oblikovanje slovenske politične emigracije v Argentini

Velika skupina političnih izseljencev je v Argentini naletela na odprtost države, saj je ta potrebovala delovno silo; prišleki iz daljne Slovenije so bili v tem primeru zelo dobrodošli, saj je bilo med njimi veliko mladih, izobraženih, predvsem pa delovno sposobnih in zagnanih ljudi. Z delovnostjo in iznajdljivostjo, predvsem pa zaradi velike stopnje medsebojnega sodelovanja, so si gmotno hitro opomogli. Razliko med kulturama, predvsem v delovnih navadah, so ob pomoči močne motivacije znali obrniti sebi v prid. Ker so bili od trenutka pobega iz domovine v strnjeni skupini, so že v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji organizirali bogoslužje, šolanje, pevske zборе in druge dejavnosti. Na podoben način so nadaljevali tudi v novi družbi.⁶ (Vivod 1991, 76)

Prvi člani politične emigracije so prišli v Argentino leta 1947, večja skupina leta 1950, še 200 družinskih članov pa leta 1954. Večina je ostala v okolici Buenos Airesa, del pa se je naselil v Mendoza, Barilochah, Tucumanu, Mar del Plati itd.

Leta 1948 so ustanovili Društvo Slovencev, ki se je kasneje preimenovalo v Zedinjeno Slovenijo. Ta organizacija predstavlja veliko večino »novih« naseljenecv in argentinska država jo je hitro priznala. Predsednik Zedinjene Slovenije vodi Medorganizacijski svet, ki skrbi za usklajeno delovanje 29 organizacij, v katere je včlanjeno 3.000 do 4.000 ljudi. Najprej so se zbirali pri nedeljskih mašah, hitro so začeli z osnovnošolskim tečajem, kmalu pa so tudi zgradili 7 krajevnih domov v različnih delih mesta z gosteje naseljenimi rojaki ter dva doma v notranjosti dežele, v Mendoza in Barilochah.

Posebno pozornost je ta skupnost namenila organiziranju šolstva, s čimer je, kot je zapisano, začela že v begunskih taboriščih, v Argentini pa se je proces nadaljeval. Organizirana je vzgoja predšolskih otrok, med katerimi nekateri do vstopa v argentinsko osnovno šolo sploh ne govorijo špansko. Leta 1991 je sobotne osnovne šole obiskovalo 450 otrok tretje generacije (vnuki prvotnih izseljencev), poučevalo pa jih je 60 učiteljic in učiteljev, večinoma tudi že rojenih v Argentini. Tri sobotne srednješolske tečaje (v Buenos Airesu, Mendoza in Barilochah) je obiskovalo 150 dijakov, poučevalo pa jih je 20 profesorjev. Pred leti je obstajal celo Slovenski oddelek na Ukrajinski univerzi v Buenos Airesu.

⁶ Besedilo je deloma povzeto po razpravi Tineta Vivoda, objavljeni v Gradivu otvoritvenega zasedanja Svetovnega slovenskega kongresa v Ljubljani, junija 1991. Takrat so se prvič po drugi svetovni vojni javno srečali predstavniki različnih političnih usmeritev v slovenskem izseljenstvu.

Zedinjena Slovenija izdaja tednik Svobodna Slovenija v nakladi nekaj čez 1.000 izvodov.

Največji prireditvi sta Slovenski dan in junijska spominska proslava ob poboju žrtev komunizma. (Vivod 1991, 76,77)

Centrala in pisarne Zedinjene Slovenije so v Slovenski hiši, velikem domu v središču Buenos Airesa, kjer je tudi slovenska cerkev Marije Pomagaj.

»Dušno pastirstvo« izdaja tednik Oznanilo in mesečnik Duhovno življenje, ta je leta 1993 praznoval 70-letnico izhajanja, pomembna pa je tudi založba Svobodna Slovenija, ki poleg zbornikov in koledarjev izdaja tednik z istim imenom. Najprej je bila poluradno glasilo tamkajšnje SLS, leta 1990 pa je prešla v roke Zedinjene Slovenije. (Švent 1994, 76)

Politične organizacije Slovencev v Argentini so podružnica Slovenskih krščanskih demokratov (prej Slovenska ljudska stranka), Dekliška in Fantovska organizacija s svojim glasilom Mladinska vez.

Izjemno pomembna in tudi v Sloveniji znana in v zadnjih letih tudi priznana je Slovenska kulturna akcija, ki obstaja že 42 let. Izdaja svoje glasilo Glas SKA, revijo Meddobje, v njeni založbi pa je izšlo že več kot 150 samostojnih knjižnih enot, všteti zvezke revije Meddobje in štiri knjige znanstveno-kulturnega zbornika Vrednote. (Rot 1992, 211) Ob ustanovitvi je imela pet odsekov: filozofski oddelek, leposlovje, glasba, likovna umetnost in gledališče. Zelo razvita je pevška kultura, saj je iz vrst slovenskih političnih izseljencev oziroma njihovih potomcev prišlo veliko izvrstnih, tudi mednarodno uveljavljenih solistov in glasbenih strokovnjakov.⁷

Skupnost je organizirana tudi na gospodarski osnovi, glavna gospodarska organizacija pa je kreditna zadruga Sloga, ki šteje okoli 2.000 članov.

Članom skupnosti sta na voljo domova za ostarele in počitniški dom v hribih okrog Cordobe.

SPE v luči politične antropologije

Omenil sem že nekatera opažanja, povezana z odnosi znotraj obravnavane skupine, v luči politične antropologije pa naj se dotaknem še nekaterih.

Voditelji SPE niso, posebno pri drugi in tretji generaciji, imeli kakšne posebne karizmatične moči, kar je bilo v času mojega bivanja v Argentini še opazno pri nekaterih načeloma manj razgledanih članih te skupnosti.⁸ Še največjo stopnjo

⁷ Navedem naj le nekatera najbolj uveljavljena umetnike, kot so vokalni solisti Marko, Bernarda in Veronika Fink, Marko Bajuk, Edo kulj, Janez Vasle . . .), izjemno kakovost je tudi med nastopom v Sloveniji leta 1991 pokazal pevski zbor Gallus.

⁸ Margaret Lantis v članku Two Important Roles in Organizations and Communities (revija Human Organization, 1987) našteva več tipov voditeljev glede na njihov značaj, način delovanja ali vlogo in jih poimenuje z »revolucionarji«, »asketi«, »agitatorji«, »političnimi teoretiki«, »paranoičnimi diktatorji«, »managerji« itd. Voditelje SPE bi po moji izkušnji verjetno spravila v predal »političnih teoretikov«, saj so pri svojem delu kljub velikemu čustvenemu naboju, ki ga vsebuje ta skupnost, izrazito racionalni, umirjeni in celo korektni do na podoben

»nezemskosti«, resnici na ljubo pa tudi pristne priljubljenosti zaradi svojih človeških lastnosti, uživajo nekateri predstavniki Cerkve.⁹ Zaradi velike vloge vere in Cerkve bi nemara tej skupnosti pogojno lahko pripisali celo vzdevek »mini-teokratična skupnost«, v kateri si vera in ideologija podajata roki – pri tem nimam v mislih človeških odnosov, položaja posameznikov itd., ampak predvsem subjektivno paradigmatično raven.

Kljub nekaterim različnim gledanjem znotraj skupnosti je stopnja politične enotnosti razmeroma zelo velika, v razmerju do zunanjega sveta je večina teh nasprotij pozabljena v imenu (obstoja) skupnosti.

Tako kot pri vsaki družbeni skupnosti je tudi pri SPE močna vloga obredja, s pomočjo katerega le-ta ohranja samo sebe, svojo identiteto in namen. V našem primeru so to čustveno obarvane proslave – komemoracije v spomin na pobite domobranci in njihove sorodnike, maše s precej podobnim političnim in čustvenim nabojem, pa tudi vse druge prireditve, na katerih vladajo bolj ali manj nenapisana pravila dogajanja. To (politično) obredje ne služi toliko utrjevanju, »sakralizaciji« vodilnih, ampak utrjevanju, skorajda mitiziranju same zgodbe o mučeniškem poboju po vojni in eksodusu ter o končni moralni zmagi. Nedotakljivost voditeljev, značilno za centralizirane državne skupnosti, v tem primeru zamenjuje subjektivna, mistificirana podoba idealne Slovenije in z njo povezane vrednote tradicionalne slovenske katoliške družine.¹⁰

Ob tem naj omenim, da v času svojega bivanja med SPE nisem neposredno občutil izrazite borbe za oblast ali notranjih konfrontacij v političnem vrhu, čutil pa sem negotovost ob menjavanju političnega sistema v domovini in s tem majanju štirideset let utrjevane identitete političnega mučeništva. S tem ko je zunanji sovražnik (komunizem) izgubil svojo vlogo spodbujanja notranje trdnosti skupnosti, je SPE izgubila svoj cilj (»premaganje komunizma«), saj se je ta objektivno realiziral. Sprememba je prišla skorajda prehitro, zato je bilo v skupnosti čutiti nejasnost vizije njene prihodnosti.

Med političnimi izseljenci v Argentini je čutiti veliko dovzetnost za politične simbole, kar bi sicer lahko pripisali tudi drugim skupinam slovenskih povojnih izseljencev. Zelo so občutljivi na simbol rdeče zvezde. Ta je bila v času slovenskega plebiscita zanje izjemno moteča; v oči pa jih bodejo tudi imena ulic,

način izraženih stališč z nasprotne strani. »Množica« od njih pričakuje sprotno potrjevanje pravilnosti njihove življenjske odločitve oziroma gojenje njihove narodnostne, verske in politične identitete.

⁹ Spominjam se npr. nenarejeno prijaznega srečanja s pokojnim prelatom Alojzijem Starcem. Čeprav so bili gostje iz Slovenije leta 1990 še razmeroma redki in deležni velike pozornosti – čutiti je bilo tudi latentno nezaupanje, je bil kot voditelj slovenskih duhovnikov v Argentini do mene odprt in pošten, čeprav previden. Kot predstavnik Cerkve, nosilec enega od stebrov identitete SPE – katoliške vere, je v vseh srečanjih užival velik ugled, ki pa si ga je prislužil tudi kot zelo razumevajoča, pa tudi načelna osebnost.

¹⁰ Dr. Stane Južnič bi tako stanje nemara primerjal s »kultom krize« oziroma kulturnim rastafarizmom, o katerem piše v članku *Sakralizacija in ritualizacija oblasti* (Južnič 1987). Rastafarizem je mit o vrnitvi v obljubljeno deželo, imenovan po etiopskem cesarju Ras Tafariju ali Haile Salasiju.

spomeniki in vse, kar spominja na zmago »komunistične revolucije« in z njo v povezavi partizanske vojske. To, da nekatera imena niso izginila s prihodom demokracije, je zanje jasno znamenje, da demokracije še ni in da stara oblast ni vrgla puške v koruzo. Sami so od prihoda dalje ohranili slovensko tribarvnico brez zvezde in himno *Naprej, zastava slave*, vse dokler nista bili uradno potrjeni Zdravica in nova zastava s stiliziranim grbom.¹¹

Omembe vredna je tudi nekoliko bolj latentna simbolika poročanja med slovenskimi fanti in dekleti – morda naključno, morda pa tudi ne, sem dobil občutek, da so poroke med sinovi pomembnejših družin, izhajajočih iz SPE, zbudile neprimerno več zadovoljstva, kot pa npr. poroka z nekom iz vrst »starih« Slovencev ali Argentincev.

Vplivov argentinske družbe na politično strukturo in delovanje SPE tako rekoč ni, deloma tudi zato, ker je argentinska Pri preučevanju organiziranosti slovenske politične emigracije v Argentini se vsiljuje primerjava z organiziranostjo države. Tu sicer ni sankcij, opaziti pa je moralno ovrednotenje pripadnosti, v čemer je določena razlika, še prej pa podobnost z državo: če se ne strinjaš, lahko greš v večinsko kulturo, vendar si pri tem moralno izobčen iz enklave ali vsaj zaznamovan.

a. Organiziranost in fenomen SPE

Za skupnost slovenske politične emigracije v Argentini lahko rečemo, da je izrazito centralistično organizirana in deluje na temelju razmeroma strogo določene notranje hierarhije. Ta temelji predvsem na izobrazbi in politični spretnosti in trdnosti vrhov hierarhične lestvice, načrtani red pa vzdržuje z moralnim vrednotenjem in ne toliko s kakršnimi koli dejanskimi (fizičnimi) sankcijami, saj skupnost nima organov prisile. Tudi v slovenski sobotni šoli velja predvsem načelo moralne avtoritete. Če kdo ne obiskuje pouka ali se slabo uči, bo lahko kaznovan s slabšimi ocenami in deležen negativnih moralnih označb, saj veljata tako slovenstvo kot zvestoba katoliški veri za najvišji moralni dobrini. Tako je tudi neudeleževanje prireditvev v slovenskih domovih, ne-obiskovanje slovenskih maš itd. deležno predvsem neformalnega latentnega ali tudi odkritega nadzora s strani nosilcev delovanja skupnosti (duhovnikov, učiteljev, funkcionarjev), deloma pa tudi s strani vrstnikov in drugih članov.¹²

¹¹ Dodam naj vtis o veliki meri spoštovanja in lojalnosti do argentinske države in njenih simbolov. Bil sem priča proslavi, ki se je začela z dvigovanjem argentinske in slovenske zastave (brez zvezde) ter petjem obeh himn – za slovensko je veljala *Naprej, zastava slave*.

Obiskovalci iz vrst SPE takoj opazijo stare stenske fotografije, spomenike itd. iz časov SFRJ, katerih tudi v Sloveniji živeči nasprotniki »komunizma« morda nimajo za mar.

¹² Med bivanjem pri SPE sem bil priča številnim tovrstnim pogovorom in vzgoji, svojevrstni politični socializaciji v vzorne argentinske državljane, a obenem v katoličane in Slovence, v cerkvah, po družinah in v slovenskih ustanovah. Ozračje je bilo nekoliko bolj sproščeno v neformalnih skupinah mladostnikov, pripadnikov drugega ali celo že tretjega rodu slovenskih političnih izseljencev.

SPE je svojevrsten fenomen zato, ker so bili vsi pripadniki prve generacije priseljencev neposredno vpleteni v vzrok **izseljevanja: zaradi svojega verskega oziroma političnega prepričanja ali zgolj spleta okoliščin so bili prisiljeni zapustiti domove**. Celotna skupnost ima zato **izjemno močan naboje, vsak posameznik je čustveno, osebno vezan na njeno izrazito ideološko vsebino**, saj je dobesedno del nje.

Tako izrazita kompaktnost SPE ima številne **pozitivne in negativne posledice**. Ohranitev slovenstva in politične usmeritve **na tako visoki ravni** skozi dolga desetletja je gotovo fenomen, ki je pripomogel **k jasnejšemu oblikovanju narodnostne in osebnostne identitete mnogih posameznikov**, mnogi so se okoristili **tudi po gospodarski plati**, saj so v primeru denarne krize v skupnosti vedno našli **zatočišče in pomoč**. Predvsem pa je ta skupnost na ta način dokazovala svoje **domoljubje**, ki je po tej logiki nezdržljivo z izdajstvom, ki jim ga (je) očita(l) **del politične, znanstvene, medijske ... javnosti v domovini**.

Obenem pa je bilo tako strogo vrednotenje obnašanja članov tudi odbijajoče. **Mnogi**, ki so sodelovanje v duhu slovenstva začutili kot neprostoVOLjno, so s **skupnostjo popolnoma prekinili in se prepustili vplivom argentinske družbe**.

Skupnost je urejena tako, da ji ne »vlada« posameznik, ampak skupina **»modrecev«**, političnih voditeljev in oblikovalcev javnega mnenja, formalno ali iz **ozadja delujočih v vrhu organizacije Zedinjena Slovenija** oziroma SPE. Glasilo **Zedinjene Slovenije**, ki je obenem tudi nosilec javnega mnenja v skupnosti, je **tednik Svobodna Slovenija**. Mnenje vrha se prek Medorganizacijskega sveta **prenaša na nižje organizacijske enote**, kot so domovi, šola in različne večinoma **kulturne organizacije**, do posameznega člana skupnosti.

Zelo močna je vloga **Cerkve**, natančneje tamkajšnjih slovenskih izseljenskih duhovnikov. Katoliška vera je bila navsezadnje eden od glavnih vzrokov za eksodus in je tudi v izseljenstvu ostala glavni oporni steber ideološke naravnosti. Njeni predstavniki delujejo vzporedno oziroma enotno s političnimi voditelji. O tem priča tudi identičnost vsebine pridig, ki se poleg strogo verske tematike pogosto dotikajo tudi aktualnih dogodkov v argentinski, predvsem pa v slovenski družbi in politiki.

b. Slovenska kulturna akcija (SKA)

Vloga najpomembnejše izseljenske kulturne organizacije **Slovenske kulturne akcije** je nekoliko drugačna. Je ponos te skupnosti, obenem pa poligon, na katerem se – brez nevarnosti za nepričakovano omajanje trdnosti njene politične strukture in usmeritve – križajo mnenja tako razumnikov kot umetnikov, slovenskih političnih izseljencev iz Argentine, pa tudi iz drugih delov sveta, o aktualnih vprašanjih znotraj nje. Skoznje se v obliki visoko intelektualnih razprav sprošča negativna energija, prečiščuje se »duša« te skupnosti, obenem pa je bila prav SKA tista, ki je imela z domovino – predvsem seveda s kulturniškim krogi – vendarle stike.

Zaradi strankarske neopredeljenosti (»pripadala« je zgolj »krščanskemu

pogledu na svet in politični emigraciji») je bila deležna številnih sumničenj in odkritih napadov. Leta 1965 se je v SKA začelo idejno razhajanje, saj del njenih članov ni hotel delovati strankarsko, ampak zgolj »politično«. Leta 1969 je trša, politično bolj nepopustljiva linija, potem ko je izgubila na volitvah na občnem zboru, zapustila SKA, delo pa je nadaljevala nova skupina ljudi (Tine Debeljak, Ladislav Lenček, France Papež...). (Rot 1995, 136)

Zapisi Vinka Brumna v knjigi *Argentinski spisi* (Brumen 1992) ilustrirajo delovanje pisatelja na polju politike znotraj izseljenske skupnosti.

Zanimiv je odstavek o politiki, ki odkrito obračunava s skrajneži znotraj izseljenske skupnosti oziroma z njihovim nekulturnim, v njegovem pojmovanju »nepolitičnim« obnašanjem. Sprva logično ugotavlja, da je »že sam obstoj politične emigracije znak, da je doma nekaj narobe«, nato pa (samo)kritično nadaljuje in ugotavlja, da je »politika težka in odgovorna služba skupnosti; samo zabavljanje in obregovanje ob vse, kar mislijo ali store drugi, je karikatura politike. Odklanjanje in obsojanje nekega stanja, čeprav na vse grlo, tudi še ni politika, vsaj ne politika v visokem, odličnem pomenu besede. Politika je, kadar nismo zadovoljni z danim, znati doseči spremembo. Vedno je obrnjena v prihodnost, ki jo ustvarja; ne rešuje preteklosti. Vsebuje študij danega položaja, predvidevanje nadaljnjega razvoja, iznajdevanje zadovoljivejših možnih rešitev, načrtovanje poti za njihovo doseg in izvršitev načrta ter doseg spremembe, seveda tudi zbiranje, združevanje in pripravo ljudi, ki morejo pomagati k dosegu spremembe. Kadar politika mika razdvajanje, skuša to doseči v nasprotnem taboru, ne v lastnem. Te lastnosti bi morala imeti tudi naša politika, glede na režim v domovini, če hoče biti politika. Ne besed, dejanj potrebujemo. Če režima doma ne moremo zrušiti, bi bilo bolj politično, ko bi skušali med seboj čim popolneje uresničiti vrednote, ki jih komunizem zanika, če bi v sebi gojili vrline, ki jih nasprotniku manjka.« (Brumen 1970, 182–210)

Brumen svari tudi pred negativnimi posledicami pretirane političnosti, politiziranosti skupnosti, ki je vendarle sestavljena iz različnih ljudi z različnimi zanimanji, in piše, da je naloga politike ustvariti enotnost, čvrstost skupnosti navzven, obenem pa mora pustiti znotraj skupnosti elastičnost, različnost. V nasprotnem primeru umre, politika jo zaduši. Obenem pa mora vsaka skupnost (političnih izseljencev) imeti politiko, ne sme je čisto zanemariti. (Brumen 1992, 41, 48)

Pisatelj navaja tri torišča izseljenske politike, ki zajemajo politiko izseljenske skupnosti kot take, njenega razmerja do domovine in do države, v kateri se je skupnost znašla. V okviru prvega se zavzema za boj proti centralizmu, ki se je uveljavil že v času težkih začetkov ob prihodu v Argentino. Nove slovenske soseske so tako ostale »izven« dogajanja v skupnosti, zato namesto da bi sodelovale, včasih raje celo tekmujejo... (Brumen 1970)

Pisatelj meni, da se skupnost ne sme odtrgati od kulturnega življenja domovine, saj bi tako še hitreje izumrla (to poslanstvo je opravljala, in to še počne, SKA – op. Z. Ž.), glede odnosov do novega okolja pa je mnenja, da mora biti skupnost dejavna, opozarjati mora nase. Predvsem slednje je skupnosti po mojem mnenju odlično uspelo, saj uživajo maloštevilni Slovenci v ogromnem

Buenos Airesu ugled delovnih in kulturno ter politično visoko ozaveščenih ljudi, ki so veliko pripomogli k razvoju argentinske države in družbe.¹³

Vinko Brumen svari pred nevarnostmi, ki lahko omajajo predvsem moralno neoporečnost skupnosti. Opozarja na možnost občutka večvrednosti (Brumen 1992, 51–53), s čimer je nedvomno mislil tako odnos do kulturno drugačnih Argentinec (ki jim mnogi argentinski Slovenci še danes zviška pravijo »ta črni« – op. Z. Ž.) kot do predvojnih primorskih priseljencev (z leti, predvsem po slovenski osamosvojitvi, so se stiki sicer precej otoplili, še vedno pa je ostalo bolj ali manj prikrito podcenjevanje zaradi pomanjkljivega znanja slovenščine, pa čeprav je tudi mnogi potomci političnih izseljencev ne obvladajo več v popolnosti – op. Z. Ž.); nevarna sta tudi občutek nezmotljivosti v smislu gesla »kdor ni z nami, je proti nam« in občutek, da bi se svet moral vrniti na točko, kjer je šel na stranpot, v tem primeru že pred letom 1941.

Omenja tudi skušnjava politike kot borbe za oblast in med drugim svari pred »kulturno zatohlostjo« in spodbuja k previdni odprtosti.

O zaprtosti govori tudi Marko Jenšterle: »Slovenska politična emigracija je kulturna, spoštuje drugače razmišljajoče, a obenem v sebi preveč toga v svojih konservativnih stališčih, ne dojemam, da nima več vpliva. . . .SPE je preveč ideološko omejena, zavestno začenja indoktrinirati zelo zgodaj. Tu so pesmice najmlajših, v katerih je čutiti bolečino zaradi oddaljenega in odtujenega doma, tu so risbe domobranskih vojakov, ki v sebi nosijo same pozitivne lastnosti.« Jenšterle v svojih zapiskih iz časov pred slovensko osamosvojitvijo ugotavlja, da ideološka elita SPE preverja morebitne slovenske lutkovne . . . predstave in jih šele nato svetuje (ali ne) svoji mladini. (Jenšterle 1992, 14,15,17)

c. Politična enklava

Slovenska politična emigracija v Argentini je tipična politična emigracija, saj so njeni predstavniki odšli iz domovine iz političnega prepričanja, ki bi ga v primeru, da bi v domovini ostali, ne mogli izražati zaradi totalitarnosti in politične netolerantnosti takratnega režima v Jugoslaviji. Morda pa tudi zato, ker bi bili ob življenje, prav tako zaradi političnega prepričanja in posledično oziroma s tem v zvezi tudi zaradi medvojnega delovanja proti Narodnoosvobodilni vojski in predvsem proti Komunistični partiji. V izseljenski in zgodovinski literaturi je veliko opisov »eksodusa«, množičnega bega domobrancev in civilistov skozi karavanaški predor na avstrijsko Koroško.

Številni izseljenski časopisi in knjige pišejo, da je bilo skoraj 12.000 beguncev iz Avstrije vrnjenih v Jugoslavijo, kjer jih je partizanska vojska konec maja 1945 na skrivaj pobila. Podatki o številkah so različni, odvisni od vira, gotovo pa je šlo za množični poboj. (Žigon 1993, 17,18) Ta zgodovinski trenutek je temeljni

¹³ O tem je govoril argentinski veleposlanik za Slovenijo z Dunaja, o spoštovanju do slovenske izseljenske skupnosti pa pričajo tudi idealni odnosi med državama, temelječi predvsem na velikem vplivu naših izseljencev v Argentini.

postulat idelogije te skupnosti; skozi desetletja je poleg svoje zgodovinske dejanskosti dobil značilnosti legende, mita o mučeništvu in izgnanstvu iz obljubljenega dežele. S tem povezan je tudi mit o vrnitvi domov, ki je bil dolgo za mnoge skoraj tako resničen kot dejstva o begu in poboju.

Kot že omenjeno, je ta skupina ostala vse do slovenske osamosvojitve skoraj popolnoma neprepustna. Obiski iz domovine oziroma s strani nečlanov SPE so bili omejeni oziroma spremljani z veliko mero nezaupanja, saj so se zelo bali delovanja jugoslovanske režimske obveščevalne službe. Iz istega razloga niso imeli nobenih stikov z jugoslovanskim veleposlaništvom, ki je od časa do časa skušalo navezati stik z njimi, predvsem z namenom posega v notranjosti SPE; v glavnem je bila ta skupnost od domovine pozabljena, če ne štejemo ideološkega negativnega vrednotenja v domačih javnih občilih in politiki.¹⁴ Stike je obdržala le s Katoliško cerkvijo na Slovenskem.

V Argentini je bilo v času prihoda slovenske politične emigracije okoli 25.000 Slovencev, ki so v to deželo prišli med svetovnimi vojnami in ki so v nasprotju z novimi priseljenci odobrvali zmago partizanske vojske, predvsem zaradi priključitve Primorske Jugoslaviji. Imeli so dobre stike z jugoslovanskim veleposlaništvom, ki je imelo ob prihodu »političnih« dejavno vlogo pri političnem poučevanju o preteklosti novih priseljencev. Ker so Primorci v Argentino pribežali pred fašizmom in ker so domobranci sodelovali z nemško in italijansko vojsko, so bili za njih logično sovražniki. Podobna čustva so obhajala prišleke, ki so v starih priseljenih videli predvsem »komuniste«, čeprav jih je bilo (tako) politično opredeljenih le majhno število. K temu so nekaj pripomogle tudi jezikovne razlike, saj so se v slovenščini starih priseljencev že poznali vplivi španščine, vidni pa so bili tudi že vplivi asimilacije, delovanja novega sistema vrednot, modelov obnašanja itd.

d. Mit o vrnitvi

Za razliko od predvojnne emigracije, je povojna prišla v novo okolje z zavestjo, da se bo kmalu lahko vrnila, saj nihče ni verjel v daljši obstanek levičarskega režima. Tako pričakovanje vrnitve v »obljubljeno deželo« je občutek povezano-

¹⁴ O odnosu do SPE in obratno pričajo poročila jugoslovanskega veleposlaništva v Buenos Airesu, ki odražajo razpoloženje v dnevni politiki SFRJ, pa tudi poročila posameznikov, ki so obiskali slovenske izseljence v Argentini.

»...Že omenjena resolucija Informbiroja je vnesla med slovenske izseljence v Argentini nekaj zmede, katero so izkoristili tudi ubežniki, belogardisti, četniki in ustaši v svoje podle namene. Toda stari izseljenci so vse te različno pobarvane izdajalce svojega naroda kmalu razkrinkali, jih prezirajo in nočejo sprejeti v svoj krog. Kljub njihovemu ostudnemu blatenju nove Jugoslavije so rojaki ostali zvesti svoji rojstni domovini. U. « (Poročilo Slovenski izseljenki matici, Font : Argentina/5-9 ISI ZRC SAZU)

V poročilu veleposlaništva iz leta 1972 je celo poglavje namenjeno sovražni izdajateljski dejavnosti. (Neprijateljska izdavaška djelatnost, v: *Iseljenci iz SFRJ u Republici Argentini, Buenos Aires. 1972, Font: Argentina/1, ISI ZRC SAZU*)

sti še povečal, odnosi med posameznimi člani skupnosti so bili še tesnejši in še močnejša je bila dojemljivost za kulturne vplive okolja. Kot bi bili na ladji, ki se bo kmalu vrnila v domač pristan. To je bil poleg mita o povojnih pobojih v slovenskih gozdovih tudi temeljni mit, ideološka vsebina, vez, ki je skupnost obdržala v tako nespremenjenem stanju.

Odnos do argentinske države je bil sicer vedno korekten in pošten, Slovenci so znali prijeti za delo in hitro so se vključili v vsakdanje poslovno življenje ter bili lojalni člani nove družbe, vendar pa so ohranili vse značilnosti slovenske kulture in ostali za argentinsko nepredušno zaprti.¹⁵

Za slovenstvo so porabili ves prosti čas, doma so govorili izključno slovensko, mlajši so se v veliki večini poročali znotraj skupnosti, njihovi otroci pa so pogosto vse do prihoda v špansko šolo govorili izključno slovensko. Potomci so bili torej izpostavljeni modelu primarne in deloma sekundarne socializacije, prinešenemu iz slovenske kulture, okolje pa jim je nudilo spet drugačne vzorce.

Kljub temu je bil pri večini, celo pri pripadnikih prve generacije, vpliv okolja dovolj močan, da se ob obisku domovine ali celo prihodu za daljšo dobo v Sloveniji težko znajdejo, saj to ni več tista dežela, o kateri so jim pripovedovali starši, ali kakršno so zapustili leta 1945. Mit o vrnitvi se je tako še posebej po padcu »komunizma« oziroma po uveljavitvi večstrankarskega političnega sistema v domovini razblinil. SPE zdaj lahko pozabi nanj, saj zdaj lahko odide, kdor hoče oziroma ima vsaj minimalne gmotne oziroma tehnične pogoje za to (možnost pridobitve delovnega mesta, stanovanja... v Sloveniji), skupne vrnitve, kot je to nekoč storilo Mojzesovo izgnano ljudstvo, pa dokončno ne bo. Po dolgotnem strahu ali celo konkretni prepovedi obiska domovine so politični emigranti zdaj ugotovili, da vrnitev ne bo več mogoča zaradi že navedene izkušnje, pa tudi zaradi praktičnih »tehničnih« težav. Mnogi doma ne poznajo nikogar več, težave imajo s pridobivanjem odvetnega imetja, preselitev nazaj na Staro celino bi pomenila hud denarni zalogaj in tveganje, potomci so zrasli na argentinskih tleh in kljub njihovem izrazitemu slovenstvu je Slovenija zanje vendarle nova domovina.¹⁶

S prihodom večstrankarske demokracije je SPE izgubila glavni motiv, sovražnika, ki ji je dajal energijo, povod za delovanje, za še bolj trmasto vztrajanje. Podobno se je zgodilo tudi pri levo usmerjenih starih izseljencih izpred vojne, saj so nenadoma izgubili zanesljivo oporo, ki jim jo je nudilo jugoslovansko veleposlaništvo, in privilegij gmotne pomoči, prihajajoč predvsem olitična

¹⁵ »...Homogena in zaprta družba, ki se reproducira sama in je eno njenih glavnih načel ravno ohranjenje za vsako ceno. To z drugimi besedami pomeni, da so otroci političnih izseljencev že od rojstva obsojeni na življenje v zaprtem krogu, vsi njihovi poskusi, da bi presegli njegove meje, pa so takoj kaznovani z izobčenjem.« (Jenšterle, Marko. 1991. *Med argentinskimi Slovenci*. Ljubljana: 16)

¹⁶ Dr. Taras Kermauner v trilogiji *Slovenski čudež v Argentini v poglavju o Slovenski politični emigraciji (SPE)* piše: »Doslej so vztrajali predvsem zato, da dokažejo svojo zvestobo narodu; da praktično – dejavno, objektivno, kot rezultat, ne le kot načrt in željo – izdelajo slovensko družbo, kakršno so želeli oblikovati v domovini. z razliko od komunistične družbe. Namen se jim je posrečil, a zdaj izgublja svoj razlog.« (Kermauner 1992, 11)

skupnost povojnih izseljencev se je znašla v novem položaju tudi glede lastne politične identitete. tiri desetletja so bili namreč tudi formalno predvsem politični emigranti z jasno (politično) črno-belo obarvano identiteto, izraženo v neuničljivi ljubezni do domovine in prav tako neuničljivem nezaupanju, celo sovraštvu do političnega režima doma. Po njegovem razpadu je ostala samo še ljubezen do domovine, ki pa se za veliko večino nikoli ne bo opredmetila v vrnitvi, o kateri so tako dolgo »sanjali«. Nenadoma to ni več »politična emigracija«, razen po izvoru oziroma vzroku izselitve, zaprtost se je izkazala za nepotrebno, saj politične nevarnosti, nekoč občutene celo kot dobesedno fizične, ni več.

Po osamosvojitvi Slovenije

Predvsem po osamosvojitvi Slovenije in spremembi političnega sistema se je SPE vidno odprla do domovine. To je bilo najbolj vidno na številnih slovesnostih v spomin na žrtve povojnega nasilja, na katerih je bilo navzoče tudi izjemno veliko število pripadnikov te izseljenske skupnosti. Začeli so se vrstiti številni zasebni obiski, pa tudi gostovanja kulturnih skupin v Sloveniji in iz Slovenije v Argentini. Prišli so tudi prvi študentje in ostali v Ljubljani nekaj mesecev, let ali za stalno.¹⁷

Po nastopu političnega sistema parlamentarne demokracije je SPE nastopila tudi kot politična pobudnica. To je bila že ves čas, vendar pa ni imela možnosti artikulacije v slovenski javnosti. Zdaj je v Argentini slovenska podružnica SKD, dogodki iz domovine odmevajo močneje, kot v domovini sami, z uporabo sodobnih komunikacijskih sredstev pa je tudi možnost reagiranja in nastopa v slovenski javnosti večja. Tednik Svobodna Slovenija redno povzema članke iz slovenskega tiska, predvsem iz desno usmerjenega dnevnika Slovenec, piše o dogajanju v domovini in ga tudi komentira. SPE danes zahteva isto, kot že desetletja, le da tokrat od konkretnega naslovnika, slovenske države. Gre predvsem za zahtevo po odpravi povojnih krivic v moralnem in gmotnem smislu.¹⁸

¹⁷ V času Jugoslavije so prihajali samo študentje, ki jih je štipendirala Slovenska izseljenska matica, kar pa je bilo za pripadnike SPE politično nesprejemljivo.

¹⁸ SPE zahteva: »...Prenehanje diskriminacije članov SPE kot izdajalcev naroda, obsodba komunistične partije, ki je med vojno in okupacijo zlorabila slovensko željo po svobodi in narodnoosvobodilni boj v svoje revolucionarne namene, priznanje, da je bil slovenski odpor proti komunizmu med drugo svetovno vojno samoobrambno in domoljubno dejanje, pobjo domobrancev in drugih nasprotnikov komunizma naj se razglasi za zločin proti človeštvu, država naj izrazi obžalovanje zaradi nasilja komunistine države in teptanja temeljnih človekovih pravic po končani vojni, razižiše naj povojne in medvojne zločine, razveljavi naj revolucionarne obsodbe, poravnava naj moralno in gmotno škodo, povzročeno med revolucijo in po njej ter zagotovi enake socialne in druge pravice pod enakimi pogoji vsem žrtvam vojne in revolucije, sprejme naj zakone, ki bodo v državi Sloveniji uveljavili pravno državo v skladu z ustavo, konvencijo o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (Svet Evrope) in Splošno deklaracijo o človekovih pravicah (ZN)« itd. Besedilo je povzeto z naslovnice Svobodne Slovenije št.

Leto 1990 je bilo za mnoge leto upanja in razočaranja hkrati, saj je prišlo do preobrata, ki pa vendarle ni bil »črno-bel«, ampak so spremembe začele prihajati počasi in se pravzaprav še niso končale. Uveljavljanje parlamentarne demokracije v domovini je SPE pozdravila, vendar »nekateri ne verjamejo, vajeni so okopov, čuječnosti, pred sabo še vidijo starega nasprotnika, poudarjajo vse, kar se še ni spremenilo. Drugi pa nekritično sprejemajo vse, kar pride iz Slovenije.« (Jensterle 1992, 99)

Odprtost dosedanje enklave se kaže tudi na področju šolstva, saj je v Slovenijo prišla lansko poletje na maturantski obisk že peta skupina dijakov srednješolskega tečaja Marko Bajuk iz Buenos Airesa, letos je bila na obisku velika skupina učiteljev, prihodi za daljši čas pa se še kar vrstijo.

Za analizo najnovejših procesov in razvijajočih se vzorcev dogajanja v skupnosti političnih izseljencev v Argentini je temeljnega pomena prav njena političnost. SPE res še ni dosegla, da bi slovenska država na zgodovino pogledala drugače, s pozitivnim obravnavanjem domobranstva in obtožbo komunizma ter s popravo povojnih krivic. Vendar je to edina politična oporna točka, ki lahko skupnost še nekaj časa drži v stanju emocionalne prizadetosti. Pričakovati je zadržan, a pozitiven odziv na uveljavljanje politične pluralne demokracije v domovini in težnjo k narodnostnemu pred političnim. Že zdaj je opaziti občutno zblíževanje tudi z nekdanj pretežno levo usmerjenim Triglavom, klubom, ki se je pred leti skorajda že utopil v jugoslovanstvu in celo v argentinstvu. Nekatere politične razlike seveda ostajajo, vendar pa prevladuje želja po graditvi nove, sveže slovenske identitete med pripadniki mladih generacij.

Skupnost se je torej soočila z resnico, pred katero si je kot taka (ne govorim o posameznikih, ampak o subjektivni misli, ideologiji, idealu celotne skupnosti) morda že nekaj let zatiskala oči in verjela, da se bo zgodil čudež in bo vpliv časa premagan. Zgraditi mora novo identiteto, ki ne bo več temeljila na političnem »mučeništvu« in verjetno tudi ne na katoliški veri (ta vsebuje v tem primeru izrazito politične konotacije), ampak kvečjemu na običajni politični strankarski opredeljenosti. SPE je po skoraj petih desetletjih bivanja v Argentini končno resnično »prispela« tja in zdaj je pričakovati odpiranje tudi v tarejši pripadniki SPE se zavedajo še enega dejstva, ki je hkrati pozitivno in negativno – ves kulturni oziroma inteligenčni potencial je dolga leta ostajal v skupnosti in jo regeneriral, zdaj pa čedalje več intelektualcev, umetnikov itd., skratka »najboljših«, odhaja v Slovenijo. Takemu »outputu«, za samo skupnost gotovo slabemu, že parira nasprotni proces. V Argentini se namreč pojavljajo nove in nove kulturne skupine iz Slovenije, ki v skupnost vnašajo duha nove Slovenije, bistveno drugačne od tiste izpred pol stoletja.

5, 23. februarja 1995, kjer je objavljen poziv državnemu zboru in pristojnim oblastem v Sloveniji, objavljeni pa so tudi podpisi številnih znanih predstavnikov politične emigracije z vsega sveta in znanih osebnosti iz slovenske družbe.

Sklep

Slovenska politična emigracija je fenomen, ki je predvsem s področja socialne antropologije v veliki meri še neraziskan. Vzrok za to tiči v politično zasnovanih težavah, ki so do nedavnega onemogočale stik s to skupnostjo, deloma pa tudi v dolgi odsotnosti oziroma nerazvitosti (politične) antropologije v slovenskem družboslovnem znanstvenem polju.

Na zgodovinsko-političnih vzrokih izselitve razmeroma velikega dela slovenske populacije tik po drugi svetovni vojni temelji celotna politična ideologija, ki je to skupnost obdržala skozi desetletja tako rekoč nespremenjeno. Gre za dva temeljna postulata – mita: množični eksodus nasprotnikov komunistične revolucije ob koncu druge svetovne vojne v Avstrijo ter množični poboj iz begunskih taborišč vrnjenih domobrancev in njihovih bližnjih. Resnični dogodek je skozi desetletja dobil nedotakljivo vlogo izvora SPE (v Argentini), tako kot ima vsak narod svoje mitske junake, mučenike... Drugi je mit o vrnitvi v domovino. Čeprav obrnjen v prihodnost, je posebej v prvi polovici 45- letnega političnega izseljenstva predstavljal gonilo politično najdejavnjšega dela skupnosti. Ta je v jugoslovanskem oziroma slovenskem političnem sistemu imel zunanjšega sovražnika, ki je s svojo negativnostjo legitimiral pozitivnost obstoja te skupnosti in njeno hermetično zaprtost do argentinske skupnosti. Prav zavest o obetajoči se množični vrnitvi je predstavljala temelj ohranjanja slovenstva (vzporedno z dokazovanjem pripadnosti slovenskemu narodu in s tem zanikanjem očitkov o izdajalstvu). SPE se je zelo kmalu po prihodu v Argentino organizirala kot prava mini-država, čeprav brez nekaterih elementov, kot so vojska, policija itd. Posebno močno vlogo so (in še vedno) poleg skupine političnih in organizacijskih voditeljev igrala javna občila in Katoliška cerkev, temelječ na izročilu slovenstva, katoliške vere in s tem povezanega protikomunizma. Stabilnost je temeljila na emocionalni pripadnosti, vsak odklon oziroma pretirano odpiranje argentinski ali še huje socialistični jugoslovanski družbi pa je bil negativno ovrednoten in je lahko povzročil izobčenje.

Po osamosvojitvi Slovenije in prihodu političnega sistema parlamentarne demokracije se je še posebej mit o vrnitvi izgubil, saj teoretično ni več nobenih ovir za vrnitev. Tem bolj so prišle zato do izraza praktične ovire, ki jih je prinesel čas in ki jih prinaša realnost argentinske in slovenske družbe. SPE se je zato znašla pred novo nalogo: na novo mora oblikovati svojo identiteto, vsaj kar se tiče sedanosti. Izgubila je predznak »politična« – to je zdaj le še po izvoru – in ugotovila je, da vrnitev za veliko večino ne bo mogoča in da se bo treba oprijeti drugačnega modela. Pretirana zaprtost bi v novih okoliščinah lahko postala kontraproduktivna in bi privedla do še hitrejšega (notranjega) razpada, kot ga lahko povzroči normalno asimilacijsko delovanje večinske družbe. Skupnost se že močno odpira za sodelovanje s Slovenijo, kar je, kot kaže, edina možna pot.

LITERATURA

- Brumen, Vinko. 1992. Argentinski spisi. Ljubljana: Slovenska matica. (1970). Meddobje, 3. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija.
- Drnovšek, Marjan. 1991. Pot Slovencev na tuje. Ljubljana: Mladika.
- Font: Argentina/1
- Font: Argentina/5-9 (Arhiv Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana)
- Jenšterle, Marko. 1992. Med argentinskimi Slovenci. Ljubljana: Karantanija.
- Južnič, Stane. 1987. Sakralizacija in ritualizacija oblasti. Ljubljana: Teorija in praksa, 5-6.
- Kermauner, Taras. 1992. Trilogija Slovenski čudež v Argentini: Predstavitev SPE. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija.
- Klinar, Peter. 1976. Mednarodne migracije. Maribor: Obzorja.
- Lantis, Margaret. 1987. Two important Roles in Organizations and Communities. Lexington: Human Organization.
- Lewellen, C. Ted. 1992. Political Anthropology – An Introduction. London: Bergin & Garvey.
- Lukšič, Igor. 1990. Volitve kot obred in igra. Ljubljana: ČKZ, 127.
- Rot, Andrej. 1995. Slovenska kulturna akcija: Ob štiridesetletnici kulturne ustanove v zdomstvu, Slovenski izseljenski koledar. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Rot, Andrej. 1992. Dve domovini: Slovenski tisk v Argentini po drugi svetovni vojni. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Russel, H. Bernard. 1988. Research Methods in Cultural Anthropology. London: Sage Publications.
- Svobodna Slovenija, časnik, Buenos Aires: Zedinjena Slovenija.
- Švent, Rozina. 1994. Dve domovini – Two Homelands 5. tiridesetletnica delovanja Slovenske kulturne akcije. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Vivod, Tine. 1991. Argentina: Gradivo otvoritvenega zasedanja Svetovnega slovenskega kongresa: Razprava na zasedanju SSK v Ljubljani. Ljubljana: SSK.
- Žigon, Zvone. 1993. Problem dvojne identitete slovenskih izseljencev (Diplomska naloga). Ljubljana: FDV.

H. WILLKE: KONTEKSTUALNO USMERJANJE Priložnost za nov razmislek o (Luhmannovi) sistemski teoriji

Povzetek. V tem članku je pozornost usmerjena na vprašanje, ali – in na kakšen način – je možna družbena regulacija v kompleksni, heterarhični («razsrediščeni») družbi. Izhajajoč iz domneve, da delo H. Willkeja (Univerza Bielefeld) ponuja v tem oziru morda enega od najbolj razdelanih raziskovalnih podvigov, izpostavljam njegove glavne koncepte in razlage, posebej pa se osredotočam na nocio kontekstualnega usmerjanja (ali kontekstualne intervencije). Ta tip usmerjanja (regulacije) se nanaša na nehierarhično, decentralizirano in diskretno obliko intersistemske koordinacije. Ta predpostavlja minimalni skupni semantični okvir (sistem, ki namerava intervenirati v drugi sistem, mora »razumeti« in respektirati pogoje, ki določajo njegovo operiranje) ter sposobnost refleksije in učenja. Tu se pojavi teoretsko vprašanje, ali so samoreferenčno in operativno (primarno) zaprti sistemi (kot to postulira Luhmannova teorija) sposobni razviti to sposobnost. Analiza je odkrila, da bi bilo treba domnevo o samoreferenci nadomestiti s konceptom transferenčnih sistemov (torej sistemov, i so hkrati odprti in zaprti). Premisliti pa je treba tudi koncept emergence (ki je povezan z vlogo akterja) in postulat o popolni razsrediščenosti družbe.

Ključni pojmi: sistemski teorija, transferenčni sistemi, funkcionalna diferenciacija, emergence, regulacija.

Uvod: med teorijo in doktrino

Niklas Luhmann, utemeljitelj teorije socialnih sistemov, je nujnost paradigmatskega obrata v sociologiji gradil na prepričanju, da se ta veda ne more več razvijati zgolj na podlagi svoje spoznavne dediščine. Še več: »zajemanje iz rezervoarja tradicije« postaja neproduktivno in oddaljuje sociologijo od propulzivnih žarišč interdisciplinarnih diskusij. Izsledki le-teh naj bi bili osrednjega pomena za revitalizacijo sociologije in prenovo njenega kategorialnega aparata. Nastala je univerzalna in samoreferenčna teorija (kot Luhmann pravi svoji teoriji), čeprav na temelju tujih (eksternih) referenc (biologije, nevrofiziologije, kognitivne zna-

* Dr. Frane Adam, docent na Fakulteti za družbene vede.

nosti), ki naj bi sociologiji omogočila, da bi se konstituirala kot celovita sistem-ska teorija o družbi, ki ima na voljo vrsto med seboj povezanih kompleksnih pojmov in orodij. Vendar postaja v zadnjih letih vse očitneje, da Luhmannu »veliki met« ni uspel. Kritike in pripombe – tudi iz tabora, ki je z naklonjenostjo spremljal njegov teoretski razvoj – ki problematizirajo osrednje nosilne pojmovne stebre sistemske teorije ter temeljna izhodišča, kot sta operativno zaprtost podsistemov in zlasti avtopoeza, so čedalje pogostejše. Očitajo mu zanemarjanje vprašanja integracije, ontologizacijo komunikacije, izločitev akterja iz socialnih sistemov (prim. Schwinn 1995; Schmidt 1995).

Ker se je Luhmann premalo oziral na kritične pripombe in bil premalo inkluziven in preveč ekskluziven (avtopoetičen, torej), se je njegov teoretski sistem čedalje bolj spreminjal v doktrino. Ko sem pred šestimi leti prvič predstavljal tega avtorja oz. njegovo teorijo (Adam 1990), sem bil še prepričan o njeni perspektivnosti. Postajal pa sem vedno bolj skeptičen. Vendar pa zdaj nikakor ne mislim, da je sistemska teorija popolnoma odpovedala ali da ni vredno ukvarjati se z njo. Če sem iskren, moram povedati, da sem v *Helmutu Willkeju*, profesorju na Fakulteti za sociologijo v Bielefeldu (ZRN) in *Luhmannovemu sodelavcu* (in v nekem smislu tudi učencu), videl avtorja, ki poskuša ob pomoči sistemske teorije oživiti politično sociologijo in ponovno osmisliti zlasti vprašanje političnega usmerjanja in vloge države. Hkrati sem opazil, da se v nekaterih točkah odmika od Luhmannove ortodoksije, v številnih pa mu ostaja zavezan. Morda je to povezano z njegovo kariero, ki jo je začel kot razlagalec Luhmannove teorije (prim. Willke 1987, četrta izdaja, 1993). Kakorkoli že, Willkejeva zasluga je, da skuša iz abstraktne Luhmannove teorije potegniti prvine za oblikovanje *t.im. teorije srednjega dometa*. Njegov slog se precej razlikuje od Luhmannovega (ali od sloga nekaterih njegovih sodelovcev), je razumljivejši, uporablja sociološke prisposobe, celo razne podatke in ponazoritve. V bistvu kar dobro lovi ravnotežje med »veliko teorijo« (grand theory) in empirično evidenco oz. konkretnimi empiričnimi podatki in rezultati socioloških analiz. Moje interpretacije in analize njegovih (glavnih) tekstov kažejo – če povem vnaprej – podobo nedoslednega, toda tudi inovativnega avtorja.

Med apologijo in revizijo: ponovni razmislek o samoreferenčnosti, razsrediščanju in emergenci

Moderna družba je strukturirana po načelih funkcionalne diferenciacije. V Luhmannovi sistemske teoriji je to spoznanje radikalizirano do skrajnih konsekvenc. Ne samo, da ne obstaja več noben podsistem, ki bi reprezentiral družbo kot celoto, in da družba razpade v niz delnih (in komunikacijsko zaprtih) sistemov, ki sledijo svojim posebnim in partikularnim interesom in racionalnostim. V nasprotju s klasično sociološko tradicijo od Spencerja do Parsonsa, so tudi možnosti za tematizacijo družbene (re)integracije izredno omejene. Izhaja se pač iz postavke, da mora sociološki opis (tematizacija) upoštevati morfogogenetski (evolucijski) proces rastoče avtonomizacije funkcionalnih področij.

Ta radikalizacija v pojmovanju funkcionalne diferenciacije in njenih konsekvenc je (bila) možna samo tako, da so bili v teorijo vpeljani trije oz. štirje koncepti: samoreferenca (avtopoeze), razsrediščenje in emergenca. Nanje se sklicuje tudi Willke, vendar pa jim tudi daje nove poudarke in jih v marsičem revidira; to je tudi razumljivo, saj je njegova glavni namen proučiti možnosti usmerjanja (regulacije) v visoko kompleksnih (post)modernih družbah.

1. Samoreferenca ali transferenca

Kot pravi Muench – in verjetno se je treba z njim strinjati – je glavno protislovje, v katerem se giblje Willke, to, da skuša tezo o avtopoezi preseči s konceptom kontekstualnega usmerjanja kot oblike intersistemske koordinacije in integracije, ne da bi si ji načelno tudi odpovedal (Muench 1994). Vendar pa se Willke tesno približa ideji transference, ki je po mojem mnenju (o tem v nadaljevanju) ustrežnejša – v primerjavi s pojmom samoreferenčnosti – za opis sistemov, ki so hkrati zaprti in odprti. Vtis je, da Willke nekako enači samoreferenco in avtopoezo oz. oba pojma vidi kot dve plati iste medalje. Ali na kratko: gre za dva atributa avtonomnega sistema. Naj navedem tole njegovo trditev: »Avtonomni sistem je torej sistem, ki z avtopoetičnim samousmerjanjem ohranja specifične, s svojimi selekcijskimi merili in s svojim načinom operiranja zarisane odnose z okoljem« (Willke 1993,44). Zanimivo je, da Willke nekje pravi (morda tudi v tihi polemiki z Luhmannom), da »se je treba odpovedati vsem biološkim analogijam« (Willke 1994, 142), hkrati pa ohranja pojem avtopoeze, za katerega pravi celo biolog Maturana, ki ga je prvi uporabil, da ni primeren za aplikacijo na socialne sisteme – ti naj bi bili po njegovem le samoreferenčni, ne pa avtopoetični (prim. Škrlep 1995). Vtis pa je, da je za njega osrednji pojem vendarle samoreferenčnost, in ne avtopoeza. Toda tudi kar zadeva ta osrednji pojem, lahko opazimo različne poudarke, morda celo nihanja v opredelitvah. Ortodoksnemu pojmovanju sledi s trditvijo o asimetriji med zaprtostjo in odprtostjo oz. samoreferenco in tujo ali eksterno referenco (Fremdreferenz). Takole pravi: »Ti sistemi so najprej in predvsem zaprti sistemi, odprti pa zaradi svoje zaprtosti in v skladu s to zaprtostjo...njihova specializiranost in nezdružljivost ter racionalnosti in zakonitosti, naravnost prepovedujejo preprosto izpolnjevanje zunanjih pričakovanj in zahtev« (Willke 1993, 100). Ideja tuje ali eksterne reference, ki omogoča strukturalno zvezo (strukturelle Kopplung) z okoljem do neke mere seveda omili strogost izjave o samoreferenčnosti (Willke 1993, 41), ne more pa odgovoriti na vprašanje, »na kakšen način so ti sistemi zaprti in na kakšen odprti« (prav tam). Problem je tudi to, da si teorija socialnih sistemov ne postavlja še bolj pomembnejših vprašanj, namreč, ali so vsi socialni sistemi enako zaprti oz. samoreferenčni, ali so lahko vsi »enako« avtonomni« in ali si vsi lahko privoščijo lagodnost, da ne dopustijo, da jih okolje »iritira«. Kdaj je ta neresponzivnost posledica visoke stopnje notranje kompleksnosti in kontingenčnosti in kdaj le posledica organizacijske inerce ali »investiranih interesov«?

Sistem temeljnega raziskovanja je prav gotovo bolj samoreferenčen (in manj

odvisen od okolja) kot sistem razvojno-tehnološkega raziskovanja. To seveda Willke ve in tudi podrobno razčlenjuje (prim. Willke 1995, 260), vendar iz te kibernetike tretjega reda (Muench 1994), torej iz (lastnega) opazovanja (ali preverjanja) sistemsko-teoretskega opazovanja tega, kako se sistemi med sabo opazujejo, ne potegne kakšnih pomembnih eksplicitnih konsekvenc. Videti je, da tudi sam ne verjame, da je možno samo s pojmom strukturalne zveze, s tezo o primarnosti samoreferenčnosti itd. pojasniti odnose med delnimi sistemi oz. med njimi in okoljem. Zato tudi večkrat uporablja pojme prepletenost (Verflechtung, Verschraenkung), interferenca, interpenetracija (n.pr. Willke 1993, 105; 1995, 188). Lahko se sicer strinjamo s tem, da ti pojmi niso v nasprotju s tezo o (relativni) avtonomiji delnih sistemov, vendar pa je popolnoma jasno, da usmerjajo pozornost k problemu, ki ga Willke takole opiše: »Ta na kratko predstavljena napetost med *delno* (podčrtal F.A) avtonomijo funkcionalno diferenciranih posebnih družbenih področij ter nujnostjo njihove medsebojne povezanosti in usklajenosti v okviru družbe označuje globoko dilemo modernih družb« (Willke 1993, 44). Ali drugače povedano: v ospredju zanimanja ni toliko vprašanje, ali raziskovanje operativne notranje zaprtosti ali celo avtopoeze, temveč vprašanje o »posebnem načinu kombinacije ali povezave med samoreferenco in zunanjo referenco, tj. kombinacije nanašanj na lastno sistemsko logiko in nanašanj na razmere v zunanjem okolju« (Willke 1994, 60). Lahko pa si drzemo trditi, da je Willkejevo vztrajanje pri avtopoezi in primarni samoreferenci izrazito nekonsistentno. V bistvu samoreferenčnost in samousmerjanje kar sam postavlja pod vprašaj na konkretnem primeru ekonomije: »Moja domneva pa je vendarle, da sta ideja in realnost avtonomne, operativno zaprte in samoreferenčno se usmerjajoče ekonomije prestopili svoj zenit. Jedro sodobnih sprememb je, kot je bilo že povedano, to, da je nezanemarljiv delež novih proizvodov, proizvodnih postopkov, storitev in finančnih instrumentov odvisen od znanja« (Willke 1995 a, 268). Na nekem drugem mestu pravi, da bi se ekonomija morala odpovedati temu, da bi sama določa merila ekonomske racionalnosti; ekonomsko delovanje bi bilo treba presojati glede na njegovo zasidranost v civilni družbi (tu prvič uporabi ta termin, ki je po sistemsko-teoretski plati popolnoma redundanten) (Willke 1994, 209). Ekonomija je torej zmerom bolj odvisna od znanosti, tehnoloških inovacij in politične infrastrukture na temelju znanja. To pa pomeni, da mora svoje interne operacije prilagajati drugim podsistemom in da mora biti pozorna na njihove »outpute«. Celo več: iz omenjenega navedka lahko razberemo, da vodi razvojna dinamika modernih družb v povečevanje (delno)sistemskih interdependenc in dependenc na račun indenpendenc (avtonomije). O avtopoezi seveda tu ne more biti niti govora, tudi sam pojem (primarno) samoreferenčnih sistemov je potrebno modificirati.

Nastavke za to modifikacijo ponuja sam Willke, ko na nekaterih mestih v dveh knjigah (Willke 1993, 1994) omenja možnost *transferenčne* narave socialnih sistemov. V bistvu ta pojem vključuje bolj fleksibilno pojmovanje odnosa med zaprtostjo in odprtostjo sistema. Willkejeva razlaga je: »Šele urejeno prepletanje obeh perspektiv, oscilacija med zunanjo referenco in samoreferenco v 'transferenčnih operacijah' (Braten 1984), vodi k tisti vrsti avtonomije ali pre-

udarne samodeterminacije, ki ustreza idealnemu tipu funkcionalno diferencirane, nehierarhično urejene družbene strukture« (Willke 1993, 43). Čeprav govori Willke samo o transferenčnih operacijah, pa ne vidim nobenega zadržka za zamenjavo pojma samoreferenčnih sistemov s pojmom *transferenčnih sistemov*. Ti neko notranjo avtonomijo še ohranjajo, ne moremo pa v zvezi z njimi govoriti o asimetriji med zaprtostjo in odprtostjo oz. o primatu zaprtosti (samoreference). Šele tako opredeljeni sistemi so zmožni presegati svojo lastno identiteto v smislu sposobnosti za refleksijo na podlagi empatije (prim. Willke 1993, 43); šele to nekemu delnemu sistemu omogoča, da spozna učinke svojih operacij na okolje (da si sebe zamišlja v položaju nekoga drugega) in da kot opazovalec rekonstruira samoopis drugih delnih sistemov. To je izhodišče za instruktivno interakcijo in sistemski diskurs, brez katerih si usmerjanja v smislu funkcionalne koordinacije ne moremo niti predstavljati.

Tezo o transferenčni naravi socialnih sistemov lahko dodatno utemeljimo tudi z razlikovanjem med kodom in programom. Pri analizi struktur sistema je treba razlikovati dve ravni, kodiranje in programiranje. Na ravni kodiranja v obliki binarnega shematizma (resnica/neresnica, vlada/opozicija itd.) se sistem izdiferencira oz. se konstituira kot samostojna entiteta, hkrati pa se oblikuje v operativno zaprt (delni) sistem. Programi pa so »vnaprej dani pogoji za pravilnost selekcije operacij« ter omogočajo konkretizacijo in operacionalizacijo zahtev, ki so postavljene pred sistem, in v tem smislu omogočajo neko variabilnost pri izvajanju funkcije. Pomembno je to, da na ravni programa sistem lahko – ne da bi izgubil svojo s kodom določeno identiteto – zamenja svoje strukture (se nekem smislu reorganizira). To je povezano z možnostjo in sposobnostjo *učenja*. Z razlikovanjem koda in programa dobi sistem možnost, da hkrati operira kot zaprti in odprti sistem (povzeto po Luhmann 1986, 90–91). Relativno avtonomijo in s te relativno operativno zaprtost zagotavlja sistemu predvsem binarni kod, program pa daje možnost za večjo fleksibilnost, učenje in refleksijo; to omogoča večjo resonanco do okolja oz. višjo stopnjo intersistemskega diskurza in s tem odprtosti.

2. Razsrediščenje (heterarhija)

Druga plat funkcionalne diferenciacije je dekompozicija družbe v ohlapno (horizontalno) policentrično in heterarhično omrežje delnih sistemov. Ti sistemi so sicer razlikujejo glede na funkcije, ki jih opravljajo, vendar so si med seboj enakovredni; med njimi ni odnosov podrejenosti oz. nadrejenosti ali nadvlade. Noben delni sistem ne more že vnaprej postavljati zahtev po vodilni poziciji. Kot pravi Luhmann (1984), (post)moderne visoko kompleksne družbe nimajo ne središča ne vrha. Ta razsrediščenost (ki, mimogrede zelo spominja na Derridajev pojem dekonstrukcije) pomeni tudi odsotnost funkcionalnega področja, ki bi v družbi skrbel za reintegracijo oz. funkcionalno koordinacijo razsrediščenih delov.

Willke seveda idejo razsrediščenosti sprejema. V eni od svojih knjig pa naka-

že možnost nekoliko bolj diferenciranega odnosa do tega vprašanja. Navaja namreč misel H. v. Foersterja, da je treba heterarhijo razumeti kot načelo potencialnega vodstva. V kompleksnem omrežju temelji avtoriteta za usmerjanje celote pri tistem delu, ki ima na voljo najpomembnejšo (optimalno) informacijo (nav. po Willke 1992, 65). Willke na podlagi tega sklepa, da noben sistem ni vnaprej (apriori) upravičen do vodilne pozicije. To drži, vendar Foerster misli, da je do nje upravičen aposteriori, potem, ko »dokaže«, da ima na voljo informacije, ki so v danem položaju za neko družbo zelo (ali celo življenjsko) pomembne. Spet lahko omilimo strogost teze o razsrediščanju s tem, da rečemo, da je lahko začasno možna nadvlada ali prednost enega od delnih sistemov, ki ima – glede na okoliščine in naloge, ki si jih postavi neka družba – največjo (informacijsko) zmogljivost za reševanje problemov (ki so seveda tudi integracijski problemi). Naj navedem tale primer: pred leti se je v Italiji uveljavila teza, da politična korupcija in mafija zavirata razvoj družbe; največ informacij o tem je imel pravosodni sistem in ta je v resnici postal če ne vodilni, pa vsaj pomembnejši od drugih, denimo, političnega sistema. Nesporno je, da je pravosodni sistem nekaj časa opravljal integrativno vlogo za celo družbo.

Kot bomo videli v nadaljevanju (ob diskusiji o intermediarnih pogajalskih sistemih), moderne družbe sploh niso tako razsrediščene. Strukturiranost in dinamika teh družb nista določeni samo s procesi (funkcionalne) diferenciacije; opravljanje imamo tudi z nasprotnimi procesi dediferenciacije, ki jih sistemska teorija premalo upošteva. Le tako si lahko razlagamo Buckleyjevo izjavo, da so družbe do zdaj presenečale z vedno novimi dokazi svoje izredne stabilnosti (nav. po Willkeju 1993). Radikalno pojmovanje teze o razsrediščeniosti pa vodi tudi v izgubo pojma družbe, saj se kot edina realiteta uveljavijo delni sistemi. Tako Habermas pravi, da v popolnoma razsrediščeni družbi ni več prostora in možnosti za skupno družbeno komunikacijo, za samotematizacijo družbe kot celote, saj ta razpade na delne sisteme, ki sami s seboj komunicirajo v svojih posebnih jezikih in kodih. Neki drugi avtor ugotovlja, da ni več jasno, del česa (družbe kot sistema) so delni sistemi in za koga oz. v imenu koga izpolnjujejo (legitimirajo) svoje funkcije in pravi: »Toda ni jasno, kaj prispeva referenca na družbo k sistemskim operacijam, (družba) ne daje nobenih informacij in je v tem smislu ‚prazni korelat‘ za samoreferenco« (Schwinn 1995, 207).

3. Emergenca

Emergenca je pojav ali proces, ki je (kot je bilo omenjeno v prvem poglavju v tej knjigi) konstitutiven za sociologijo. Pomeni pa tole: skupine, organizacije ali družbe ne moremo obravnavati kot agregata posameznikov, ki sestavljajo te nove celote ali povezave. Lastnosti celote (sistema) niso zvedljive na lastnosti delov, celota morda ni nekaj več kot vsota agregiranih delov, je pa vsekakor nekaj drugega (Willke 1993 b, 100). Te nove celote oz. agregacije razvijejo novo nadindividualno dinamiko, ki se ne da pojasniti (samo) z delovanji posameznikov. Iz te pojasnitve izhajata dve reperkusiji, prva (ki nas najbolj zanima) se

nanaša na odnos med delovanjem (posamezniki) in sistemom, druga pa je je povezana s pojmom kompleksnosti.

Tudi glede vloge posameznikov in njihovega delovanja v okviru emergentnih lastnosti sistema je Willke precej nedorečen. Tako v eni od svojih knjig na primeru družine razlaga odnos med novim emergentnim redom in posamezniki oz. člani družine. Tu sicer pravi, da konstituiranje družine kot družbene realnosti oz. socialnega sistema odvisno tudi od posameznikov, ki jo sestavljajo, toda »ta sistem naj bi bil izrazito neodvisen od ‚svojih‘ individuuumov« (Willke 1993a, 19). Pravi namreč, da člani družine ne morejo s svojim delovanjem spremeniti nekaterih dejstev, ki so odločilna za moderno družino, denimo, ločitev gospodinjstva od gospodarskih funkcij, emancipacija žensk itd. Vprašanje, ki ostaja pri Willkeju vseskozi odprto, pa je tole: Ali emergentni red in kompleksnost socialnih sistemov popolnoma izločita delovanje posameznikov ali pa ti ohranijo možnost (variabilnega, morda tudi kontingentnega) odzivanja na ta red in ta red brez tega odzivanja ni možen? Tu se kar vsiljuje primerjava z že omenjeno tezo Maturane, po kateri prenos avtopoeze na socialne sisteme ni smiseln. To argumentira ravno na primeru družine, ki je po njegovem »sistem, v katerem osebnosti usklajujejo svoja delovanja v svojem skupnem življenju« (nav. po Škrlep 1995, 783). Zato družina ne more biti avtopoetičen sistem (lahko je pa samoreferenčen sistem). Omenjeni biolog, ki je v marsičem inspiriral Luhmanna, pravi, da je največja napaka, ki jo je naredil ta avtor (Luhmann), ta, »da izpusti ljudi ... izpusti dinamiko transformacije ljudi, ki izhaja iz usklajevanja delovanj ... (prav tam). Medtem ko sociolog Willke na primeru družine utemeljuje avtopoetičnost, jo biolog Maturana negira.

Vendar pa Willke, kot je razvidno že iz razlage družine, posameznika iz sistema ne izloči popolnoma; res pa je, da tu nima jasnega odgovora. Tako denimo pravi, da sistemska teorija sili v to, da se natančneje razlikuje med deležem, ki ga imajo v konstrukciji realnosti v neki organizaciji osebe, in deležem, ki ga imajo pravila, etabrirane rutine, pričakovanja »in druge oblike anonimnih komunikacijskih struktur« (Willke 1994, 153). Večkrat govori o sistemih kot realiteti, ki se je ne da zvesti samo na delovanje oseb (Willke 1994, 157). To pomeni, da so tudi posamezniki pomembni.¹ Toda na kakšen način? Willkeja ovira pri odgovoru na to vprašanje zlasti pojmovanje komunikacije in delovanja, ki ga je prevzel od Luhmanna. V tem smislu kritizira Habermasa, da ne razlikuje med delovanjem in komunikacijo, kajti delovanje je vezano na posameznika, komunikacija pa je (lahko) impersonalna, če je povezana s simbolnimi mediji (denarjem, močjo itd) ali drugimi simbolnimi sistemi, ki po Willkeju (1993, 20–21) lahko funkcionirajo brez posameznikov (in se v tem smislu rekurzivno in cirkularno reproducirajo). Vendar, ali je komuniciranje možno brez delovanja posameznikov? Sistemska teorija pravi, da je to možno, vendar, kot pravi

¹ Nekje Willke pravi, da je treba pripisati samostojno sposobnost za delovanje in strategijo razen osebam tudi »korporativnim akterjem in drugim kolektivnim akterjem« (Willke 1995, 55). Iz tega jasno izhaja, da osebe (posamezniki) niso samo pasiven objekt sistemske (emergentne) dinamike. Vendar njihov status ostaja nejasen.

Habermas za ceno zapiranja komunikacije v v okviru enovalentnih delnih sistemov in opustitve polivalentnega družbenega komuniciranja.

V Luhmannovi teoriji so ljudje kot psihični sistemi izločeni iz socialnih sistemov oz. so premeščeni v okolje socialnega sistema. Mimogrede, Willke to razlaga kot priznanje avtonomije in idiosinkratičnosti posameznika (Willke 1994, 157). Po drugi strani pa zadenemo ob mesto, kjer ta avtor izrecno govori o tem, da so »ljudje kot člani (počrtal Willke) nekega socialnega sistema tisti, ki imajo posebno pomemben odnos do tega sistema« (Willke 1993, 59). Moram reči, da si te izjave ne znam dobro obrazložiti. Če so ljudje res člani socialnega sistema, potem ti sistemi niso avtopoetični, ker je nepretrgan niz impersonalnih komunikacij »kontaminiran« z delovanjem. To spet pomeni, da bi moral Willke opustiti pojem avtopoeze ...

Da Willke nima izdelane elaboracije odnosa med posameznikom in emergentnim redom sistema priča tudi tale trditev: »Funkcijski sistemi se namreč ne morejo braniti pred dogodki, ki so relevantni v njihovem jeziku in po njihovih selekcijskih kriterijih« (Willke 1993, 105). Tako naj bi se ekonomski podsistem nujno odzval na tehnološke inovacije, politika na pravne predpise itd. Vendar, ali je res tako? Vsaj kar zadeva gospodarstvo, lahko rečemo, da se podjetja ali pa nacionalna gospodarstva na nove tehnologije in izume odzivajo zelo različno, tako v časovnem smislu kot v smislu organizacijskih sprememb, ki so nujne za implementacijo nove tehnologije. Zato so ena uspešna, druga manj uspešna. Tu se moramo vrniti k pojmu transferenčnosti, ki smo ga povezali z razlikovanjem med kodom in programom. Program omogoča učenje, refleksijo, empatijo. Tisti sistem, ki je programsko bolj razvit in fleksibilen, je verjetno tudi bolj uspešen v odzivanju na pomembne dogodke v okolju in je sposoben te dogodke vgraditi v svoj način operiranja. Ali se da tukaj odmisлити vlogo posameznikov? Po mojem mnenju ne. Ravno variabilnost v odzivanju na te dogodke se da pojasniti z idiosinkratičnimi lastnostmi oz. motivi² individualnih in skupinskih akterjev. Emergenca in kompleksnost res ustvarjata nove strukture, ki se jih ne da zvesti na delovanje posameznikov, toda brez tega delovanja se ne da pojasniti variabilnosti v obnašanju teh struktur.

Kontekstualno usmerjanje (regulacija)

Tako kot je funkcionalna diferenciacija konstitutivna za moderne družbe, tako je tudi problematična, celo destruktivna. Res je, da teorija (kot je bilo že naznačeno) v tem pogledu pretirava (kriva pa je nesrečna avtopoeza), je pa vendarle Willkejeva zasluga, da se je posvetil tudi negativnim posledicam funkcionalne diferenciacije in rastoče kompleksnosti. Naj navedem tole njegovo misel: »Vsaka družbena teorija mora danes upoštevati, da so funkcionalno diferencirane druž-

² Družba ni samo komunikacijsko dogajanje, temveč je »energetsko« gledano neizogibno povezana z motivi, interesi in delovanjem akterjev. V nasprotju s Parsonsom, pa Luhmann nima kategorialnega aparata za dojetje teh razsežnosti (Schwinn 1995, 212).

be svoje občutno povečanje specializiranosti, učinkovitosti in opcij drago plačale s centrifugalno dinamiko, ki je stopnjo hipotetičnosti, samoogroženosti in tveganosti teh družb povečala do mere, ki jo imajo mnogi opazovalci že za neobvladljivo« (Willke 1993, 111). Pravi pa, da so te negativne posledice ali eksternallitete ostale v sistemski teoriji netematizirane (Willke 1995, 124). Kaj je razlog za tako stanje? Odgovor je preprost: Luhmannova privolitev v spontanost evolucije (kar je spet povezano z njegovim konceptom avtopoeze) ali kot sam pravi: »Za preživetje (družbe) zadošča evolucija« (Luhmann 1984, 645). Tu mu Willke prvič ostro ugovarja in na njegov stavek nekoliko ironično odgovarja: »Kdo danes še lahko verjame v to?« (Willke 1993, 119). S tem v zvezi predlaga razmislek o možnostih civiliziranja evolucije. Temeljno vprašanje je, kako v visoko kompleksni in diferencirani družbi tveganja vzpostaviti pogoje za višjo stopnjo funkcionalne koordinacije in bolj usklajeno »proizvodnjo« in distribucijo opcij in tveganj. Kakšen tip usmerjanja (regulacije) je ustrezen za tako družbo?

Civiliziranje evolucije pomeni v bistvu »kompatibilizacijo divergentnih logik in racionalnosti« (Willke 1995, 128). To je pomembno ne samo za izoblikovanje racionalne identitete družbe, temveč tudi v smislu razvojne prodornosti. V tem pogledu obstaja več možnosti. Vendar pa niso vse sprejemljive ali realistične. Možnost dediferenciacije prav gotovo ni sprejemljiva; na primeru socialističnega eksperimenta se je izkazala za razvojno insuficientno (v omejeni obliki je dediferenciacija navzoča tudi v demokratičnih kompleksnih družbah, kot je bilo že omenjeno). Na drugem polu tega kontinua možnosti je zaupanje v (ko)evolucijo, v možnost spontanega samoreguliranja družbe.³ Toda videli smo, da ta oblika pravzaprav poraja negativne posledice, ki izvirajo iz neuskkljenih opcij. Do neke mere je v demokratičnih družbah možno uporabljati hierarhično, neposredno intervencijo – ki jo izvaja politični sistem – vendar je za Willkeja ta možnost vedno bolj nerealistična. To pomeni, da niti ideja samousmerjanja niti ideja eksterne (direktnega) usmerjanja ni zadovoljiva. Rešitev bi bilo treba poiskati v »urejeni prepletenosti obeh perspektiv« (Willke 1994, 63). Kar bi bilo potrebno in nujno narediti je tole: »... povezati liberalni model samoorganizacije in samousmerjanja z možnostjo, da se v operacijsko delovanje vpelje restrikcije v smislu samoomejevanja ali samonaveze (Selbstbindung), ki bi omogočale, da v medsebojni igri funkcijskih sistemov nastane ‚viabilna‘ (t.j. preživetja sposobna, uporabna in morda razumna) celota« (Willke 1994, 51). To bi bil edini realističen in sprejemljiv način družbene reintegracije.

Willke govori v tej zvezi o (decentralizirani) kontekstualni intervenciji ali kontekstualnem usmerjanju (Steuerung). Tu gre za diskretno vplivanje, pri katerem se nova informacijska in opsijska ponudba prilagodi kontekstu, ki je razumljiv sistemu, v katerega se želi intervenirati. Ta te impulze vgradi v svoj način

³ Evolucija ima pomen naključnega vzajemnega prilagajanja z majhnimi koraki. Enak pomen spontane vgrajenosti v socialne sisteme ima tudi »muddling through«, ki se zadovolji s tem, da probleme rešuje, kratkoročno, inkrementalistično (postopoma). Vendar ne upošteva prihodnosti in je v nevarnosti, da jo preseneti nepreviden dogodek ali problem (Willke 1993, 53; 115).

operiranja v smislu usmerjanja za samousmerjanje. Prva predpostavka te oblike »civiliziranega« poseganja v samodejnost evolucije, se pravi v samoreferenčnost in samousmerjanje funkcijskih sistemov, je povezana s pojmom refleksije. Ta je opredeljena kot »bolj intenzivirana oblika samoreference, v kateri se sistem intencionalno usmerja k svoji identiteti in k njenim učinkom v okolju« (Willke 1993, 112). Sposobnost zaznave učinkov (tudi negativnih) sistemskih operacij (ki tvorijo ogrodje identitete) je prvi pogoj za samokontrolo in samoomejevanje. Za to pa je potrebna tudi distanca od svoje identitete in ta tip samorefleksije je najzahtevnejša oblika učenja (Willke 1993, 115). V bistvu gre tu za refleksivno racionalnost, ki jo Luhmann (1986, 247) imenuje tudi ekološka racionalnost – v zvezi s tem bi kontekstualno regulacijo lahko označili tudi kot ekosistemsko regulacijo. Po eni strani imamo (funkcijski) sistem, v katerega se namerava intervenirati – ta mora biti torej sposoben reflektirati posledice svojih operacij oz. delovanj na okolje – po drugi strani pa mora biti sistem, ki intervenira ali ima usmerjevalno pobudo, sposoben, da rekonstruira samoopis oz. dekodira semantično kodo prvega sistema. Z drugimi besedami: obstajati mora pripravljenost sistema, v katerega se intervenira, za sprejemanje novih oz. alternativnih informacij in opcij, intervenirajoči sistem pa jih mora formulirati v zanj (za sistem, ki je predmet intervencije) razumljivi obliki. Oblikovati se mora minimalni *skupni pomenski in kognitivni okvir*; šele na ta način se razvije instruktivna interakcija v obliki intersistemskega *diskurza*, ki predstavlja nekakšen forum, kjer se srečujejo predstavniki različnih podsistemov. V tej zvezi je pomembna tale opredelitev: »Sistemske diskurzi označujejo poskus obvladovanja divergentnih racionalnosti in interesov organiziranih in kolektivnih akterjev v pogajalskih sistemih. Pogajalski sistemi, ki jih ustvarjajo interakcije med udeleženi akterji, so sistemi tretje vrste, 'tretje instance' z lastno identiteto, zgodovino in racionalnostjo. Njihov osrednji funkcijski problem je stabiliziranje negotovega ravnotežja, saj se ne smejo preveč oddaljiti ('ločiti') od involviranih sistemov, hkrati pa ne smejo dopustiti, da bi se jih polastili le nekateri akterji« (Willke 1993, 125). *Intermediarni pogajalski sistemi* (kot denimo razne koncentrirane akcije, paritetne oz. večpartitne komisije za koncipiranje znanstvene, zdravstvene in drugih politik, socialno partnerstvo in razni neokorporativistični aranžmaji) so tako osrednji mehanizem kontekstualnega usmerjanja. Tu pa se odpira nekaj vprašanj.

Na vprašanje, ali so ti posredovalni pogajalski sistemi v modernih družbah bolj izjeme ali pravila, ima Willke pripravljena vsaj dva odgovora. Po eni strani pravi, da se moderne družbe na dezintegrativne pojave sicer odzivajo, vendar nezadostno (1993, 86, 111), po drugi strani pa se da iz nekaterih njegovih izjav sklepati, da so vsaj nekatere družbe prepredene s temi sistemi (prim. tudi 1995, 61–62). Tako pravi: »V nasprotju s konfliktno teorijo o družbi, ki trmasto vztraja pri pomembnosti manifestnih konfliktov, je mogoče opaziti, da so moderne družbe prepredene z obilico najrazličnejših neokorporativističnih pogajalskih sistemov. Ti segajo od znanstvenih svetov, koncertiranih akcij v zdravstvu ali radiotelevizijskih svetov, združenj za standardizacijo, mešanih teles, mešanih teles za razvojno politiko, pa vse do obilice tehnokorporativističnih aranžmajev v raziskovalni politiki in politiki poklicnega izobraževanja«

(Willke 1993, 95). Tu bi omenil teoretske konsekvence. Če se pridružimo prve-
mu odgovoru, potem seveda potrdimo tezo o samoreferenčnosti, razsredišče-
nosti in s tem o družbeni dezintegraciji. Drugi odgovor pa te teze ne potrjuje
in nas ponovno vrača k reviziji teh konceptov, ki smo se je že lotili v prvem
poglavju.

Drugi sklop vprašanj je povezan z opredelitvijo intermediarnih pogajalskih
sistemov kot 'instanc tretje vrste', ki imajo svojo lastno identiteto in zgodovi-
no. Očividno je, da gre tu za instance, ki jih Muench (1984) imenuje interpen-
tracijske cone, ki uravnavajo medsebojno prežemanje med dvema ali več siste-
mi. Willke o njih govori kot o sistemih. Toda, ali so res »pravi« sistemi? To
prav gotovo niso sistemi z binarnim kodom, okoli katerega se organizira (avto-
poetična) komunikacija, vzpostavlja meja (in specifičen odnos) do okolja ipd.
Morda bi jih lahko označili kot *proto-sisteme*, se pravi tvorbe, ki še niso sistemi
in niso več sistemi,⁴ nastanejo pa lahko le na podlagi domneve, da so funkcijski
sistemi sposobni tranferenčnih operacij (in da torej niso v prvi vrsti samorefe-
renčni sistemi). Iz njih se torej lahko (po določenem času) oblikujejo pravi
sistemi (oz. nastanejo dolgoročneje funkcionalne enote). Ilustrativen primer je
v tem pogledu socialna politika v obliki socialne države oz. države blaginje, ki
se je konstituirala kot interpenetracija med politiko in ekonomijo, lahko pa so
te cone oz. tretje instance začasne ali zgolj »projektne« narave; ko izpolnijo
svojo nalogo (ali se izkažejo kot nesposobne da bi jo rešile), prenehajo delova-
ti. Kot opozarja Willke (1993, 82), pa je njihova osrednja naloga to, da zmanj-
šajo vzajemno netransparentnost funkcijskih sistemov ter med dva ali več siste-
mov porazdelijo stroške in tveganja. S tem pa izboljšajo tako regulativno kom-
petenco (pristojnost) kot performanco (uspešnost). Zlasti v navezavi na državo
(politiko), ta ima kompetenco, toda njena performanca (zlasti, če jo hoče dose-
či na hierarhičen način) je zaradi kompleksnosti in vendarle divergentnih logik
podsystemov (tudi, če jih označimo kot transferenčne) precej dvomljiva.

Willke ostaja v analizi intermediarnih pogajalskih sistemov nedorečen, ne
samo zaradi tega, ker ne uvidi njihove »protosistemske narave«, temveč tudi,
ker ne izdelava tipoloigje teh mehanizmov kontekstualnega usmerjanja (prim.
tudi Habermas 1992, 430) glede na njihov status, čas trajanja, stopnjo instituci-
onaliziranosti in legitimnosti ter način komuniciranja z matičnimi sistemi.

Kljub tem pomanjkljivostim pa Willke lahko pokaže na tole povezavo:
obstoj intermediarnih pogajalskih mehanizmov, zlasti neokorporativističnih,
prispeva k učinkovitejši družbeni regulaciji, ta pa vodi k večji razvojni uspeš-
nosti in propulzivnosti. V tem okviru so zlasti pomembne tele ugotovitve
(Willke 1995a, 60–61; 116–117);

1) Verjetnost uspešne družbene regulacije na podlagi »koncertacije« intere-
sov in neokorporativističnih aranžmajev (ki sicer modificirajo klasično pojmo-
vanje demokracije, vendar ne postavlja pod vprašaj funkcionalne diferenciacije)
je večja v t.i. pogajalskih demokracijah kot v demokracijah z večinskim (volil-

⁴ Tu se opiram na Luckmannovo definicijo protosociologije (glej poglavje o Schuetzu) in na
njegov opis protoinstitucije (Luckmann 1987).

nim) sistemov (torej večja v Avstriji, Belgiji, Nizozemski kot v Novi Zelandiji, Veliki Britaniji ali Franciji);

2) Izjemi pri tem pravilu sta ZDA in Japonska. Prva je zaradi razdrobljene politične strukture odvisna od pogajanj. Vendar manjkajo visoko organizirane interesne asociacije na socialnopolitičnem in ekonomskem področju, ki bi vsilile nujnost koncertiranja oz. pogajalskih odnosov. Japonska pa je, kljub svojemu večinskemu modelu, tradicionalno usmerjena na koncertiranje in, kot pravi Willke, je s svojimi gospodarskimi in tehnološkimi uspehi dokazala vse prednosti »koncertiranega družbenega usmerjanja«.

3) Glavna slabost oz. ovira stabilizacije pogajalskih sistemov v neokorporativizmu je v asimetriji asociacij; nekatere imajo več moči in možnosti veta kot druge. To pa onemogoča oblikovanje kompromisov.

4) Najmočnejši pritisk po koncertirani obliki regulacije prihaja iz okolja in je povezan z (mednarodno) kompetitivnostjo znanstveno-tehnoloških, gospodarskih in socialnopolitičnih sistemov regulacije, vključno z infrastrukturnimi sistemi druge generacije (podatkovna oz. informacijska »superavtocesta«, novi prometni, energetska, edukativni sistemi).

5) Ti pritiski naj bi pospešili prehod od posameznih neokorporativističnih aranžmajev k splošnemu modelu pogajalske demokracije;⁵

6) Moč pogajalskih sistemov je v tem, da uravnesijo egoistično logiko trga in paternalistično logiko hierarhije in s tem ohranjajo nizke transakcijske stroške. Nasproti trgu postavljajo dolgoročnejšo orientacijo in koherenco, nasproti hierarhiji večjo fleksibilnost in responzivnost. Če tega niso sposobni, ne opravljajo svoje regulativne in razvojne funkcije, ker v obliki »negativne koordinacije« dovoljujejo samo to, kar ne moti njihovih pozicij in parcialnih interesov.

Supervizijska država

Država in politika imata v okviru kontekstualne regulacije še posebno vlogo. Glavno izhodišče systemske teorije je, da država ni več instanca, ki bi bila nadrejena družbi, v bistvu je le »samoopis političnega sistema« in je v tem smislu eden od družbenih (delnih) sistemov. Politika samo sebe razume kot državo, ta je njena infrastruktura ali, »država je reprezentativni akter političnega sistema« (Willke 1993, 96). Kot delni družbeni funkcijski sistem je politika (država), kot pravi teorija, samoreferenčna in tudi nima nobene posebne vodilne ali usmerjevalne vloge za celotno družbo. Z drugimi besedami, to ni sistem, ki bi reprezentiral družbo kot celoto. To so načelna izhodišča. Z nekaterimi njihovimi vidiki in implikacijami se je moč strinjati, vendar se da dokazati – in Willke nam je pri

⁵ Tu bi moral biti Willke bolj natančen. Ni namreč jasno, kje se uveljavlja splošni model pogajalske demokracije (zаметki zanjo prav gotovo obstajajo), še posebej, če pomislimo na zadnje analize, ki govorijo o krizi neokorporativizma (vsaj v nekaterih zahodnoevropskih državah) in uveljavljanju neoliberalne regulacije. Verjetno gre za močno protislovne in heterogene procese.

tem s svojimi izjavami v veliko pomoč – da politika ni primarno samoreferenčna ter da je usmerjevalna vloga – seveda o njej lahko govorimo le v določenem okviru in z omejitvami – tega sistema nesporna.

Glavna funkcija politike ni samo sprejemanje kolektivno zavezujočih odločitev (kot ponavadi to funkcijo opredeljuje Luhmann 1986, 169), temveč tudi zagotavljanje kolektivnih dobrin (Willke 1992, 8). Vprašanje pa je, ali politika lahko izvaja to funkcijo samo na podlagi medija moči in kako razlagati razlikovanje med kodom in programom. Odgovoru na to vprašanje se bomo približali iz dveh zornih kotov, prvi se nanaša na infrastrukturo, temelječo na znanju, drugi pa na idejo supervizijske države.

Naj začnem s temle citatom: »V politično urejenih družbah sta usmerjevalni medij moči in za njegovo aktiviranje izgrajena infrastruktura na podlagi moči zadnja instanca« (Willke 1995, 168). Zgodovinsko gledano smo imeli najprej opravka s pravno državo, ki je slonela na moči, sicer ne na arbitrarni moči, temveč na pravno kodirani (legitimni) politični moči. Je pa ta pravna infrastruktura zadostovala za urejanje odnosov v (nastajajoči) tržni družbi. Rastoča tveganka in socialni stroški industrijske družbe so privedli do nastanka socialne politike oz. socialne države. Ta je zahtevala politično infrastrukturo na podlagi denarja (geldbasierte Infrastruktur). V zadnjem desetletju pa se v čedalje bolj izostreni obliki kažejo obrisi družbe znanja (Wissensgesellschaft), v kateri so organizacije, ki se ukvarjajo z znanjem in informacijami ključnega razvojnega pomena (Willke 1995, 256; 141). Iz tega procesa izhajajo za državo (politiko) nove naloge. V prvi vrsti gre za izoblikovanje infrastrukture na podlagi znanja (wissensbasierte Infrastruktur), ki mora celotno družbo oskrbovati s kolektivnimi dobrinami – Willke jim pravi tudi kolateralne dobrine; te naj bi spodbujale oblikovanje sistemske inteligence kot edinega stabilnega razvojnega resursa v neki teritorialni ali nacionalni enoti. Gre za tri oblike inteligence: za inteligentno infrastrukturo (zlasti informacijsko in telekomunikacijsko infrastrukturo), organizacijsko ekspertizo »implicitnega znanja« ter inteligenco, ki je navzoča v izobrazbeni, kvalifikacijski in učni ravni prebivalstva (Willke 1995, 252).

Znanje je torej kolektivna (kolateralna) dobrina, za katero mora politika ustvariti na eni strani posebno spodbujevalno infrastrukturo, na drugi strani pa tudi kontrolno infrastrukturo v obliki protiekspertize (Gegen-Expertise) in celo »politične kontrole na znanju temelječih tehnologij« (Willke 1995, 258). Poudarek je torej tudi na preventivni državi, na državi, ki bi zmogla zmanjševati negativne učinke (eksternalitete) in tveganja sodobne tehnologije (vključno z genetiko, atomsko energijo ipd.). Posegi so upravičeni, ko se pokažejo učinki inovacij, ki so dvomljivi glede na varstvo okolja ali človeško dostojanstvo, nika- kor pa ni moč posegati v temeljno znanost (kot že rečeno, je ta bolj samoreferenčna kot razvojno in aplikativno raziskovanje). Da bi bila država (politika) kos tem novim nalogam, se mora sama opremiti z znanjem in ekspertizo, ki bi ji koristila pri usmerjanju in kontroli. V bistvu Willke s tem razširja funkcije političnega sistema in vprašanje je, kaj ostaja od njegove »samoreferenčnosti« in enovalentnosti (binarni kod!). Popolnoma jasno je, da je *politika funkcijski sistem, ki je organiziran okrog več medijev (kodov), ne samo moči (ta je celo v*

ozadju), temveč tudi prava, denarja in znanja. Gre za polivalenten, transferenčen delni sistem, ki mora v odnosih z drugima dvema poglavitnima sistemoma, ekonomijo in znanostjo, ustvarjati vedno nove modularne mrežne povezave in interpenetracijske cone.

Podoben rezultat dobimo tudi, če v grobih obrisih rekonstruiramo Willkejevo idejo države kot nadzornega organa oz. supervizijske države (Supervisionsstaat, v angleščini uporablja tudi pojem »proactive state«). Politični podsistem postane tu instanca supervizije ali revizije temeljnih odločitev, ki so jih sprejeli drugi podsistemi (Willke 1992, 335). kako to, da politika lahko opravlja to nalogo, ko pa so (po Luhmannu in Willkeju) vsi podsistemi enakopravni oz. istega ranga? Odgovor je v specifični funkciji politike, ki mora prevzeti odgovornost za produkcijo oin zagotavljanje za družbo nujnih dobrin (Willke, prav tam). Po drugi strani pa naj bi supervizija ne pomenila popravljanja napak drugih, temveč bolj opozarjanje na kratkoročnost in kratkovidnost v odločanju. Poudarek naj ne bi bil na poučevanju in neposredni kontroli, temveč na spodbujanju drugih podsistemov, naj premislijo o alternativah, spremenijo svojo opcijsko politiko, naj skratka, »preizkusijo hipotetične realitete« (Willke 1992, 338). Pomembno pa je priznanje, da politični podsistem lahko (legitimno) intervenira v druge podsisteme, da bi izpolnil svojo funkcijo sprejemanja odločitev in zagotavljanja kolektivnih dobrin. In ravno v tem je specifičnost politike (Gerhards 1993), ki lahko v nekaterih pogledih uveljavi svojo informacijsko premoč (Foerster). Politika oz. supervizijska država je torej specializirana za opazovanja drugega reda (opazovanja opazovanj drugih podsistemov), kot pravi Willke (1992, 336), to pa pomeni, da mora biti sposobna nastopati kot transferenčni (in ne primarno samoreferenčni) funkcijski sistem.

Kot vemo, se države oz. politični sistemi obnašajo različno, različne so njihove zaznave odločitev in še zlasti kolektivnih dobrin, ki jih morajo zagotoviti. Države ne tvorijo samo institucije, temveč tudi (ali predvsem) ideje. Opravka imamo z različnimi političnimi režimi, ki vsebujejo prevladujoče koncepte države in njene vloge kot instrumenta za zagotavljanje javnih dobrin. Režim se torej nanaša na predstavo o prednostnih nalogah v zvezi z odločanjem in zagotavljanjem dobrin. V isti državi (družbi) se v posameznih zgodovinskih obdobjih pojavljajo različni režimi. Čeprav je možno, da se institucije zelo malo spreminjajo, pa ideje o tem, kaj bi morala početi država, zelo oscilirajo (npr. v ZDA od reagonomike do Clintonovih idej). Ali z drugimi besedami: »Država torej označuje zaokroženo regulativno idejo o misiji politične skupnosti v nekem časovnem obdobju. Pomeni bolj ali manj koherenten sklop načel in pravil za definicijo in implementacijo legitimnih javnih ciljev« (Willke 1995b, 14). Vprašanje pa je, ali gre tu za samoopis politike v smislu, da politična skupnost sama določi, kaj so njene prioritete, ali pa v tem procesu sodelujejo tudi drugi akterji. Willke najprej poudarja, da je to, kar se vzpostavi kot politično vprašanje, odvisno od samoopisa nacije (nation), od njenega kolektivnega spomina; kljub temu pa pride do sklepa, da politika sama odloča o tem, kaj so njene prioritete itd. Tako pavi: »Pomembno je dojeti, da ne odloča o obsegu politike nobena druga institucija kot politika sama – kar je še en dokaz jasne samoreferenčnosti« (Willke 1995b,

13). To je trditev, ki ne bi prenesla empirične verifikacije. Prav gotovo je v tej zvezi pomembna politična javnost, saj posreduje političnemu sistemu teme in stališča, ki so relevantna za presojo njegovih nalog. Politična javnost pa ni preprosto del politike, temveč je posrednica med družbo in politiko (Gerhards 1993, 23). Tu lahko navežemo na program (v nasprotju s kodom): politika se ne uči le iz svojih izkušenj, ampak so pomembne tudi spodbude od zunaj. Skratka: politika je hkrati odprt in zaprt delni sistem, se pravi, da ima tudi »nekaj« samoreferenčnosti, vendar nikakor ne moremo v tej zvezi govoriti o »jasni samoreferenčnosti«. Če naj bo njena vloga spodbujanje kooperacije med divergentnimi interesi različnih (ekonomskih) akterjev in to, da pomaga pri »preseganju kolektivno iracionalnih posledic agregiranja individualno racionalnega obnašanja...« (Willke 1995b, 26), potem je to možno samo na podlagi transferenčnosti. Delno pa je treba korigirati tudi tezo o razsrediščenosti in prav gotovo je potreben nov premislek o vlogi individualnih in kolektivnih akterjev ter njihovi sistemski pogojenosti in idiosinkratičnosti.

Sklepne ugotovitve

Te korekcije in razmisleke je Willke (delno) že opravil. Njegov problem je, da ostaja v teoretskem in doktrinarnem smislu razpet med ortodoksijo in revizijo, med zavezanostjo Luhmannovim idejam in izsledki, do katerih ga je pripeljala njegova lastna (realnosti bližja) analiza. Zato je večkrat neoprejemljiv ali celo nekonsistenten in protisloven. Vendar pa je hkrati tudi inovativen. Naj v tej zvezi že enkrat omenim idejo kontekstualnega usmerjanja, ki nam v novi luči kaže vlogo države v intersistemski koordinaciji. Gre za idejo, ki je uporabna tudi za razlago postsocialističnih družb (prim. Adam 1994), posebej, ko je treba odgovoriti na vprašanje o razvojni in intervencijski vlogi državi v okviru globalne razvojne strategije. Če sem še bolj natančen, gre za vprašanje industrijske politike, ki se je mnogi (zlasti ekonomisti) branijo, češ da posega v avtonomijo tržnega gospodarstva. Čeprav mnoge izkušnje – najbolj sveže nam ponujajo t.i. azijski štirje mali tigri – kažejo, da je razvojno naravnana industrijska politika zelo pomemben vzvod gospodarskega napredka, pa jo nekateri še vedno enačijo izključno z državnim intervencionizmom in neligitimno pravico države, da izbere podjetja ali gospodarske veje, ki jih bo podprla in jim omogočila prodor na tuje trge. Vendar ne obstajata samo dve možnosti, namreč trg naj izbere ali država naj izbere, temveč je treba razmišljati bolj strateško: industrijska politika naj se izvaja v okviru kontekstualne regulacije, v okviru pogajalskih intermediarnih sistemov, kjer ima država (morda) vlogo supervizorja, ne pa »preceptorja« (Willke 1992), ki bi natančno in vnaprej predpisoval pravila igre.

LITERATURA

- Adam, F. 1990. Prispevek Niklasa Luhmanna k razvoju sistemske teorije. Nova revija, št. 96-99, Ljubljana.
- Adam, F. 1994. After Four Years of Democracy: Fragility and Stability. Special Issue of Družboslovne razprave, št. 14-15, Ljubljana.
- Gerhards, J. 1993. Neue Konfliktlinien in der Mobilisierung oeffentlicher Meinung. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Habermas, J. 1992. Faktizitaet und Geltung. Suhrkamp, Frankfurt.
- Luckmann, T. 1987. Ueberlegungen zur Ausbildung historischer Institutionen aus sozialem Handeln, Kulturanthropologie. Duncker & Humblot, Berlin.
- Luhmann, N. 1984. Soziale Systeme, Suhrkamp, Frankfurt.
- Luhmann, N. 1986. Oekologische Kommunikation. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Muench, R. 1984. Die Struktur der Moderne, Suhrkamp, Frankfurt.
- Muench, R. 1994. Politik und Nichtpolitik. Politische Steuerung als schoepferischer Prozess. Koelner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie, let. 46, št.3.
- Schmidt, S.J. 1995. Vse izgublja svojo drugačnost. Intervju (Šlibar N.). Razgledi, 3. marec, Ljubljana.
- Schwinn, T. 1995. Funktion und Gesellschaft. Zeitschrift fuer Soziologie, let. 24, št. 3, F. Enke V., Stuttgart.
- Singer, O. 1993. Die Wirtschaftspolitik und ihre Experten, v: Czada R./Schmidt M.G. (ured.), Verhandlungsdemokratie, Interessenvermittlung, Regierbarkeit. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Škrlep, A. 1995. Maturana pred Luhmannom: kognicija, socialni sistemi in komunikacija. Teorija in praksa, let. 32, št. 9-10, Ljubljana.
- Willke, H. 1987. Systemtheorie (2. Auflage). Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Willke, H. 1992. Ironie des Staates. Suhrkamp, Frankfurt.
- Willke, H. 1993. Sistemska teorija razvitih družb, FDV, Ljubljana.
- Willke, H. 1994. Systemtherie II: Interventionstheorie. Gustav Fischer Verlag Frankfurt.
- Willke, H. 1995a. Systemtheorie III: Steuerungstheorie. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Willke, H. 1995b. The Proactive State. Preface to a Vision of the American Polity, University of Bielefeld (rokopis); izšlo v: Willke H./Krueck K./Thorn C. (ured.), 1995: Benevolent Conspiracies. The Role of Enabling Technologies in Welfare of Nations, de Gruyter, Berlin/New York.

POLITIKA V POSTKOMUNISTIČNI MODERNIZACIJI Z VIDIKA SISTEMSKÉ TEORIJE

Povzetek: *Za moderno družbo je, kot ugotavlja Luhmann, značilna nehierarhična funkcionalna diferenciacija podsistemov, medtem ko je za komunistično družbo značilna dominacija političnega podsistema ob njegovi hkratni kibernetiski podrejenosti ideologiji. Logika delovanja komunističnega režima in njegov način legitimizacije vodita v nihanje v dopuščanju večje ali manjše družbene kompleksnosti, dokler ne postane evolucijska rast kompleksnosti politično neobvladljiva, kar povzroči radikalno transformacijo političnega podsistema. Postkomunistična modernizacija ostalih funkcionalnih podsistemov temelji primarno na njihovih lastnih samoorganizacijskih (samoreferenčnih) sposobnostih, medtem ko se mora politični podsistem v modernizaciji samoomejiti, hkrati pa prispevati k ustvarjanju ustreznih pogojev v okolju drugih podsistemov za njihovo modernizacijo in k njihovemu kontekstualnemu usmerjanju.*

Ključni pojmi: *sistemska teorija, postsocializem, modernizacija, politični podsistem, Niklas Luhmann, Helmut Willke.*

Vloga političnega podsistema v modernizaciji je eno ključnih vprašanj postkomunističnih (oz. ‚postsocialističnih‘) družb. V tem tekstu bomo predstavili nekatere dimenzije tega vprašanja z vidika teorije socialnih sistemov. V ta namen moramo primerjati vlogo političnih podsistemov modernih in komunističnih družb ter ugotoviti, kaj procesi postkomunistične modernizacije z vidika sistemske teorije vključujejo in kakšno vlogo lahko v teh procesih odigra politični podsistem.

Teoretska podlaga

Niklas Luhmann (n.pr. 1990 c; 1991) nadgrajuje Parsonsov model sistemov delovanja (glej n.pr. Parsons 1991) s koncepti avtopoetičnosti in samoreferenčnosti socialnih sistemov. Avtopoetičnost pomeni lastnost (pod)sistema, da sam (re)producira vse elemente, iz katerih sestoji, in tako reproducira sam sebe. Nobena entiteta v okolju sistema ne more reproducirati njegovih elementov

* Matej Makarovič, asistent na Fakulteti za družbene vede.

namesto njega samega, kar pomeni, da je avtopoetični sistem operativno zaprt (glej tudi: Adam 1990, 748–749; Willke 1993, 43). Njegova samoreferenčnost pa pomeni, da se njegovi novi elementi v sistemu vedno navezujejo na določene elemente v istem sistemu. Samoreferenčnost ne izključuje referenc na pojave v okolju, zato je sistem odprt za interpenetracijo oz., kot pravi Luhmann (1989, 15 in dalje), resonanco. Način sprejemanja vplivov okolja je odvisen od notranje (samoreferenčne) logike sistema. Elementi, ki tvorijo družbo kot najboljše socialni sistem, so komunikacije, funkcionalni podsistemi družbe pa temeljijo na določenih komunikacijskih medijih. Obstoj funkcionalnih podsistemov, ki delujejo na podlagi lastnih notranjih principov, izključuje možnost obstoja centralne točke v družbi, ki bi jih lahko v celoti nadzirala ali determinirala, zato lahko moderne funkcionalno diferencirane družbe označimo za acentrične.

Sistemska teorija in njen koncept funkcionalne diferenciacije imata lahko precejšnjo razlagalno moč v obravnavi problemov komunistične družbe in postkomunistične modernizacije. Za razliko od nekaterih 'klasičnih' evolucijskih in zgodovinskih pristopov je multilinearne in ne vključuje (teleološkega) razumevanja modernizacije kot 'zgodovinske nujnosti'.¹ Njen poudarek na sistemih ne pomeni nujno ignoriranja konkretnih človeških delovanj, saj so prav zaradi teh delovanj socialni sistemi možni. Res pa je, da se večinoma osredotoča na specifično logiko (predvsem velikih) socialnih sistemov, ki je ni mogoče neposredno izpeljati iz notranje logike posameznikov (psihičnih sistemov), kot tudi ni mogoče obratno.^{1a} Podobno poudarek na evoluciji ne izključuje naglih revolucionarnih sprememb, temveč je potrebno slednje razumeti kot posledico evolucijskih procesov v sistemu in možen stimulus za nadaljnje evolucijske spremembe. Resen problem utegne predstavljati dejstvo, da ima Luhmannova sistemska teorija relativno pomanjkljiv konceptualni aparat za razlago odnosov med podsistemi v nemodernih družbah. V tem smislu se zdi smiselno, da model nehierarhičnih odnosov med funkcionalnimi podsistemi, ki ga je Luhmann razvil za moderno družbo, dopolnimo s še dvema možnima modeloma: informacijsko hierarhijo, analogno Parsonsovi kibernetiki hierarhiji, in energetske hierarhije, kjer nasprotno energetske močnejši sistemi (n.pr. politika ali ekonomija) dominirajo v odnosu do ostalih. Kot bo omenjeno kasneje, komunistična družba vključuje pomembne vidike obeh hierarhij.

Moderna in komunistična politika

Za razumevanje vloge postkomunističnega političnega podsistema je potrebno medsebojno primerjati vloge politike v moderni in v komunistični družbi.

¹ *Tu gre za – iz sociološkega vidika nujno – predpostavko o 'emergentnosti' (O tem glej: Adam 1995, 11).*

^{1a} *Glede Luhmannovega modela družbene evolucije, ki je v veliki meri analogen biološki evoluciji (variacija – selekcija – stabilizacija) glej: Kiss 1990, 54–56.*

Funkcija političnega podsistema v moderni družbi je, kot pravi Luhmann (1990 d), sprejemanje kolektivno zavezujočih odločitev, njegov komunikacijski medij pa je moč. Za komunikacijo z drugimi funkcionalnimi podsistemi v svojem okolju mora politika ‚prevesti‘ jezik moči v jezika prava in denarja, ki sta komunikacijska medija pravnega in ekonomskega podsistema, in svoje ukrepe prilagoditi kompleksnim notranjim principom družbenih podsistemov. Tudi sami ukrepi, ki jih politika sprejema, so praviloma bolj rezultat kompleksnih usklajevanj med različnimi podsistemi kot pa politične samovolje. Politike ali katerega koli drugega podsistema zato ni mogoče obravnavati kot hierarhično najvišjega podsistema v moderni (razsrediščeni, funkcionalno diferencirani) družbi, temveč le kot enega med funkcionalnimi podsistemi, čeprav predstavlja politika za mnoge druge podsisteme nadvse relevantno okolje.

Velike kvantitete formalno-pravnih regulacij, ki jih sprejema politika v moderni državi blaginje, ne smemo zamenjevati z značilnostmi avtoritarnih političnih sistemov. Razloge za tolikšno količino pravnih norm je potrebno iskati predvsem v veliki kompleksnosti moderne družbe, na katero se je politika zaradi svojih lastne notranje logike prisiljena odzivati z vedno novimi ukrepi, in v nadomeščanju ‚tradicionalnih‘ norm s pozitivnimi (politično sprejetimi) pravnimi normami.

Formalne procedure, ki vključujejo skoraj vseh odrasle člane družbe v politične procese (vsaj kot volilce), omogočajo nekakšno samolegitimacijo moči v okviru samega političnega sistema, ki zato ni neposredno kibernetško podrejen kakšnemu drugemu (legitimizirajočemu) podsistemu (religija, morala, ideologija...).

Nehierhična umeščenost političnega podsistema v družbo se dopolnjuje z njegovo lastno notranjo nehierarhično diferenciacijo: med njegovimi funkcionalnimi deli in med (političnimi) elitami. Luhmann (ibid.) razlikuje tri funkcionalne podsisteme moderne politike: politično javnost oz. volilce, politiko v ožjem smislu oz. večstrankarski parlament in izvršilno oblast oziroma administracijo. Komunikacije med njimi ne potekajo hierarhično temveč krožno. Volivci (predvsem preko volitev) delujejo s svojo močjo na parlament, ta pa na administracijo. Poteze slednje pa spet zavezujejo volilce in krog je sklenjen. Ta formalni krog moči se dopolnjuje še z neformalnim tokom v nasprotno smer: od javnosti k administraciji (neposreden vpliv skupin pritiska), od administracije k parlamentu (predlogi, določanje prioritet) in od strank v parlamentu k volilcem (propaganda).

Diferenciacije elit Luhmann posebej ne omenja, vendar menimo, da lahko z njo smiselno dopolnimo njegov model. Tudi ta diferenciacija je namreč povezana z diferenciacijo družbenih podsistemov in njihovo notranjo funkcionalno diferenciacijo ter tako izključuje obstoj enotne elite, ki bi lahko obvladovala celoten politični podsystem.

V primeru komunistične družbe lahko prav tako govorimo o obstoju političnega podsistema kot podsistema s funkcijo sprejemanja zavezujočih odločitev, katerega komunikacijski medij je moč. Manj jasna pa je razmejitev med njegovo funkcijo in medijem ter funkcijami in mediji drugih družbenih podsistemov.

Komunistično politiko zaznamujeta dve pomembni značilnosti: težnja po spreminjanju celotne družbe in relativno konstantna ideološko opredeljena politična usmeritev, ki se le v minimalni meri prilagaja zahtevam ostalih družbenih podsistemov. Prva značilnost pomeni preobremenjevanje politike s kompleksnostjo njenega okolja, druga pa njeno neobčutljivost za to kompleksnost. Poskusi reševanja teh problemov s strani vladajoče Partije oziroma njenega vodstva so običajno eden glavnih razlogov za rast birokracije v komunističnih družbah.

Za razliko od moderne družbe igra politični podsistem v komunistični družbi izrazito dominantno vlogo v odnosu do večine drugih podsistemov, katerih notranji principi se podredijo političnim vsakič, ko bi lahko med principi politike in določenega podsistema prišlo do protislovja. Tako lahko govorimo o energetski dominaciji političnega podsistema nad ostalo družbo, kar pa še ne pomeni, da je ta podsistem v vsakem oziru hierarhično najvišji. Zaradi potrebe po legitimizaciji politične oblasti, ki je politični podsistem sam ne more zadovoljiti, ker ne temelji na demokratičnih formalnih procedurah, je politiki v kibernetnem (informacijskem) smislu namreč nadrejena ideologija kot legitimizacijski dejavnik,² ki prevzema vlogo 'konstitutivne simbolizacije'.³ Čeprav ideologija ni popolnoma statičen podsistem, ki bi neposredno zavezoval politiko, in čeprav dopušča najrazličnejše politične interpretacije, pa je politika odvisna od ideologije v tem smislu, da se je prisiljena nenehno navezovati nanjo: samoreferenca politike lahko poteka le preko rednih referenc na ideologijo.

Notranja diferenciacija političnega podsistema je v komunizmu precej bolj hierarhična kot v moderni družbi, čeprav obstajajo tudi nehierarhične (funkcionalne) delitve. Značilna je vodilna vloga hierarhično organizirane Partije, ki sta ji podrejena parlament in administracija, v najbolj podrejenem položaju pa je politična javnost. Slednjo skuša Partija po eni strani integrirati pod svojim nadzorom preko svojih transmisij, po drugi strani pa atomizirati tiste dele javnosti, katerih integracije ne bi mogla nadzorovati.⁴ Elita je relativno šibko diferencirana v okviru politike in v odnosu do elit drugih podsistemov. Značilna je dominacija relativno enotne politične elite v političnem podsistemu in preko tega v celotni družbi. V tem smislu se zdi stratifikacijska diferenciacija bolj poudarjena od funkcionalne.

Glede na opisane značilnosti komunistične družbe ne moreme šteti za moderno družbo, temveč kvečjemu za družbo, ki združuje moderne (n.pr. industrializacijo, rast izobrazbene ravni prebivalstva, urbanizacijo, odpravo tradicionalnih privilegijev ...) in nemoderne ali celo antimoderne elemente (energetsko dominacijo političnega podsistema, ideološko legitimizacijo, poudarjeno strati-

² Ideološko legitimizacijo komunistične politike poudarjata npr. Brzezinski (1962, 4-5) in Volgyes (1989, 108-109).

³ Po Parsonsu je to kibernetno najvišji podsistem kulturnega sistema ki vključuje religijo in njene funkcionalne ekvivalente (Parsons in Platt 1974, 16-17).

⁴ O tu omenjem glej: Ferdinand 1991; Volgyes 1989; White, Gardner, Schöpflin, Saich 1990.

fikacijsko diferenciacijo).⁵ Zaradi te kombinacije je taka družba, kot bomo pokazali, neizogibno potencialno nestabilna.

Hierarhično organiziran družbeni sistem lahko uspešno rešuje določene probleme. Pomislimo le na piramide, namakalne sistema in kitajski zid, ali pa na uspehe SZ na področju industrializacije, oboroževanja in vesoljskih raziskav. Takšen sistem lahko ne oziraje se na žrtve naglo mobilizira obsežne vire,⁶ vendar pa deluje suboptimalno, ker centralna istanca v sistemu nikoli ni zmožna izkoristiti vseh potencialov posameznih delov sistema v tolikšni meri, kot bi jo bilo lahko ti deli izkoristili sami, če bi jim bilo omogočeno avtonomno delovanje.⁷ Vladajoča komunistična partija oziroma njeno vodstvo se tega problema v določeni meri zaveda, tudi če ga ne more eksplicitno formulirati.

Ta problem vodi v eno temeljnih protislovij komunistične družbe, ki je povezano z načinom ideološke legitimizacije politične oblasti (glej shemo). Ta legitimizacija sestoji običajno predvsem iz dveh elementov: pravice komunistov, da vladajo brez demokratičnega nadzora, ker (1) uresničujejo edino pravilno ideologijo, in ker (2) pri tem dosežajo določene (predvsem ekonomske) uspehe.⁸ Uresničevanje ideologije zahteva trden nadzor nad celotno družbo iz enotnega centra (političnega podsistema) in prevlado ideoloških načel nad interno kompleksnostjo funkcionalnih podsistemov družbe. Nezaželena posledica takih tendenc pa je suboptimalno delovanje posameznih funkcionalnih področij družbe, kar se najbolj drastično opazi prav na ekonomskem področju. Ta problem vodi vladajočo Partijo v nasprotno politiko, to je popuščanje v ideološkem nadzoru nad družbo in dopuščanje večje kompleksnosti njenih funkcionalnih podsistemov, kar omogoča njihovo uspešnejše delovanje. Nezaželena posledica teh procesov pa je slabljenje ideološko-političnega nadzora Partije nad družbo, kar lahko ponovno spodbudi nasprotno težnjo: po dogmatizaciji in krepitvi ideološkega nadzora.

S pomočjo tega protislovja je mogoče pojasniti ciklične spremembe skozi katere gre vsaka komunistična družba. Vendar pa teorija ciklov⁹ s poudarjanjem neskončnega ponavljanja 'liberalizacije' in 'dogmatizacije' komunističnih družb zanemarija vidik evolucije. Kompleksnost komunističnih družb namreč raste tudi tedaj, kadar vladajoče Partije tega ne dopuščajo. Tudi nekateri politični ukrepi, ki niso neposredno usmerjeni k dopuščanju večje družbene kompleksnosti, jo lahko posredno spodbujajo. Industrializacija, urbanizacija in višja stopnja izobrazbe, povezana z ekonomsko rastjo, povečujejo nenadzorovano kompleksnost. Ukinitev tržne ekonomije ne vodi nujno le v večji nadzor nad eko-

⁵ To kombinacijo skušajo različni avtorji ponazoriti z značilnimi oznakami: moderna družba z deficitom (Parsons), parcialna modernizacija (Ruschmeyer), obmoderna družba (Bernik, 1989), ponarejena modernost (Sztompka 1994) itd.

⁶ O nekaterih takih metodah poučno pišeta: Ferdinand (1991, 154) in Marks (1990, 27).

⁷ O suboptimalnosti hierarhij glej: Willke 1993, 53.

⁸ O legitimizaciji komunističnih režimov s pomočjo socialno-ekonomskih uspehov glej: White 1986, 219–220.

⁹ O njej glej npr. Ágh 1991, 107.

Shema 1: Cikli in evolucija v komunističnih družbah

VIDIK MODERNIZACIJE	PROCES MODERNIZACIJE	VLOGA POLITIČNEGA PODSISTEMA
ODNOS PODSISTEMA DO POLITIKE	<i>Funkcionalna diferenciacija</i>	<i>Samooomejitev</i>
INTERSISTEMSKI ODNOSI	<i>Notranja reintegracija</i>	<i>Prispevek k ustvarjanju pogojev v okolju</i>
PODSISTEMOVO ZAZNAVANJE OKOLJA	<i>Sposobnost refleksije</i>	<i>Kontekstualna intervencija</i>

nomskim podsistemom družbe, temveč tudi v razvoj obsežne, 'črne' in drugih nenadzorovanih oblik tržne ekonomije. Podoben razvoj je značilen tudi za ostale podsisteme. Pomembni so tudi stiki z modernimi družbami v okolju, katerih vpliv lahko komunistični režim sicer omejuje, ne more pa jih povsem ukiniti. Neskončno ponavljanje enakih ciklov postane zato nemogoče, propad ali radikalna reforma komunističnih režimov pa neizogibna.

Politika in modernizacija

Komunistične družbe torej ne moremo razumeti kot statične situacije, temveč kot sistem, ki gre skozi nenehne procese spreminjanja. O *postkomunističnih* tranzicijskih procesih pa lahko govorimo od trenutka, ko vladajoča Partija ni več zmožna nadzorovati rasti kompleksnosti svojega okolja in je prisiljena dopustiti integracijo institucionalizirane opozicije v politični podsistem. Takšna integracija je bila na daljši rok izvedljiva le z institucionalizacijo večstranske predstavniške demokracije podobne zahodnim modelom, za katere je značilna nehierarhična (funkcionalna) diferenciacija političnega podsistema v javnost, politiko v ožjem smislu in administracijo. V tem smislu obstoj najmanj dveh diferenciranih elit (komunistične in nove) spodbuja razvoj funkcionalne diferenciacije političnega podsistema. Seveda to ni edina možna postkomunistična pot, saj lahko pride v nekaterih primerih tudi do dominacije ene same elite, kljub formalnem obstoju demokratičnih institucij pa tudi do ukinitve slednjih.

Predpostavljamo, da lahko k popolni modernizaciji družbe politični podsi-

stem prispeva le, če je tudi sam relativno moderen. Razsvetljeni absolutizem, kjer bi skušal nemoderen politični podsistem izvesti *popolno* modernizacijo svoje družbe, namreč empirično ne obstaja, saj izvajajo tovrstni politični sistemi le modernizacijo določenih družbenih področij (n.pr. ekonomije). O modernosti političnega podsistema pa lahko govorimo, če sta v njegovem okviru izpolnjena dva pogoja: (1) obstoj institucionalizirane pluralistične predstavniške demokracije in (2) najmanj dveh relativno podobno močnih političnih elit, ki sta relativno diferencirani druga od druge in od elit drugih družbenih podsistemov. Prvi pogoj je v glavnem izpolnjen v vseh Vzhodnosrednjeevropskih državah in večini nekdanjih sovjetskih republik, vendar je moč posameznih funkcionalnih sestavin političnega podsistema v mnogih primerih relativno neuravnotežena, zlasti zaradi relativno močne administracije pod nadzorom predsednika (predsedniški oz. polpredsedniški sistemi) ob zelo šibki in neizoblikovani politični javnosti.

Glede drugega pogoja lahko ugotovimo, da institucionalizirana opozicija obstaja skoraj povsod, vendar je marsikje precej marginalna v primerjavi z vladajočo elito. Pogoste so tudi povezave med vladajočo politično elito in elitami nekaterih drugih podsistemov, kar ovirajo diferenciacijo političnega podsistema od ostale družbe in s tem modernizacijo obeh. Čeprav obstaja nekaj izjem (npr. Hrvaška), razvije takšne povezave predvsem tista politična elita, ki izhaja iz komunističnega režima.¹⁰

Tudi moderen politični podsistem še ne zagotavlja modernizacijskih politik, saj se lahko n.pr. politična javnost in posledično njeni predstavniki izrečejo proti modernizaciji. V nadaljnjem tekstu pa se osredotočamo le na primere, kjer skuša relativno moderen politični podsistem prispevati k polni modernizaciji svoje družbe.

V teh primerih postkomunistična tranzicija izrazito spremeni položaj političnega podsistema v družbi. Spremeni se način legitimizacije politične oblasti, saj se ideološka legitimizacija postopno nadomesti z 'legitimizacijo skozi postopek' (Luhmann 1992). Praviloma je tak prehod težaven in vključuje krize legitimnosti. Drugačen pa postane tudi odnos politike do ostalih družbenih podsistemov, saj se njen hierarhični nadzor zamenja s funkcionalno diferenciacijo.

Politični podsistem ne more modernizirati družbe z izgraditvijo modernih avtopoetičnih samoreferenčnih funkcionalnih podsistemov v svojem okolju, ker takih sistemov po sami definiciji avtopoetičnosti in samoreferenčnosti ni mogoče izgraditi od zunaj. Centralno diktiranje modernizacije zato v takem smislu ni možno. Lahko pa politika *vpliva* na različne družbene podsisteme kot pomem-

¹⁰ Hankiss (1990, 255–256) govori o spoju 'birokratskih, managerskih in podjetniških elit', podobne ugotovitve pa lahko izluščimo tudi iz Ravnikarjeve (1995) teze o 'udbomafiji', le da daje slednji večji poudarek nelegalnim vidikom tega spoja elit. Pri teh pojavih ni vprašanje njihov obstoj, temveč predvsem njihov dejanski obseg, ki lahko predstavlja pomemben indikator dediferenciacije. O nekoliko specifičnem hrvaškem primeru glej npr. Fanuko (1992) in 'Nove vojne Tudjmanovega klana' (1995).

ben dejavnik v njihovem okolju. V kolikšni meri je mogoče prispevati k modernizaciji celotne družbe na takšen način, ni odvisno le od same politike, temveč tudi od lastnosti samih družbenih podsistemov oziroma njihovih predispozicij za samoreferenčno delovanje po njihovih lastnih notranjih principih. Zato si je potrebno vsaj na kratko ogledati nekatere njihove značilnosti in dosedANJI razvoj.

Ekonomski podsistemi srednje in vzhodnoevropskih družb so bili pred komunističnim prevzemom oblasti večinoma šibkeje diferencirani od političnih podsistemov, kot je to veljalo za zahodne družbe.¹¹ Imeli pa so določeno raven avtonomije v smislu delovanja po sebi lastni (tržni) logiki. Komunistični režimi so skušali to logiko ukiniti oziroma podrediti politično-ideološki logiki, kar pa ni vodilo v popolno ukinitvev samoreferenčnosti ekonomije, temveč v njeno interno diferenciacijo na politično nadzirano in relativno avtonomno 'drugo ekonomijo'.¹² Prva je svoj način delovanja v celoti podredila politični logiki, druga pa je še nadalje delovala kot samoreferenčni sistem. Takšna situacija se je nadaljevala vse do propada komunističnih režimov.

Podoben je bil razvoj nekaterih funkcionalnih podsistemov, zadolženih za integracijo med posameznikom in družbo, kot so bolj ali manj formalne skupine oziroma asociacije, vrstinski in prijateljski krogi, družine in intimni odnosi. V modernih družbah so ti podsistemi precej neodvisni od političnega podsistema. V večini predkomunističnih (srednje)vzhodnoevropskih družb so bili sicer manj moderni kot v Zahodni Evropi, vendar so uživali določeno raven avtonomije od države. Komunistična politika je skušala to avtonomijo minimalizirati, vendar je njen nadzor dosegel predvsem bolj formalne podsisteme, neformalni pa so ohranili precejšnjo raven samoreferenčne avtonomije, čeprav je bilo tudi njihovo delovanje v času močnejšega političnega nadzora nad celotno družbo (n.pr. stalinizem) resno ogroženo.¹³

Notranja diferenciacija je bila značilna tudi za kulturne podsisteme, torej konstitutivno simbolizacijo, moralo, umetnost in znanost, če si pomagamo s Parsonsovo klasifikacijo. Konstitutivna simbolizacija se je diferencirala v uradno določeno ideologijo in tradicionalne religije. Poskusi političnega nadzora nad slednjimi so lahko vodili na institucionalni ravni tudi v njihovo notranjo diferenciacijo: v cerkve oziroma njihove dele, ki se podrejajo političnem nadzoru (n.pr. ruska pravoslavna cerkev) in dele cerkve ter samostojne cerkve oziroma sekte, ki skušajo delovati neodvisno od političnega nadzora (n.pr. madžarske bazične skupnosti).¹⁴ Dualizacija je lahko zajela tudi področje moralnih vrednot, značilna pa je bila tudi za delovanje na področju umetnosti in znanosti.¹⁵

¹¹ O tem glej: Berend in Ránki (1974); Kahan (1989); Lampe in Jackson (1982).

¹² Sik (rokopis: 4) definira 'second economy' kot 'vse ekonomske aktivnosti, ki izpadejo iz neposrednega nadzora socialistične države'.

¹³ O tem: Volgyes (1989, 117 in dalje); White, Gardner, Schöpflin, Saich (1990, 56 in dalje)

¹⁴ O tem: Bourdeaux (1965); Patrick (1991); Simon (1974).

¹⁵ Glej npr. Skilling (1989).

Notranjo diferenciacijo funkcionalnih podsistemov v dele podrejene politični logiki in dele, ki sledijo sebi lastni samoreferenčni logiki, je mogoče posplošiti na celotno komunistično družbo, ki jo lahko zato označimo kot ‚dualno družbo‘ (glej: Bernik 1990, Hankiss 1990, 82–101). Meje med nadzirano prvo in avtonomno drugo sfero so seveda pogosto zabrisane in premakljive. Odvisne so od ‚razlik v obsegu in intenzivnosti političnih intervencij, različnih dinamik‘ v delovanju posameznih funkcionalnih podsistemov (Bernik 1990, 306–307), pa tudi od njihovih notranjih principov, saj nekateri dopuščajo precejšnjo (n.pr. pravo), nekateri pa skoraj nikakršno (npr. intimni odnosi) možnost organizacije ‚od zunaj‘, torej s strani političnega podsistema.

Obstoj ‚druge družbe‘ ima nadvse pomembne implikacije za postkomunistično modernizacijo. Kaže nam namreč, da samoreferenčnost podsistemov v času komunizma ni bila popolnoma uničena, torej je njihova ‚samoorganizacija‘ še vedno mogoča. Ni jih potrebno graditi od zunaj, kar je po definiciji avtopoetičnosti in samoreferenčnosti nemogoče, temveč le spodbuditi njihovo lastno notranjo modernizacijo. V tej zunanji spodbudi pa lahko politični podsistem odigra pomembno vlogo.

V analitičnem smislu lahko procese postkomunistične modernizacije družbenih podsistemov razdelimo na njihovo funkcionalno diferenciacijo od političnega podsistema, notranjo reintegracijo in razvoj zmožnosti refleksije (glej tabelo). Funkcionalna diferenciacija pomeni, da začne sistem delovati relativno avtonomno od politike na podlagi svojih lastnih principov. Razvoj teh principov lahko označimo kot notranjo reintegracijo. Ta pomeni, da se podsistem, ki je bil v komunistični družbi interno diferenciran na politično nadzirano in ‚drugo‘ sfero, ponovno ‚poenoti‘ v smislu, da začne v celoti delovati po svojih notranjih principih, ki ga razločujejo od okolja. Enoten postane torej *izključno* v smislu svoje različnosti od okolja. Zmožnost refleksije pa pomeni, da je podsistem zmožen opazovati posledice svojih delovanj v svojih okoljih in tudi glede na to uravnavati svoje nadaljnje delovanje.

Vlogo, ki jo lahko v teh procesih odigra politični podsistem, lahko analitično razdelimo na njegovo samoomejitev, prispevanje k razvoju pogojev za notranjo reintegracijo podsistemov in kontekstualno intervencijo. Samoomejitev, ki ustreza procesu diferenciacije podsistemov od politike, pomeni, da politični podsistem zazna meje svojega delovanja in dopusti ostalim podsistemom avtonomno delovanje po njihovi lastni notranji logiki. Politični podsistem ne more izvesti notranje reintegracije drugega podsistema, ker gre za tipično samoreferenčne procese, lahko pa k njej prispeva z ustvarjanjem nekaterih ugodnih pogojev v okolju tega podsistema. Razvoju refleksije pa na ravni delovanja političnega podsistema ustreza t.i. kontekstualna intervencija, ki pomeni usmerjanje podsistemov na podlagi njihovega medsebojnega usklajevanja.¹⁶

¹⁶ Par refleksija-kontekstualna intervencija je izpeljan iz konceptov, ki jih najdemo pri Willkeju (1993). Slednji v nasprotju z Lubmannom poudarja, da je izključno zanašanje na evolucijo suboptimalno in tvegano. Iz tega izpeljuje nujnost (kontekstualnega) usmerjanja podsistemov, ki pa mora izhajati iz njihove lastne notranje logike in refleksije.

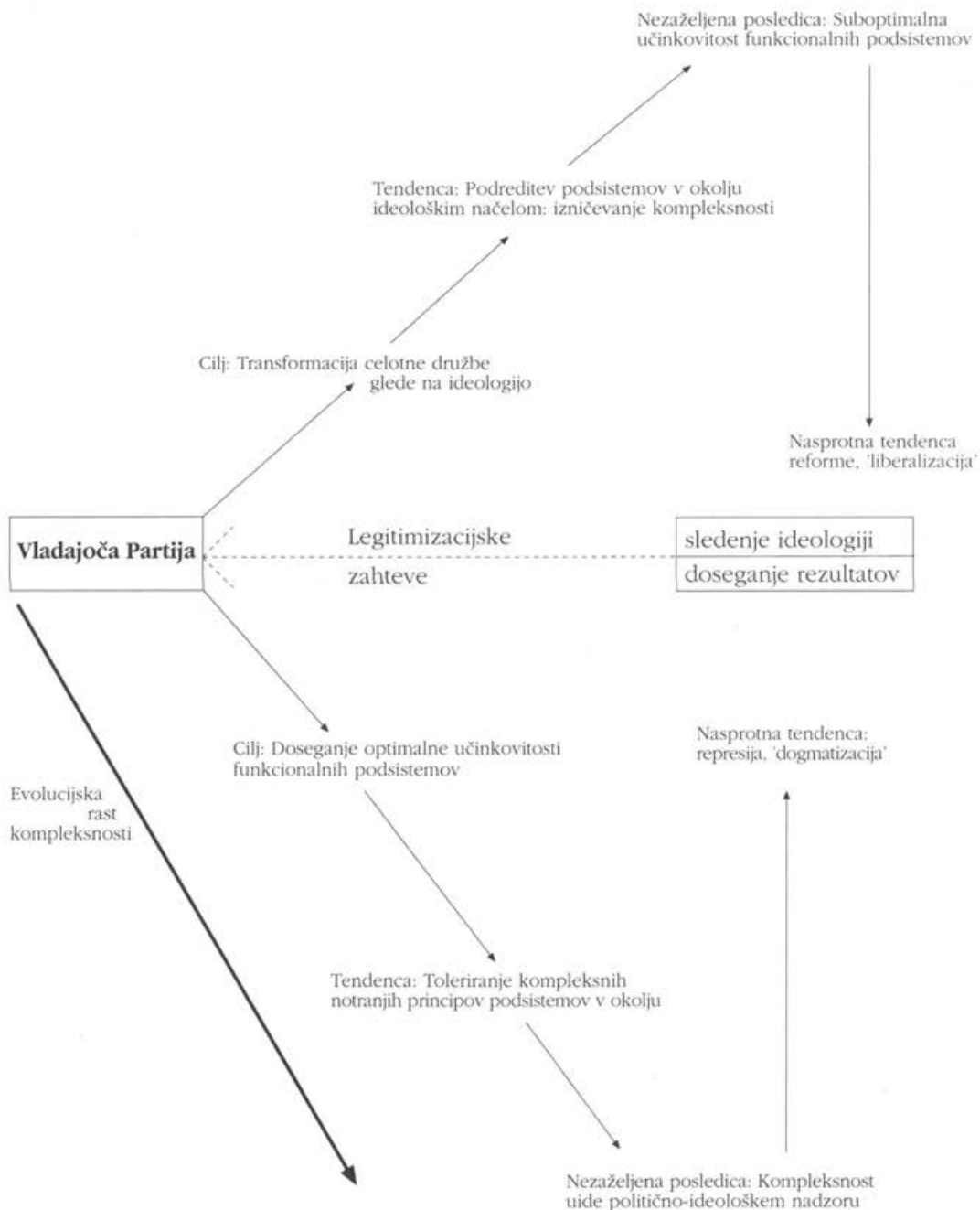
Niso pa le modernizacijski procesi v funkcionalnih podsistemih pogojeni s političnimi ukrepi, temveč so tudi slednji pogojeni z modernizacijo v podsistemih. Gre za vzajemno pogojevanje, zato je modernizacija možna le, če prihajajo impulzi zanjo paralelno z obeh strani.

Za ilustracijo opisanega modela lahko navedemo nekaj značilnih problemov. Na področju diferenciacije – samoomejitve lahko prihaja do nesposobnosti podsistemov za samostojno delovanje, čeprav se je politika iz njih sicer pripravljena umakniti. Ta problem izhaja iz nerazvitosti notranjih principov posameznih podsistemov, saj jim primanjkuje preteklih referenc, na katere bi se lahko njihove nadaljnje avtonomne operacije samoreferenčno navezovale. Možna, vendar ne popolna rešitev se nahaja v večjem odpiranju teh podsistemov v odnosu do ustreznih podsistemov modernejših družb, na delovanje katerih se lahko navezujejo. Seveda pa igra pomembno vlogo pri razvoju notranjih principov funkcionalnih podsistemov tudi politika, ki lahko ustvarja bolj ali manj ugodne pogoje v okolju za njihovo delovanje (npr. zakonodaja). Zakonodajna regulacija ob hkratni samoomejitvi politike je pomembna tudi pri reintegraciji elementov nekdanje 'druge družbe' v normalno delovanje funkcionalnih podsistemov. Pri tem mislimo še posebej na ekonomijo, kjer se (deloma reintegrirani) ostanki 'druge ekonomije' ne odražajo le kot spodbuda za samoorganizacijo ekonomskega podsistema, temveč tudi kot tradicija nelegalnih in pollegalnih praks (utaja davkov, črni trg...). Pomanjkljiva diferenciacija ekonomije od politike pa se odraža kot državno pokroviteljstvo nad podjetji in korupcija.

Kontekstualno usmerjanje po Willkeju ni pomembno le za modernizirajoče, temveč tudi za moderne družbe, saj igra bistveno vlogo v preprečevanju negativnih posledic delovanj posameznega podsistema na druge (pod)sisteme (pomislimo samo na ekološke probleme!). V modernizirajoči se družbi utegne imeti modernizacija določenega podsistema tudi protimoderne posledice v nekaterih drugih podsistemih (n.pr. odpor zoper posledice tržne ekonomije), zato je med-sistemsko usklajevanje (preko pluralnih vplivov interesnih skupin iz različnih podsistemov in preko neokorporativističnih mehanizmov) še tembolj pomembno.

Teoretska generalizacija ne sme zanemariti razlik, ki med različnimi postkomunističnimi družbami nedvomno obstajajo. Glede na svoje različne tradicije, institucionalne strukture in stopnje že dosežene modernizacije utegnejo različne družbe izbirati različne poti v smeri modernizacije, vendar pa bodo pri tem uspešne le, če ne bodo bistveno odstopale od opisane splošne vloge političnega podsistema, ki se mora po eni strani samoomejiti, po drugi strani pa igrati aktivno vlogo v ustvarjanju pogojev za modernizacijo drugih podsistemov in v njihovem medsebojnem usklajevanju. Pri tem pa zmožnost družbene modernizacije nikoli ni odvisna samo od političnega podsistema, temveč tudi od modernizacijskih potencialov v vseh ostalih družbenih podsistemih.

Shema 2: Cikli in evolucija v komunističnih družbah

LITERATURA

- Adam, Frane, 1990. 'Prispevek Niklasa Luhmanna k razvoju sistemske teorije'. *Nova revija* 96-99, pp. 744-750.
- Adam, Frane, 1995. 'Sociologija na pragu drugega tisočletja' V: Adam, F. (ur.): *Kompendij socioloških teorij* Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, Ljubljana, str. 7-19.
- Ágh, Attila, 1991. 'Transition to Democracy in East-Central Europe: A Comparative View' V: Szoboszlai, G. (ur.): *Democracy and Political Transformation* Hungarian Political Science Association, Budapest, pp. 103-121.
- Berend, Ivan T.; Ránki, György, 1974. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries* Columbia University Press, New York; London.
- Bernik, Ivan, 1989. 'Socialistična družba kot »obmoderna« družba' *Družboslovne razprave* 7, pp. 31-40.
- Bernik, Ivan, 1990. 'Dual Society: On some Systemic Properties of the East-Central European Socialist »Ancien Regimes«' *Revista Internacional de Sistemas*. Vol. 2, No. 3, pp. 289-316.
- Bourdeaux, Michael, 1965. *Opium of the People: The Christian Religion in the U.S.S.R.* Faber and Faber, London.
- Brzezinski, Zbigniew K. 1962. *Ideology and Power in Soviet Politics* Frederick A. Praeger, New York.
- Ferdinand, Peter, 1991. *Communist Regimes in Comparative Perspective* Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, Hertfordshire.
- Hankiss, Elemér, 1990. *East European Alternatives* Clarendon Press, Oxford.
- Kiss, Gabor, 1990. *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie* Enke Stuttgart.
- Kahan, Arcadius, 1989. *Russian Economic History: The Ninetenth Century* The University of Chicago Press, Chicago; London.
- Lampe, John R.; Jackson, Marvin R. 1982. *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* Indiana University Press, Bloomington.
- Luhmann, Niklas, 1989. *Ecological Communication* Polity Press, Cambridge.
- Luhmann, Niklas, 1990 c. *Essays on Self-Reference* Columbia University Press, New York.
- Luhmann, Niklas, 1990 d. *Political Theory in the Welfare State* Walter de Gruyter, Berlin; New York.
- Luhmann, Niklas, 1991. 'Pojem družbe' *Teorija in praksa* 10-11, pp. 1175-1185.
- Luhmann, Niklas, 1992. *Legitimacija kroz proceduru*. Legitimitization through Procedure Naprijed, Zagreb.
- Marks, John, 1990. *Fried Snowballs: Communism in Theory and Practice*. The Claridge Press, London.
- 'Nove vojne Tudjmanovega klana?'. 1995. *Mag* 1, pp. 43-45.
- Parsons, T.; Platt, G. M. 1974. *The American University* Harvard University Press, Cambridge.
- Parsons, Talcott, 1991. *Društva*. Biblioteka August Cesarec, Zagreb.
- Patrick, Michel, 1991. *Politics and Religion in Eastern Europe: Catholicism in Hungary, Poland, and Czechoslovakia*. Polity Press, Cambridge.
- Ravnikar, Edo, 1995. *Udbomafija: Priročnik za razumevanje tranzicije*. Založba Slon, Ljubljana.
- Sik, Endre (rokopis): *From Second Economy to Informal Economy: The Hungarian Case*. Program on Central and Eastern Europe Working Paper Series #23, Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University.
- Simon, Gerhard, 1974. *Church, State and Opposition in the U.S.S.R.* C. Hurst & Co., London.

- Skilling, Gordon H.. 1989. *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. MacMillan Press, Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London.
- Sztompka, Piotr. 1994. *The Sociology of Social Change*. Blackwell, Oxford; Cambridge.
- Volgyes, Ivan. 1989. *Politics in Eastern Europe*. Books/Cole Publishing Company, Pacific Grove.
- White, Stephen. 1986. 'Regime and Citizen in the Soviet Union, Eastern Europe, and China' in McCauley, Carter (eds.): *Leadership and Succession in the Soviet Union, Eastern Europe, and China* MacMillan Press, Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London, pp. 216-229.
- White, S.; Gardner, J.; Schöpflin, G.; Saich, T. (1990): *Communist and Postcommunist Political Systems: An Introduction*. MacMillan Education, Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London.
- Willke, Helmut. 1993. *Sistemska teorija razvitih družb*. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana.

TEORIJA SOCIALNIH SISTEMOV IN FUNKCIONALNA DRUŽBENA DIFERENCIACIJA

Povzetek: Avtor v prispevku opozarja, da je v okviru avtopoetičnih modelov opisovanja družb kot funkcionalno diferenciranih družb navzočih več argumentativnih nivojev. Upoštevanje različnih pomenskih zvez med posameznimi argumentativnimi ravnmi (teorija deparadoksacije, teorija avtopoetičnosti, teorija funkcionalne diferenciacije) šele omogoča bolj celovit vpogled v Luhmannovo teorijo modernih družb. Ta teorija se v svoji obravnavi ni izognila zapletenemu vprašanju integracije modernih družb. Kljub določenim pomankljivostim, na katere opozarjajo Luhmannovi kritiki, je teorija avtopoetičnih družbenih sistemov še vedno ena vodilnih teorij na področju pojasnjevanja kompleksnega vprašanja integracije modernih družb.

Ključni pojmi: sistemska družbena teorija, funkcionalna diferenciacija, družbena integracija, dinamika in stabilnost družbenih sistemov

Velik del socioloških razprav, ki se danes ukvarjajo z vprašanjem ustroja modernih družb in njene funkcionalne diferenciacije, se navezuje na teorijo družbenih sistemov. Osnovni ton tem dokaj razvejanim razpravam dajejo najnovejša spoznanja v okviru teorije avtopoetičnih družbenih sistemov. Če bi skušali – pogojno – ločiti različne argumentativne ravni ukvarjanja s problemi avtopoetičnosti in funkcionalne družbene diferenciacije, ki izkazujejo tudi sicer zelo različno stopnjo posplošenosti in abstraktnosti zaključkov, potem je smiselno omeniti (1) občo sistemske teorije, ki se navezujejo na razvoj moderne kibernetike, informacijske teorije in teorije avtopoetičnih sistemov, (2) (proto)sociološko utemeljevanje uporabnosti sistemskih kategorij in konceptov avtopoetičnosti za opazovanje družbe kot celote in (3) konkretno opisovanje pojavov moderne družbe skozi prizmo koncepta funkcionalne družbene diferenciacije.

Znani nemški družboslovec Niklas Luhmann v svojih delih praktično posega na vse tri argumentativne ravni. Če za ilustracijo omenimo le nekatera njegova najbolj znana dela, potem je s knjigo »Soziale Systeme« (N. Luhmann 1985) iz srede osemdesetih let definiriral vse temeljne sociološke pojme, ki naj bi, izhajajoč iz modela avtopoetičnosti obče sistemske teorije, pojasnevali sodobne druž-

* dr. Franc Mali, Fakulteta za družbene vede

bene pojave. Z delom »Wissenschaft der Gesellschaft« (N. Luhmann 1992), ki je novejšega datuma, se je njegova teoretska misel v določeni meri odmaknila od obravnave zgolj družbenega in v svoji fascinaciji z vprašanjem nedoločljivosti slepe pege systemskega samoopazovanja (samoopisovanja) vedno bolj nastopa kot obča teorija deparadoksacije.

S tem močno posega na prvo argumentativno raven, zato se včasih zdi – in v tem pomenu je treba razumeti tudi našo predhodno označbo protosociološkosti – da filozofija in epistemološka teorija predstavljata najbolj ustrezno sredstvo za soočanje s konceptom funkcionalne družbene diferenciacije, kolikor ta izhaja iz ideje avtopoetičnih sistemov. In končno obstaja cela vrsta del, kjer se ta avtor ukvarja s primeri posameznih funkcionalno izdiferenciranih družbenih podsistemov (n.pr.: N. Luhmann 1988; N. Luhmann 1986a). To seveda ne pomeni, da si ta večplastnost njegovega teoretiziranja ne utira svoje poti skozi celoten opus njegovih del – silno in nezadržno, kakor ogromen vodni tok, ki sicer ustvarja vedno nove in nove rečne rokave, vendar tudi nikoli ne izgubi svoje prvotne smeri.

Čeprav ni naš namen, da se bolj celovito soočimo s stališči, ki trdijo, da avtopoetični modeli opisovanja modernih družb kot funkcionalno diferenciranih družb nimajo večje pojasnjevalne moči, je vseeno treba opozoriti, da tovrstni kriticismi zanemarjajo različne pomenske zveze med posameznimi (predhodno omenjenimi) argumentativnimi ravni. Če se koncept funkcionalne diferenciacije pojavlja kot posebej uporaben na ravni konkretne analize posameznih družbenih sistemov, potem to še ne pomeni, da je treba kriterije njegove veljavnosti iskati zgolj v polju sociološkega diskurza mišljenja. Sodobna systemska teorija družbe razvija svoje koncepte in kategorije interdisciplinarno oziroma transdisciplinarno. Zato bi morali tudi (sociološki) kritiki te teorije, ki se praviloma omejujejo na njen posamezni aspekt, upoštevati, da gre tu za izredno kompleksno teoretsko arhitektoniko, ki je ni mogoče zavriniti zaradi enega samega šibkega člana na najnižji argumentativni ravni. In če že govorimo o »šibkih členih« te teorije oziroma o mestih, kjer je ta teorija v svojih pojasnitvah manj precizna, potem je to predvsem njeno opredeljevanje razmerja med kategorijami delnega družbenega sistema in celotno družbo kot vseobsežnim socialnim sistemom komunikacij. Na to med drugim opozarjajo tudi dobrohotni kritiki – lahko rečemo kar učenci – Luhmannove teorije funkcionalne družbene diferenciacije (glej n.pr.: H. Willke 1991; P. Fuchs 1992).

Organizacijske strukture in stabiliziranje delnih družbenih sistemov

Teoriji avtopoetičnih družbenih sistemov v zvezi z načelom funkcionalne diferenciacije ne gre samo za to, da tej formi diferenciacije pripiše lastnosti členjenja (klasificiranja) družbenega sistema. Izhaja tudi iz predpostavko enotnosti družbenega sistema, vendar ne na način normativne integracije oziroma hierarhične kontrole specifičnih družbenih delovanj. Funkcionalna diferenciacija je torej tudi forma »...s katero funkcionalni sistemi z opazovanjem (opisovanjem)

samih sebe opazujejo (opisujejo) tudi celoten družbeni sistem« (N. Luhmann 1992a,41). Funkcije delnih družbenih sistemov se nanašajo na celoten družbeni sistem in ga preko svojih specifičnih semantičnih kodov (komunikacij) rekonstruirajo kot celoto.

Centralna teza funkcionalne diferenciacije, ki pravi, da se družbeni sistem šele preko vsakokratnega delovanja delnih družbenih sistemov vzpostavljajo kot enoten družbeni sistem, je utemeljena na predpostavki o samoreferenčnosti delovanja družbenih sistemov. Ta teza je deležna največ kritičnih pripomb.

Odgovor na vprašanje, na čem temelji Luhmannov koncept funkcionalne družbene diferenciacije, zahteva – kot prvo in najvažnejše – pripoznanje dejstva, da je ta avtor dokončno zavrnil predstavo sistema kot »...celote, ki se sestoji iz svojih delov« (N. Luhmann 1985,18) in jo nadomestil z diferenco sistema in okolja. V okviru te paradigme se je sistemska diferenciacija razumela kot ponovitev difference sistema in okolja znotraj samih sistemov. Luhmann je torej posegel po teoremu kompleksnosti, ki pravi, da diferenciacija oziroma selekcija nastopi kot nekaj neizogibnega takrat, ko število elementov (komunikacij) naraste do te mere, da se posamezen element ne more več v vsakem trenutku nahajati v razmerju do vsakega drugega elementa. Naraščajoča kompleksnost potemtakem sili k selekciji oziroma diferenciaciji. Skozi zgodovinski družbeni razvoj so se samo posamezne forme diferenciacije izkazale kot zmožne daljšega obstoja oziroma lastne vzpostavitve kot sistema: segmentarna, hierarhična, funkcionalna diferenciacija, pa tudi diferenciacija na center in periferijo.

Z uvajanjem ideje samoreferenčnosti oziroma avtopoetičnosti je Luhmann v vodilno diferenciacijsko paradigmo vnesel dve novi dimenziji: (1) moment deontologizacije kavzalnosti in (2) moment dinamičnih procesov (samo)produkcije sistemov.

V zvezi s problemom kavzalnosti naj omenimo predvsem to, da četudi difference sistema in okolja ni izgubila na pomenu (sistemi brez okolja namreč ne morejo obstajati), vpliv okolja na sistem ni determinističen, temveč to okolje deluje na sistem samo kot iritacija. Izdiferenciranost sistema se pojavlja samo s pomočjo samoreference, torej tako, da se sistemi v konstituciji svojih elementov oziroma svojih bazičnih (elementarnih) operacij nanašajo sami na sebe. Luhmann se tu vrača k svojim prvotnim miselnim figuram, ki so nastale v okviru njegove metode funkcionalne analize ekvivalentnosti (N. Luhmann 1974).

Reinterpretacija kategorije kavzalnosti ima nedvoumne posledice tudi na drugačno pojasnitev problema (samo)produkcije družbenih sistemov (glej več o tem: T.Schwinn 1995; W.Beermann 1991). Priča smo radikalizaciji kategorije temporalnosti, kar lahko ilustriramo z naslednjim citatom: »Ohranjanje avtopoetičnega sistema je tukaj ohranjanje zaprtosti in nepretrganosti reprodukcije elementov, ki v nastajanju vedno znova izginjajo« (N. Luhmann 1985, 86).

Radikalizacija temporalnosti v pojasnjevanju (avto)produkcije družbenih sistemov, s tem poudarjanje momentalno-operativne organizacije delnih družbenih sistemov v procesih funkcionalne diferenciacije modernih družb, še ne pomeni, da so v tej perspektivi opazovanja strukturalni aspekti sistemov irelevantni. Nenazadnje sta pred Luhmannovo obravnavo družbenih sistemov kot

samoreferenčnih sistemov intelektualni obdobji njegovega ustvarjanja, v okviru katerih je poseben interes namenil analizi razmerja med družbeno interakcijo, organizacijo in sistemom kot trem ravnem družbenosti in tudi analizi vprašanja izdiferenciranosti družbenih vlog. In težko bi rekli, da med vsemi tremi obdobji Luhmannovega intelektualnega ustvarjanja obstaja popolna diskontinuiteta. Nemškemu sociologu je šlo pri uvajanju koncepta samoreferenčnosti vsaj deloma tudi za to – to je mogoče trditi celo ob predpostavki, da gre tu za paradigmatški preobrat v kuhnijanskem pomenu besede – da najde ustrežnejše rešitve nekaterim svojim začetnim idejam o ustroju modernih družb.

V Luhmannovi sistemski teoriji funkcionalne družbene diferenciacije enako pomembno vlogo igrata obe funkciji delnih družbenih sistemov; tako dimenzija, v okviru katere se delni sistemi istočasno in tudi v enaki meri specializirajo – kolikor opravljajo določeno funkcijo za družbo v celoti – za delovanje »navzven«, kot tudi dimenzija, v okviru katere se delni sistemi na temelju njim lastne strukturne determinacije – ta zopet ni mogoča brez stika z okoljem – specializirajo za delovanje »navznoter«.

V prvem primeru se delni sistemi medsebojno razlikujejo glede na specifične, k stabilnosti naravnane komunikacijske strukture. Kriterij sistemske stabilnosti pa ravno zahteva, da ti delni sistemi ne izkazujejo trdnosti zgolj situacijsko, temveč strukturalno, dolgoročno, skozi specifične vloge, skupine, organizacije (glej med drugim: R. Mayntz 1988, 20). Luhmannu ni šlo za hipostaziranje kategorije avtopoetičnosti. Ker omenjeni kategoriji ni pripisoval brezčasnega apriorizma, temveč jo je povezoval z zgodovinsko in empirično realnostjo, mu ne samo binarni kodi komunikacijskih medijev, temveč v enaki meri tudi socialne vloge in organizacijske strukture predstavljajo sidriščne točke, ki zagotavljajo dolgoročneje stabiliziranje izdiferenciranih delnih sistemskih racionalnosti.

Naj v dokaz tej zadnji trditvi navedemo dva primera iz Luhmannovega obsežnega teoretskega opusa. Primera samo na prvi pogled ne tangirata drug drugega. Dejansko pa kažeta, da značaja vseh predhodno naštetih elementov ne opredeljuje nek teleološki determinizem, temveč vsakokratne družbeno evolutivno določene kontingentne kombinacijske zmožnosti. Skupno vsem tem formam diferenciacije je, da so v svojih strukturnih izbirah, ki jim sledijo skozi nepretrgan tok evolucije, usmerjene k enotnosti sistema.

1) Praviloma se teoriji avtopoetičnih družbenih sistemov pripisuje shematizem binarnosti. Richard Muench, za njim pa cela vrsta drugih piscev, je očital Luhmannu, da je model samoreferenčnega delovanja delnih družbenih sistemov podredil binarnemu shematizmu.¹ Pri tem so omenjeni kritiki spregledali, da gre

¹ Richard Muench je v celoti zavrnil Luhmannov binarni shematizem in ga označil za zmoto. Pri zavračanju diferenciacijske paradigme je izhajal iz posameznih primerov v zgodovinskem razvoju okcidentalnih družb (glej npr. R. Muench 1984). Na ta način je sicer v zornih kot opazovanja postavil nekatere družbeno zgodovinske teme, ki jim Luhmann ni posvečal pozornosti, še več očitnih družbeno zgodovinskih dejstev, ki so bila rekonstruirana v okviru sistemske diferenciacijske paradigme, kot so na primer sekularizacijski procesi v moderni družbi, depolitizacija pravnega sistema, ločevanje znanosti in ideologije pa je zamolčal.

Luhmannu predvsem za uporabo modela preferenčne strukture kodov, ki ga je treba razumeti kot težnjo po pripisovanju prednosti vsakokratnim pozitivnim (kodirnim) vrednostim, če te vsebujejo semantiko in asociativne napotitve, ki glede na druge kode vzpostavljajo cone neizostrenosti. Model preferenčne strukture kodov je še posebej opazen v okviru Luhmannove obravnave binarnega koda ljubezni v delu »Liebe als Passion« (N. Luhmann 1982).

2) Pogoj za ohranitev družbenih podsistemov je med drugim tudi ustrezno opravljanje specializiranih poklicnih vlog. Na eni strani imamo specifične vloge (medicinci, pedagogi, politiki itd.), ki vodijo k večji racionalnosti (s tem tudi učinkovitosti) podsistemov. Luhmann jih poimenuje kot vloge učinkovanja (Leistungsrollen) (N. Luhmann 1975). Na drugi strani imamo vloge, ki so tem prvim komplementarne. Zaseda jih publika (»Publikumsrollen«). Urejajo inkluzijo (participacijo) čim večjega dela prebivalcev v specifičen semantičen kod posameznih družbenih podsistemov.² Luhmann se je z vprašanjem diferenciacije družbenih vlog ukvarjal na različnih mestih. Vedno je poudarjal, da v okviru analize družbenih vlog ne sme iti samo za razumevanje specifičnih sistemskih semantik (znanstvene, politične itd.), v okviru katerih se te vloge izvršujejo, temveč tudi za razumevanje trajnejših mehanizmov rekrutiranja, socializacije, nagrajevanja, ki skrbijo za trajnejšo obstojnost družbenih vlog.³

Pojem forme in funkcionalna družbena diferenciacija

V Luhmannovi ideji funkcionalno diferencirane družbe nastopa enotnost družbe kot enotnost difference. S tem istočasno pride do razkroja predstave o monocentrični naravi sveta, ki jo nadomešča pojem multicentričnosti. Ideja multicentričnega sveta je »... dokončno ukinila tradicionalno centriranje pojma sveta v neko ‚sredino‘ oziroma v nek ‚subjekt‘« (N. Luhmann 1985, 284). Tu nam ne gre toliko za odgovor na vprašanje, kako se ta ideja multicentričnosti modernega sveta umešča v splošno semantiko filozofije postmoderne, ki jo označuje konec »velikih zgodb«. Bolj nam gre za to, da opozorimo na Luhmannova izvajanja, v

² *Luhmannova uporaba modela diferenciranih vlog je posamezne avtorje navajala k predlogu za spremembo obstoječe tipologije družbenih sistemov: npr. na razlikovanje profesionalnih institucionalnih sistemov (kot zožene forme prejšnje kategorije delnega družbenega podsistema) in življenjskega sveta (B. Pokol 1990, 334). Evolutivna narava družbenih procesov diferenciacije se v tem primeru ne obravnava več kot izdiferenciranje enega delnega sistema nasproti drugemu, temveč kot sedimentiranje (izstopanje) specifičnih specializiranih območij komunikacije iz difuznosti komunikacij vsakdanjega sveta. V okviru takšne reinterpretacije dobi drugačno konotacijo tudi razvpito Habermasovo opozorilo o »sistemskem« koloniziranju teritorija življenjskega sveta.*

³ *Vzemimo primer Luhmannove analize delovanja družbenega podsistema znanosti. Ni mu šlo zgolj za opisovanje sistema znanosti kot sistema produkcije »resničnih« izjav, temveč za dejansko ukvarjanje s širšimi okvirnimi pogoji delovanja raziskovanja in razvoja v različnih sektorjih, institucijah in organizacijah; skratka, za preučevanje »organizacijske« in »interakcijske« ravni znanosti (glej npr.: N. Luhmann 1990; N. Luhmann 1974).*

okviru katerih idejo enotnosti funkcionalno diferenciranega družbenega sistema umešča v paradoks difference identitete. Luhmann namreč trdi, da »... vodi v principu vsak poskus, napraviti v sistemu enotnost sistema za predmet lastne operacije, v paradoks« (N. Luhmann 1986,216).

Vsak funkcionalno izdiferenciran družbeni podsistem deluje istočasno kot zaprt in odprt sistem. V okviru »operacionalizacije paradoksa« (N. Luhmann 1986, 205) vsak sistem, ki opravlja neko družbeno funkcijo – kolikor ga seveda dojemamo znotraj vodilne difference sistema in okolja – je in ni družba. Ta paradoks hkratne odprtosti in zaprtosti specifičnih sistemskih semantik oziroma racionalnosti ni opazen, ni »invizibiliziran«, dokler družba (primer: obdobje predmoderne) izhaja iz hierarhičnega načela najvišjega in edinega reprezentata svoje enotnosti (npr.: stvaritelja sveta), ki izključuje vse druge možne (re)produkcije enotnosti sveta. To ne pomeni, da se k uvidenju tega paradoksa ni stremelo že prej. O tem navsezadnje priča zgodovina onto-filozofskega dokazovanja boga.⁴

Nov zagon k uvidenju paradoksa enotnosti difference je dala operativna logika Spencer Browna, ki je pomembno vplivala na Luhmannovo teorijo samoreferenčnosti delovanja smiselnih sistemov. (O vplivu Spencer Browna na Luhmannovo teorijo deparadoksacije je obširneje pisal Guenther Schulte /1993/). Spencer Brownova operativna logika je spojila razlikovanje in označevanje v neko operacijo, ki svoj paradoks pravzaprav odloži, »... dokler ni kalkul zadostno kompleksen, da lahko predpostavi formo ‚re-entry‘, nekega ponovnega vstopa razlike v to že razlikovano (forme v formi)« (N. Luhmann 1992,94). Hkrati pa Luhmannovo »kibernetizacijo« sociologije inspirirajo tudi izvajanja Gerharda Guentherja (G.Guenther 1959), ki je v naslonitvi na Hegla razvil polivalentno logiko (t.i. »ne-aristotelijansko« logiko). Pri kibernetiki drugega reda, pri konceptu polikonteksturalnosti Gottharda Guentherja in operativni logiki Spencer Browna ne gre več za določitev objektov (Heglova logika ostaja na primer zavezana ontološkemu pojmu resnice), temveč samo še za diferenco diferenc. Oba miselna modela je Luhmann spojil in razvil v teorijo paradoksa enotnosti difference vsakega (smiselnega) systemskega opazovanja in označevanja.

Vendar Luhmann niso zanimale potankosti Spencer Brownovega logičnega kalkula – če ostanemo samo pri najvažnejšem intelektualnem vplivu na njegovo teorijo deparadoksacije – temveč njegovo »spoznavno-teoretsko kontekstiranje« (N. Luhmann 1992, 132). Zanimal ga je pojem forme kot razlikovanja. Razlikovanje je forma, ki iz same sebe razlikuje neko notranjo stran (to razlikovano) in neko zunanjo stran (to, kar preostane). Začetek razlikovanja ni mogoč, ne da bi to razlikovano že ne bilo navzoče. S ponovnim vstopom forme v formo, t.j. s povratkom v začetek pri potekajoči avtopoetičnosti, je Spencer Brown, kot je pokazal Luhmann, razrešil ta sicer nerazrešljivi problem vsake forme, vsako

⁴ Luhmann v zvezi s to obravnavo ni brez razloga namenil posebne pozornosti srednjeveškemu filozofu Nikolausu Cusanusu in njegovi formulaciji božjega kot *coincidentia oppositorum* (glej med drugim: N. Luhmann 1990, 87).

oddvojitve neoznačenega stanja (»unmarked state«) sveta. Ker se po Luhmannu v tej formi neizogibno nahaja vsakdo, ki svet opazuje, torej tudi socialni sistemi kot sistemi opazovanja par excellence, in ker se v tej formi v vsej svoji izostrenosti pokaže paradoks systemskega razlikovanja in označevanja, je pravzaprav presenetljivo, da se nemškemu sociologu še vedno očita, da je najmanj uspešen ravno pri pojasnjevanju neverjetnih (v pomenu dinamičnih in spremenljivih) sistemskih mejnih form.⁵

Menim, da so kritike na račun Luhmanna, da namreč njegov model binarizacije avtopoetičnosti komunikacijskih procesov blokira razumevanje stopnjevane redukcije kompleksnosti modernih družb, zgrešile pravega naslovnika. Res je, da naraščajoča kompleksnost modernega družbenega sveta deluje polivalentno, z manj povratnih zvez, zato pa s celo vrsto možnih referenčnih točk. Vendar tudi ni mogoče zanikati hevrističnega pomena binarnih komunikacijskih kodov. Protislovje, v okviru katerega tako pozitivni kot negativni pol opravljata svojo funkcijo, je gonilo (družbenega) razvoja. Če vzamemo primer binarnega koda resnice v znanosti, potem gre tu za akceptirano neresnico, s katero se skozi izbiro nekega drugega razlikovanja nahajamo v neprestanem gibanju (glej več o tem: F.Mali 1994).

Še manj se zdi upravičen očitok, da v primeru sprejetja diferenciacijske paradigme kategoriji sistema odvezamo možnost razvoja v okviru nestabilnih in dinamičnih mejnih form. Dejali smo že, da se je Luhmannu miselni model, ki ga je razvil Spencer Brown v okviru svoje teorije kalkula, pojavljal kot »deklica za vse«, torej kot nekaj, kar je uporabno za opisovanje različnih ravni družbene stvarnosti. Vse se namreč dogaja skozi to lastno deparadoksacijo, namreč odločitvijo, da bomo od dveh enakih možnosti najprej razrešili eno, potem pa drugo. Imperativ je, da se gre naprej, pri čemer izhodiščna točka gibanja niti ni pomembna. To univerzalnost gibanja oziroma razvoja je mogoče doseči šele potem, ko se razlikovanje pojavlja kot časovno razlikovanje.⁶

⁵ Tako med drugim eden izmed Luhmannovih kritikov, H.Pfultze, pravi: »Če je celoten sistem družbe odvisen od njegovih notranjih zmožnosti diferenciranja, tako kot je to primer pri Luhmannu, potem sistem sam sebi odvzame možnosti razvoja v okviru nestabilnih in dinamičnih mejnih form, še posebej takrat, ko se pojasnjevanje družbe oziroma njenih posameznih družbenih pojavov vstavi v kalup binarne družbene (samo)diferenciacije« (H. Pfultze 1991, 232).

⁶ Temporalizacija pri Spencer Brownu je v svojem bistvu uprosterjenje forme. Prehod iz ene strani na drugo je sprememba kraja in zahteva čas. Povedano drugače in bolj preprosto, ne moremo biti istočasno, temveč le zaporedoma (drug za drugim) na vzajemno nasprotujočih si straneh forme (glej več o tem: G. Schulte 1993). Tudi pri Luhmannu komunikacija vedno izhaja iz časovnih zaporedij. Komunikacijski sistemi temporalizirajo kompleksnost sveta znotraj zaporedne verige diferenc.

Družbena integracija in funkcionalna diferenciacija

Četudi v duktusu Luhmannove teorije funkcionalne družbene diferenciacije posamezni konstituenti, kot so komunikacijski simbolni mediji, družbene vloge in organizacijske strukture, nastopajo kot »notranje vezje« posameznih sistemov, hkrati spodbujajo tudi njihovo povezovanje navzven. Govorimo o prepletenosti delnih družbenih sistemov v formi vzajemne izmenjave resursov. Luhmannova teorija funkcionalne družbene diferenciacije je tem medsystemskim razmerjem rezervirala pojem »učinkovanja« (»Leistung«) (N. Luhmann 1975, 198; N. Luhmann 1981, 190), s čimer je podala tudi ustrezne nastavke za iskanje problemov integracije modernih družb.

Pripoznanje tega dejstva še ne pomeni, da pristajamo na nekritično percepcijo sodobne systemske družbene teorije. Gre nam bolj za to, da opozorimo, kako systemske ideje funkcionalne družbene diferenciacije, ki jo je Luhmann razvil v obnebu svoje teorije avtopoetičnosti in teorije deparadoksacije, ni mogoče presojati samo skozi prizmo ožjih socioloških kategorizacij. Ravno tako pa bi radi opozorili, da tej ideji tudi ni mogoče očitati, da je že po svoji osnovni vsebinski opredelitvi (diferenciacija kot osnova integraciji) nekonsistentna.

Na Luhmanna je neredko naslovljen očitek, da pri obravnavi razmerja med delnimi sistemi in celotno družbo izhaja iz dveh nasprotujočih si spoznavno-teoretskih perspektiv: (1) iz načela dekompozicije in (2) iz načela konstitucije (glej več: W. Buerschel 1990; A. Metzner 1993; T. Schwinn 1995). V prvem primeru družbeni sistem nastopa kot tisto, iz česar izhaja diferenciacija. To pomeni, da že v naprej predpostavljamo obstoj diferenciranega družbenega sistema, ki zagotavlja enotnost med seboj ločenih delnih sistemov. V drugem primeru ne samo da nimamo nobenega v naprej podanega enotnega družbenega sistema, temveč njegove enotnosti tudi ne moremo doseči.

Kritiki govorijo o dvoznačnosti pojma družbe v avtopoetični systemski teoriji, namreč o njenem razumevanju družbe kot generičnega in rezidualnega pojma. Kategorija družbe se enkrat pojavlja kot metasistem, ki integrira vse podsisteme, drugič pa samo kot eden izmed teh podsistemov. Podobno naj bi Luhmann ne rešil zadovoljivo problema enotnosti družbenega sistema – ostaja mu dezideratum oziroma black box – tudi takrat, ko razčlenjuje tri (delne) systemske reference v okviru intersystemskeh procesov usklajevanja. Thomas Schwinn pravi, da se to med drugim kaže v tem, da je Luhmann funkcijo kot systemsko referenco, ki vzpostavlja razmerje (delnega) sistema do družbe, opisoval izredno ohlapno: »Iz njegove obrazlage ni razvidno, kaj referenca, ki vzpostavlja razmerje do družbe, doprinaša k delnim systemskim racionalnostim (operacijam)« (T. Schwinn 1995, 207). V sozvočju s tem tipom kritik so ocene o Luhmannovem skrajno lakoničnem opisovanju zahtev družbe kot celote do funkcijskih učinkovanj delnih sistemov, kar naj bi še posebej zmanjševalo pojasnjevalno moč njegove teorije. Ali kot pravi Andreas Metzner: »V avtopoetični družbeni teoriji je protežiran ahistorični družbeni pogled, njena morebitna kritika pa se odpravlja z argumentom, da zahteva po spremembah skuša dokaj

iluziorno odpraviti funkcionalno družbeno diferenciacijo, ki danes nima nobene druge alternative« (A. Metzner 1993, 153).

Bolj kot s predhodnim tipom kritik, ki ne sprejemajo načela komplementarnosti družbene integracije in funkcionalne diferenciacije, še posebej če se ga, kot je to počel Luhmann, pojasnjuje s sklicevanjem na teorijo paradoksov in dialektičnih protislovij, bi se bilo mogoče strinjati s komentarji, ki pravijo, da se (vkolikor seveda prestopimo prag pojmovnega in analitičnega) funkcionalno izdifirencirani sistemi razvijajo zelo neenakomerno. Neuravnoteženost v dejanskem razvoju delnih družbenih podsistemov je povod kritike dominantnosti posebnih racionalnosti – n.pr.: medija denarja v moderni družbi. Neuravnoteženost v dejanskem razvoju se stopnjuje, tako da bi tudi v okviru koncepta svetovne družbe, na katerem vztraja Luhmann, težko zanikali obstoj dokaj neenotnih situacij, posebej če gre za sfero političnega, ki je mnogo bolj odvisna od nacionalnih omejitev kot pa na primer sfera ekonomije, znanosti ali umetnosti.

Posebno pozornost bi najbrž zaslužila tista razmišljanja glede pojasnjevalne moči sodobne systemske teorije, ki pojmu celokupnih družbenih komunikacij, utemeljenih na razlikovanju sistema in okolja, v najboljšem primeru priznavajo pomen v okviru analize internih medsystemske družbenih razmerij, ne pa tudi pomena v okviru analize razmerja družba – narava. S tem naj bi ta teorija v celoti odpovedala pri pojasnjevanju sodobnih družbenih ekoloških problemov. Družba se v odnosu do svojega okolja razlikuje na osnovi komunikacij. Ker se družbeni procesi v celoti zreducirajo na komunikacijske procese, izostaja katerakoli druga oblika interakcije med družbo in njenim ekološkim okoljem. Družba ne samo da ne nastopa kot od materialne podstati povsem neodvisna entiteta, temveč tudi neodvisno od substancionalnih ekoloških problematizacij.

V zagovor zoper ta očitek systemski teoriji funkcionalne družbene diferenciacije je treba reči, da ta teorija ne samo da ne izhaja iz morebitne predpostavke o samozadostnosti družbenega sistema,⁷ temveč da z metodo uvidenja paradoksov, protislovij in ambivalentnosti v razvojnih modelih moderne znanosti in tehnike kaže na nevzdržnost reševanja ekoloških problemov v duhu tradicionalne scientistične ideologije. Teorija družbenih sistemov nas poučuje, da se v pogojih socialne in ekološke krizne dinamike rizik znanosti pojavlja kot posledica njenega lastnega delovanja. S tem daje poseben poudarek odgovornosti avtonomnega družbenega sistema znanosti. Ali kot pravi Luhmann: »V znanosti se moramo odločiti pod pogojem, da se v naprej nič ne ve, kaj bo iz tega izšlo (ker sicer sploh ne bi bilo potrebno začeti)« (N. Luhmann 1991, 217).

⁷ Čeprav se v Luhmannovih delih pojavlja množica definicij pojma avtopoetičnosti družbe, to ne pomeni, da po njegovi predstavi realno obstoječi družbeni sistem – vkolikor ga seveda označujemo kot avtopoetičnega – ne potrebuje nobenega »temelja« v formi energije, materiala, informacij oziroma oseb (tvorijo pogoje možnosti konstitucije samoreferenčnih elementov v formi komunikacije) (glej: N. Luhmann 1984, 60).

Zaključek

Na koncu bi lahko z nekoliko poenostavitve dejali, da se je Luhmann v okviru svojih teoretskih izvajanj, ki se nanašajo na problem družbene diferenciacije in integracije, znašel pred podobno dilemo kot v naravoslovju Heisenberg v okviru svojega principa nedoločljivosti.

Omenjeni princip kvantne fizike pravi, da prostora in gibanja elementarnega delca ni mogoče meriti istočasno. Da bi ju lahko istočasno merili oziroma opazovali, bi ju morali opazovati ločeno. Luhmann skuša problem družbene integracije in diferenciacije opazovati neodvisno od teh (metodoloških) načel. Zanj je opazovanje ene dimenzije in strictu sensu že zaobseganje druge dimenzije. V tem smislu pomeni obča teorija socialnih sistemov in iz nje izhajajoči koncept funkcionalne družbene diferenciacije pomemben korak naprej na področju družboslovnega teoretskega raziskovanja.

Gre za kompleksno in interdisciplinarno paradigmo mišljenja, ki ne samo da je v okviru razvijanja kategorije (samo)refleksije in (samo)omejevanja delnih družbenih sistemov podala ustrezne nastavke za nadaljnje teoretsko razreševanje problemov integracije modernih družb, temveč je z razvijanjem ideje avtopoetičnosti, ki se izraža skozi družbeno funkcionalno sistemsko avtonomijo preseгла precej neproduktivne spore med t.i. sociološkimi internalisti in eksternalisti. Vzemimo primer znanstvenega sistema kot tistega delnega sistema moderne družbe, ki mora, v kolikor želi razviti svoje kreativne potenciale in hkrati prevzeti svoj del bremena za nadaljnji družbeni razvoj, preseči ekskluzivizme različnih predznakov. Zgodovinski čas avtonomističnih modelov znanosti na eni in instrumentalističnih modelov znanosti na drugi strani se je dokončno iztekel. Če je za prvi model (samo)regulacije znanosti mogoče nekoliko poenostavljeno reči, da zanemarja kriterij družbene relevance, pri čemer se tudi v zvezi z družbeno odgovornostjo posameznih znanstvenikov zateka v nesprejemljivo ideologijo ekskulpacije, pa drugi v celoti pristaja na podreitev znanosti zunanjim, naj si bo političnim, ekonomskim ali katerikoli drugim interesom. V obeh primerih gre za anahronizem, še zlasti v kontekstu nezadržnega prodora nove paradigme družbenega upravljanja sistema znanosti. Zanja so značilne inter- in transdisciplinarnost, heterogenost, organizacijska dinamika in diverzifikacija, družbena odgovornost in avtorefleksija.

LITERATURA

- Beermann, W. 1991. Luhmanns Autopoiesisbegriff – Order from Noise. V: Autopoiesis (Hrsg.: H.R. Fischer). Heidelberg, Auer Verlag, str. 243–263.
- Buerschel, W. 1990. Zum Begriff modernen ganzheitlichen Denkens. Frankfurt/M., Haag + Herschen Verlag GmbH.
- Fuchs, P. 1992. Die Erreichbarkeit der Gesellschaft. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag.
- Guenther, G. 1959. Idee und Grundriss einer nicht-Aristotelischen Logik. Hamburg, Verlag von Felix Meier.
- Luhmann, N. 1974. Soziologische Aufklärung. Band 1. (2.Auflage). Opladen, Westdeutscher Verlag.

- Luhmann, N. 1982. *Liebe als Passion*. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. 1985. *Soziale Systeme* (2. Auflage). Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. 1986. *Oekologische Kommunikation*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1986a. *Das Medium der Kunst*. Delfin, 7, str. 6–15.
- Luhmann, N. 1988. *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. 1990. *Soziologische Aufklaerung* 5. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1991. *Soziologie des Risikos*. Berlin – New York, Walter de Gruyter & Co.
- Luhmann, N. 1992. *Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. 1992a. *Beobachtungen der Moderne*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Mali, F. 1994. *Znanost kot sistemski del družbe*. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Mayntz, R. 1988. *Funktionale Teilsysteme in der Theorie sozialer Differenzierung*. V: *Differenzierung und Selbstverstaendigung*. Frankfurt/M, Campus Verlag, str. 11–45.
- Metzner, A. 1993. *Probleme sozio-oekologischer Systemtheorie*. Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Muench, R. 1984. *Struktur der Moderne*. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag.
- Pfultze, H. 1991. *Weit entfernt vom Gleichgewicht*. V: *Autopoiesis* (Hrsg: H.R. Fischer). Heidelberg, Auer Verlag, str. 227–242.
- Pokol, B. 1991. *Professionelle Institutionensysteme oder Teilsysteme der Gesellschaft*. *Zeitschrift fuer Soziologie*, 19, str. 329–344.
- Schulte, G. 1993. *Der blinde Fleck in Luhmanns Systemtheorie*. Frankfurt/M., Campus Verlag.
- Schwinn, T. 1995. *Funktion und Gesellschaft*. *Zeitschrift fuer Soziologie*, 24, str. 196–214.
- Willke, H. 1991. *Systemtheorie* (3. Auflage). Stuttgart, Gustav Fischer Verlag.

IZKLJUČITEV SUBJEKTA: LUHMANNOVO
PROTISLOVNO POJMOVANJE KOMUNIKACIJE

Povzetek. Članek obravnava Luhmannovo aplikacijo obče teorije sistemov na družbo. Luhmann je človeško družbeno eksistenco opredelil s tremi vrstami sistemov, s sistemom bioorganizma, s psihičnim sistemom in s socialnimi sistemi, pri čemer je socialne sisteme opredelil kot čisto komunikacijo in nič drugega. Članek prikazuje Luhmannovo kompleksno pojmovanje komunikacije, ki vključuje pojme smisla, informacije, opazovanja kot kognitivnega procesiranja, ter komunikacijo kot sintezo treh selekcij in kot kognitivno koordinacijo. Nato je predstavljen Luhmannov model avtokatalize socialnih sistemov v interakciji, ki je zaznamovana z dvojno kontingenco. Zadnji del članka obravnava Luhmannovo protislovno izključitev dejavnih subjektov iz socialnih sistemov, posledica česar je v njegovem teoretskem modelu desubjektiviranje družbe in komunikacije.

Ključni pojmi: komunikacija, informacija, kognicija, teorija sistemov, socialni sistemi, smisel, autopoiesis.

Luhmannovo teorijo v tem spisu razumemo kot najbolj radikalen, kompleksen in sofisticiran poskus aplikacije obče teorije sistemov (*general systems theory*) na predmetno področje teoretske sociologije in splošne teorije družbe. Luhmannovo sociološko poreklo sta teorija organizacije in Parsonsova integralna teorija družbe, pri čemer je slednjo že od začetka reinterpreteriral prek radikalne aplikacije obče teorije sistemov. Ker je problematika, ki jo odpirata obča teorija sistemov in Luhmannova obča teorija socialnih sistemov, visoko abstraktna, izjemno kompleksna in zahteva v teoretskih izpeljavah precejšnje predznanje, jo je v tem kratkem spisu nemogoče ustrezno predstaviti, hkrati pa ohraniti dovolj visoko stopnjo razumljivosti za neposvečenega bralca. Posebna težava z interpretacijo Luhmannove teorije je namreč v tem, da le-ta z radikalno aplikacijo systemske teorije iz svojega modela družbe izključi vsakršen *common sense* v razumevanju človeka in družbe, kar neposvečenemu bralcu onemogoči razumevanje, interpretira pa postavlja v nemogočo pozicijo pojasnjevanja temeljnih pojmov systemske teorije, česar pa na omejenem prostoru ni mogoče storiti. Zato smo v tem spisu razumljivost širši publikli žrtvovali razpravi z zainteresiranimi kolegi.

* Mag. Andrej Škerlep, asistent na Fakulteti za družbene vede.

Obča teorija sistemov oz. kibernetika teorija sistemov se je v petdesetih letih začela razvijati kot izrazito interdisciplinarno področje.¹ Cilj obče teorije sistemov je že od začetka razvoj univerzalnega, zato visoko abstraktnega, teoretskega modela sistema, ki bi ga bilo mogoče z modifikacijami aplicirati na najrazličnejše tipe fenomenov, ki izpolnjujejo kriterije. Temeljna opredelitev pojma sistema je, da je sistem iz delov sestavljena celota, ki pa je več kot vsota svojih delov. Tisto, kar je pri sistemu več kot vsota delov, je organizacija, tj. strukturirano relacianiranje delov v delujočo celoto. To je mogoče enostavno ilustrirati s primerom mehanične ure: če imamo dele ure zložene na kup, to še ni ura, je, kot pravijo sistemski teoretiki, zgolj kaotična oz. entropična kompleksnost, saj lahko o uri govorimo šele tedaj, kadar so vsi deli natančno sestavljeni skupaj v delujoč urni mehanizem, kar pomeni, da so v razmerjih organizirane kompleksnosti sistema. Ura, ki teče, je torej mehanični sistem, sestavljen iz delov, ki so med seboj v organiziranih relacijah na način, da ura kot organizirana celota, kot sistem, deluje. Vendar pa je ura zaprt sistem, ki je eksterno proizveden. Sistemsko teorijo pa že od začetka zanimajo predvsem t.i. živi sistemi (*living systems*) oz. odprti sistemi (*open systems*), ki se samoorganizirajo (*self-organizing systems*), za katere je značilno, da prek *feedback* in *feedforward* zank sami usmerjajo svoje input-output operacije tako, da se adaptirajo na spreminjajoče pogoje okolja, kar jim omogoča tako ohranjanje (homeostazo) kot tudi razvoj oz. evolucijo (morfogenezo). Zgodnja sistemska teorija je samoorganizirajoče sisteme opredeljevala kot odprte sisteme ter sebe imenovala *open systems theory*. Najbolj pogosto navajan primer t.i. živega oz. odprtega sistema je bioorganizem, živalski ali človeški. V razdobju od začetka petdesetih do začetka sedemdesetih let so v okviru teorije odprtih sistemov razvili temeljne pojme in načela delovanja sistemov, ki jih na tem mestu ne moremo razlagati, zato bomo nekatere najvažnejše le imenovali: sistem kot *black box*, input-output operacije, diferenciacija sistema na podsisteme, informacija, entropija, entropična in organizirana kompleksnost, selekcija kot redukcija kompleksnosti, *feedback* in *feedforward*, *goal directed systems*, načelo TOTE (*test, operate, test, exit*), adaptacija, homeostaza, morfogeneza. S pomočjo teh in drugih pojmov je teorija odprtih sistemov definirala univerzalen model sistema.

Luhmann svojo teorijo razvija predvsem na temelju teorije sistemov, ki jo je v sedemdesetih letih razvil čilski biolog, kognitivist in sistemski teoretik Humberto Maturana,² ki je s pomočjo svoje različice sistemske teorije razvil teorijo biološke evolucije in človeške družbe. Maturana je teorijo odprtih sistemov na številnih mestih reinterpreteriral, za nas pa sta pomembni predvsem dve njegovi inovaciji. Prvič, Maturana je samoorganizirajoče sisteme reinterpreteriral s tezo, da niso odprti sistemi, kot je trdila *open systems theory*, temveč da so nasprotno *samoreferencialno zaprti sistemi*; so *samoreferencialno zaprti* zato, ker lahko

¹ Pomembni avtorji zgodnje verzije kibernetike teorije sistemov so Bertalanffy, Wiener, Ashby, Foerster, Neumann, Mackay.

² Maturanovo teorijo sistemov smo podrobno predstavili v spisu Maturana pred Luhmannom: *kognicija, socialni sistemi in komunikacija v TIP*, 1995, št. 9-10

izvajajo svoje operacije izključno v okviru svoje organizacije in strukture. Samoreferencialno zaprti sistemi vse dražljaje iz okolja prevedejo v formo, ki je v skladu z njihovo organizacijo in strukturo. Iz tega med drugim sledi, da ni nikakršnega prenosa informacije med različnimi sistemi, temveč da se med sistemi prenašajo samo dražljaji, ki jih vsak sistem v svojih samoreferencialnih kognitivnih operacijah prevede v informacijo. Naj dodamo, da je Maturana pri biorganizmih posebej poudaril kognitivno komponentno, ki jo je opredelil z možgani in živčnim sistemom, ta kognitivni moment pa je prisoten tudi v Luhmannovi teoriji. Drugič, Maturana je razvil *teorijo avtopoietičnih sistemov*, ki imajo poleg omenjenih lastnosti samoorganizirajočih se sistemov še to dodatno lastnost, da sami proizvajajo elemente, iz katerih sestojijo. Vendar pa Maturana opredeljuje kot avtopoietični samo dve vrsti bioloških sistemov, tj. celice in bioorganizme, vsi ostali samoorganizirajoči sistemi pa po njegovi definiciji niso avtopoietični. Maturana je posebej poudaril, da socialni sistemi niso avtopoietični, Luhmann pa je nasprotno socialne sisteme definiral kot avtopoietične sisteme in se pri tem po naši oceni zapletel v nepremostljiva protislovja, ki jih bomo prikazali na koncu tega zapisa. Po naši oceni je v temeljnih pogledih Maturanova teorija bistveno bolj konsistentna kot Luhmannova.

Tradicija obče teorije sistemov razvija torej univerzalni model sistema, ki ga je mogoče aplicirati na vse tiste fenomene, ki ustrezajo kriterijem. Iz tega sledi, da je mogoče z ekstenzivno aplikacijo sistemske teorije analizirati resničnost kot mrežo različnih tipov sistemov, ki se pojavljajo na zelo različnih ravneh, figurativno rečeno, *od atoma do galaksije*. Univerzalnost pojma sistem, ki se kaže v tem, da ga je mogoče aplicirati na zelo različne fenomene, ga vzpostavlja kot interpretativno močan, a hkrati tudi teoretsko izjemno *nevaren pojem*, ker v ekstenzivni aplikaciji na resničnost ni mogoče napraviti konsistentnih razmejitev med različnimi ravnmi, katerim pojem pripada. In prav takšna ekstenzivna aplikacija sistemske teorije je Luhmannova temeljna strategija pri izgradnji teoretskega modela družbe.

Luhmann v svojem delu *Soziale Systeme* (1984), ki predstavlja osrednjo sistematično opredelitev njegove teorije socialnih sistemov, pojasni svojo teoretsko strategijo z izhodiščno tezo, da občo teorijo sistemov³ prevaja v teorijo socialnih sistemov, ki jo imenuje obča teorija socialnih sistemov (*allgemeine Theorie sozialer Systeme*) (Luhmann 1984, 18). Luhmann (1984, 16) podaja shemo, ki opredeljuje hierarhijo treh ravni njegove teoretske obravnave sistemov: na prvi, najvišji ravni se njegova obča teorija sistemov ukvarja z lastnostmi sistemov na sploh, na drugi, nižji ravni le-to aplicira na 3 različne vrste sistemov,

³ Tisto, kar Luhmann imenuje obča teorija sistemov, je njegova lastna teorija na obči ravni. To je sicer razumljivo, saj enotne obče teorije sistemov, ki bi nastopala kot dominantna paradigma, danes ni. Luhmann svojo teorijo predstavlja kot kontinuiteto z občo sistemsko teorijo, ki pa kot enotna paradigma dejansko ne obstaja. Hkrati se njegova verzija obče teorije sistemov močno razlikuje od koncepcij drugih avtorjev, tako od paradigme klasične teorije odprtih sistemov kot od Maturane, česar pa Luhmann ne problematizira v zadostni meri.

tj. na *organizme, psihične sisteme in socialne sisteme*,⁴ na tretji ravni pa opredeljuje tri različne vrste socialnih sistemov, tj. *interakcijske sisteme, formalne organizacije in družbo kot celoto*. To pomeni, da v okviru Luhmannove teorije fenomen človeške eksistence razpade na telo, duha in družbo, oz. kot sam pravi, na sistem bioorganizma, psihični sistem in socialne sisteme, v katerih posameznik sodeluje, pri čemer se socialni sistemi nadalje členijo v tri različne tipe.

Poglejmo, kako definira razlike med tremi temeljnimi tipi sistemov, ki tvorijo človeško družbeno eksistenco. Na biofiziološki ravni je človek organizem, ki se reproducira izključno prek biokemičnih procesov. Bioorganizem vključuje kot enega svojih podsistemov živčni sistem in možgane, ki predstavljajo samokrmilni sistem bioorganizma, hkrati pa tvorijo biološki sedež tistega, kar Luhmann označuje s pojmom psihični sistem oz. sistem zavesti. Psihični sistem definira kot zaprt samoreferencialen sistem, v katerem tečejo v mediju smisla zavestne predstave, ki se vzpostavljajo kot reakcija tako na neposredne vplive okolja kakor tudi na v spominu shranjene predstave. Človek kot družbeno bitje pa sodeluje v socialnih sistemih, ki jih Luhmann prav tako opredeli kot samoreferencialno zaprte sisteme. Socialni sistemi se po Luhmannu tako kot psihični sistemi reproducirajo v mediju smisla in to izključno prek komunikacijskih procesov, v katerih tečejo koordinacije delovanj, ki funkcionirajo kot elementi vsakokratnega socialnega sistema.

Vendar pa je Luhmannova opredelitev teh treh vrst sistemov shematske narave, saj se z bioorganizmi ne ukvarja, psihične pa definira po naši oceni površno in neustrezno, ker ne upošteva novejših dognanj kognitivne znanosti. Kljub temu pa bioorganizmi in psihični sistemi igrajo v njegovi teoriji pomembno vlogo, ker nastopajo kot del temeljnega referenčnega okvira, znotraj katerega razvija svojo teorijo socialnih sistemov. Za nas je na tem mestu pomembno to, da *socialne sisteme opredeli kot komunikacijske sisteme*, ki sestojijo iz čistih komunikacij in nič drugega. Ker socialne sisteme opredeli kot komunikacijske sisteme, opredeli meje družbe kot meje vseh možnih komunikacij: kar ni komunikacija, ni družba. Družba mora biti razumljena kot vseobsegajoč sistem smiselnih komunikacij. ... Družba je sicer za okolje občutljiv, vendar operativno zaprt sistem. Družba opazuje zgolj prek komunikacije. Ne more nič drugega kot smiselno komunicirati in to komunikacijo samoregulirati prek komunikacije (Luhmann 1987, 63). Luhmann je v tem pogledu še bolj razdikalen, saj iz socialnih sistemov izključi delujoče subjekte, ki v komunikaciji nastopajo kot komunikatorji in recipienti, in jih postavi v okolje socialnih sistemov. Problem izključitve akterjev kot dejavnih subjektov iz socialnih sistemov bomo obravnavali na koncu tega zapisa. Najprej bomo predstavili njegovo teorijo smisla in procesiranja informacij, nato njegovo pojmovanje komunikacije, potem njegov model razvoja socialnega sistema, zaključili pa bomo s protislovnostjo njegove opredelitve socialnih sistemov kot avtopoietičnih sistemov. Abstraktna kompleksnost

⁴ Naj opozorimo, da Luhmann na nekaterih mestih imenuje *bioorganizme žive sisteme, psihične sisteme sisteme zavesti, socialne sisteme pa komunikacijske sisteme*.

Luhmannove teorije na eni strani in omejenost prostora na drugi pa nam omogoča le fragmentarni prikaz omenjenih problemov.

Smisel, opazovanje in predelava informacij

Že v svojem zgodnjem fenomenološkem pristopu k opredelitvi smisla (*Sinn*) Luhmann le-tega izpeljuje iz pojma kompleksnosti. To pomeni, da se smisel ne pojavlja le na ravni izjavljanja in razumevanja v komunikaciji, temveč že na ravni opazovanja realnosti, tj. na ravni kognitivnih procesov. Ker je realnost kompleksna, morajo sistemi kompleksnost reducirati prek selekcije: v vsakem trenutku se jim ponuja množstvo alternativ, med katerimi morajo izbrati. Z drugimi besedami, ker je na razpolago v vedno več možnosti, kot jih je mogoče udejaniti, so selekcije neizogibne. Na temeju te ugotovitve Luhmann zaključí, da je bistveni moment selekcije *diferenca med aktualno danim in potencialno možnim*, ki se razpira med sedanjim trenutkom in naslednjim trenutkom. Tako psihični kot socialni sistemi so v vsakem trenutku postavljeni v aktualno situacijo opazovanja, v kateri se jim kot horizont sveta razpira horizont smisla, t.j. množstvo alternativ kot potencialnih možnosti, med katerimi morajo izbirati.⁵ Luhmann pravi, da je za psihične in socialne sisteme resničnost (tako okolje kot oni sami v njem) dostopna samo prek medija smisla, v katerem njihovo opazovanje dobi formo. Smisel je operacijski modus specifičnih sistemov, namreč sistema zavesti in družbenega sistema, in se izven teh sistemov ne pojavlja. Sistemi, ki so operativno vezani na smisel in so na tem temelju zaprti, ... se lahko nanašajo na okolje samo v mediju smisla (Luhmann 1990, 306).

Redukcija kompleksnosti je za psihične in socialne sisteme možna zgolj prek medija smisla zato, ker le-ta prek diference aktualno/potencialno kaže nadaljnje možnosti njihovih operacij. Forma smisla napotuje na nadaljnje možnosti prek smiselnih asociacij oz. napotil, ki jih Luhmann označuje s fenomenološkim⁶ pojmom *die Verweisungszusammenhang*, ki ga lahko prevajamo tudi s sintagmo asociacijske vezi. Smisel oskrbi aktualno tekoče doživljanje ali delovanje z redundantnimi možnostmi (Luhmann 1984, 94). Doživljanje nadaljnjih možnosti doživljanja in delovanja je mogoč samo v mediju smisla, ker le-ta za sistem odpira horizont potencialnih alternativ naslednjega trenutka, tako da lahko sistem s selekcijo komunikativnega ali nekomunikativnega delovanja reducira

⁵ Luhmann razvija svoj pojem smisla tako, da se v izhodišču nasloni na Husserlovo fenomenološko opredelitev problema smisla, pri čemer v prvi fazi svoje izpeljave prevzame Husserlovo opredelitev pojmov *intencja*, *napotilo* (*Verweisung*), *doživljanje in delovanje*, *potem pa celoten fenomenološko zasavljani problemski sklop prevede v kontekst svoje sistemske teorije*. Glej npr. *Sinn als Grundbegriff der Soziologie* (1971, 26–39) in *Soziale systeme* (1984, 93–94, op.3; tudi str.105).

⁶ Luhmann pojem *transcendentalne zavesti nadomesti s pojmom sistema*, pri čemer pod ta pojem uvršča tako psihične kot socialne sisteme. »Ne procesirajo vsi sistemi kompleksnosti in samoreference v formi smisla, vendar pa je za tiste, ki to počeno, to edina možnost. Za psihične in socialne sisteme je smisel forma sveta (*Weltform*)...« SS:95

kompleksnost na način, ki ima zanj smisel. Za Luhmannovo fenomenološko izpeljavo smisla je ključen naslednji citat: Fenomen smisla se kaže v formi presežka napotil na nadaljnje možnosti doživljanja in delovanja. Nekaj stoji v žarišču, v centru intence, drugo pa je ob strani nakazano kot horizont za neki in tako naprej doživljanja in delovanja. Vse, kar je intendirano, vzdržuje v tej formi svet v celoti odprt, torej vedno zagotavlja tudi aktualnost sveta v formi dostopnosti. Napotilo samo se torej aktualizira kot točka resničnosti, toda ne nanaša se samo na resnično, temveč tudi na možno (pogojno resnično) in negativno (neresnično, nemogoče). Celota napotil, ki izhajajo iz smiselno intendiranega predmeta, ponuja več, kot je lahko v naslednjem koraku dejansko aktualizirano. Torej sili forma smisla prek strukture napotil naslednji korak k selekciji (Luhmann 1984, 93–94).

Opredelitev smisla z diferenco med *aktualnim* in *potencialnim* dopolni Luhmann s še eno za smisel konstitutivno diferenco, tj. z diferenco med *distinkcijo* in *indikacijo*, z drugimi besedami, z razlikovanjem med *diferenco* in *identiteto*. Diferenca aktualno-potencialno vzpostavi nadaljnje možnosti tako, da se v tem orientacijskem horizontu vzpostavi mreža distinkcij in indikacij (tj. diferenc in identitet). V tako razprtem horizontu smisel vedno napotuje na nek drug, asociiran smisel, kar se lahko med različnimi elementi smisla dogodi le v razmerju njihove identitete in diference. Ni identitete brez diference in ne diference brez identitete. Določen element smisla ne more eksistirati na sebi, temveč lahko eksistira le v mreži diferencialnih relacij, ki prek distinkcij vzpostavijo njegovo identiteto. Iz tega Luhmann izpelje tezo o samoreferencialni zaprtosti smisla vase: smisel vedno napotuje na drug smisel in nikdar realnosti na sebi. Smisel je torej procesiranje po merilu diferenc v realcijski mreži, pri čemer diference ne predstavljajo denotativnega zrcaljenja resničnosti, temveč jih po Luhmannu kot diference vzpostavi samoreferencialno procesiranje psihičnih in socialnih sistemov. To pa ne pomeni, da izven smisla realnost ne obstaja. Geneza in reprodukcija smisla predvidevata podstat realnosti, ki svoja stanja neprestano spreminja. Smisel tej podstati odvzame diference (ki imajo smisel samo kot diference), da bi omogočil predelavo informacij, ki so orientirane na diference (Luhmann 1984, 97).⁷

Pri obdelavi problematike *opazovanja*⁸ se je navezal na Maturano, ki je

⁷ Luhmann napravi še korak dalje, ko pravi, da se smisel reproducira avtonomno, prek zaprtega samoreferencialnega samonanašanja v diferencialni mreži: Smisel je procesiranje smisla po merilu diferenc in sicer diferenc, ki kot take niso vnaprej dane, temveč pridobijo svojo operativno uporabnost (in možnost pojmovnega formuliranja) zgolj prek same smiselnosti (Sinnhaftigkeit). Samogibajoče dogajanje smisla je *avtopoiesis* par excellence (Luhmann 1984, 101). Ta teza kaže na Luhmannovo neustrezno ekstrapolacijo pojma *avtopoiesis*, saj je po Maturani *avtopoiesis* vedno vezan na celico ali organizem, ki sta fizični entiteti z lastnotjo *avtopoietzisa*.

⁸ Luhmann pojem *opazovanja* na ravni obče teorije sistemov opredeljuje takole: »Pojem *opazovanja* je tu uporabljen v formalnem smislu obče teorije sistemov. Ne vključuje samo (a tudi) človeško čutno zaznavo, temveč se nanaša na vsako vrsto registriranja informacij, vključno z razmerjem celic organizma druge do druge in vpeljavo informacij v komunikacijske

postavil na temelju samoreferencialne zaprtosti možganov in živčnega sistema tezo, da se resničnost vzpostavlja kot smiselna vedno zgolj za nekega opazovalca, ki v svoji operaciji opazovanja dela razlikovanja, prek katerih proizvaja deskripcije svojega kognitivnega področja. Kot nadomestek teorije kognicije ponuja Luhmann tezo, da se lahko psihični in socialni sistemi nanašajo na okolje samo v mediju smisla v opazovanju. Smisel je tisti medij, v katerem opazovanje pridobi svojo formo (Luhmann 1990, 110). V nadaljnji izpeljavi pojma opazovanja je ključna Luhmannova teza, da je opazovanje razlikujoče označevanje. Izhajamo iz tega, da mora vsak opazovalec uporabljati razlikovanje, ker drugače tistega, kar hoče opazovati, ne more označiti. Označitve so mogoče samo na temelju razlikovanja označenega, razlikovanje pa služi za to, da ponudi možnosti za označitev ene ali druge strani razlikovanja (Luhmann 1991, 23). Opazovanje kot razlikovanje po Luhmannu razloči dve strani in eno označi; z drugimi besedami, ko opazovalec v opazovanju označi neko identiteto, napravi razlikovanje. Smisel je medij opazovanja, v katerem opazovanje prek istočasne distinkcije in indikacije (razlikovanja in označevanja) razvija smiselne forme, ki se v toku časa verižijo v sekvence. Veriženje v sekvence se pri psihičnih sistemih kaže kot sosledje zavestnih predstav, ki se rekurzivno pripajajo druga na drugo, v socialnih sistemih pa kot sosledje komunikacij, ki se prav tako rekurzivno vzajemno spajajo v proces menjave informacij.

Luhmann opredeljuje selekcijo iz diferencialne mreže distinkcij in indikacij, ki se vzpostavijo prek razlikujočega označevanja v opazovanju, kot *informacije*. Sistem eksistira samo toliko časa, dokler napreduje smiselna predelava informacij. Strukturna tehnika, ki to omogoča, je lahko označena kot tehnika difference. *Sistem vpelje lastna razlikovanja in s pomočjo teh razlikovanj zajame stanja in dogodke, ki se potem sistemu kažejo kot informacije*. S tem je informacija opredeljena kot čisto interna systemska kvaliteta (Luhmann 1987, 44, kurziva A.). Luhmann si pri definiciji informacije pomaga z aforizmom Gregory Batesona: *A bit of information is definable as a difference which makes a difference*. V samoreferencialni operaciji opazovanja kot razlikujočega označevanja dela opazovalec selekcije, ki predstavljajo smiselno predelavo informacij. Luhmann se navezuje na Shannonovo opredelitev informacije kot selekcije iz množstva alternativ s tezo, da smisel prek difference aktualno/potencialno vzpostavi množstvo alternativ, ki tvori diferencialno mrežo distinkcij in indikacij, iz katere opazovalec napravi selekcijo, ki kot informacija spremeni stanje sistema. Za opazovalca se v vsakem trenutku vzpostavlja horizont smisla kot diferencialna mreža, v katerem njegovo opazovanje dela selekcije, kar producira informacije. Iz povedanega sledi, da informacije ne obstajajo v zunanji resničnosti, temveč se zaznani

procesu socialnih sistemov» (Luhmann 1990a, 51, op. 30). Ta definicija je indikativna za Luhmannov teoretski diskurz, ki poskuša vse temeljne pojme zgrabiti na ravni obče teorije sistemov, kar pomeni, da naj bi veljali za organizme, psihične in socialne sisteme, vendar pa zaradi svoje občosti izgubijo nemalo svojega specifičnega pomena. Prav občost temeljnih kategorij je po našem mnenju vzrok Luhmannove neustrezne obdelave človeških kognitivnih procesov in mešanja ravni med psihičnimi in socialnimi sistemi v komunikaciji.

dogodki vzpostavijo kot informacije šele v samoreferencialnem kognitivnem procesiranju opazovalca. V tej zvezi citira Heinz von Foersterja: Okolje ne vsebuje nikakršne informacije. Okolje je, kar je (Luhmann 1990, 306). Po Luhmannu se torej informacije vzpostavijo v opazovanju, ki poteka kot operacija smiselnega razlikovanja zaznanega sveta (kognitivna predelava zaznanih iritacij) v času, zato vsak trenutek nanovo vzpostavlja diferencialno mrežo aktualnega in potencialnega, ki v procesu redukcije kompleksnosti zahteva novo selekcijo. Kognicija je samoreferencialen proces selekcije v diferencialni mreži smiselnih asociacij, ki jo razpira opazovanje na temelju serije razlikujočih označevanj, kar vnaša informacije kot tiste spremembe v strukturi pričakovanj, ki jih opazovalec potrebuje za svojo orientacijo v svetu.

Informacija je označena kot dogodek, ki izbira stanja sistema. To je mogoče samo v strukturah, ki omejijo možnosti in jih vnaprej uredijo. Informacija predpostavlja strukturo, sama pa ni struktura, temveč je dogodek, ki aktualizira strukturo (Luhmann 1984, 102). Informacija je informacija zgolj v samoreferencialnem procesiranju nekega psihičnega ali socialnega sistema sistema, ki je prek konzervacije adaptacije izdiferencialno strukturo pričakovanj, v katero informacija vnese spremembo. Simbolne posplošitve zgostijo orientacijsko strukturo smisla v pričakovanja, ki kažejo, kakšne izgleda razpira aktualna konstelacija smisla (Luhmann 1984, 139). Informacija kot dogodek torej aktualizira strukturo pričakovanj tako, da izpolni ali razočara določeno pričakovanje in s tem vnese spremembo, kar sistemu omogoči kognitivno orientacijo v aktualni situaciji.

Teorije družbe vežejo razumevanje smisla na vednost (npr. *Wissensvorrat* – Schutz, *Hintergrundwissen* – Habermas, *background knowledge* – Searle, *mutual knowledge* – Giddens, *common sense knowledge* – Garfinkel), za Luhmanna, ki izhaja iz modela procesiranja informacij, utemeljenega na diferencni verjetnost/neverjetnost (oz. gotovost/negotovost), pa je bolj ustrezna navezava na pričakovanja. Luhmann pravi, da pričakovanja gradijo prek vmesne selekcije ožji repertoar mogočega, zato se lahko preko njih človek bolje in hitreje orientira. Pravi, da se pričakovanja ne vzpostavijo zgolj z nanašanjem na minljiv dogodek, temveč predvsem z nanašanjem na tisto, kar daje dogodku njegovo identiteto oz. na tisto, kar ostaja trajno identično, pri čemer vpelje pojem *simbolnih posplošitev pričakovanj*. Pravi, da kompleksna in netransparentna pričakovanja potrebujejo simbolno okrajšavo, ki jih zastopa v tekoči orientaciji. Kot primere tovrstnih simbolnih posplošitev pričakovanj omenja vrednote, obveze, izrekanje najstva, navade itd. Simbolne posplošitve vzdržujejo diferencialno mrežo pričakovanj prek določitve identitete stvari, dogodkov, tipov ali pojmov, kar služi tekoči reorganizaciji pričakovanj. Posplošitev pričakovanj na tipično ali normativno ima funkcijo, da se lahko v kognitivnih procesih izpolni določena selekcija iz množstva možnosti, ki ga za sistem vzpostavi njegova struktura pričakovanj. Poanta je v tem, da informacije vnesejo spremembo v strukturo pričakovanj. Po našem mnenju je to sicer zelo šibka opredelitev kognitivnega procesiranja informacij, vendar ohranja konsistenco.

Po Luhmannu so informacije dogodki, ki so časovno procesiranju nekega sistema, pri ponovitvi za isti sistem ni več informacija. Informacija, ki je ...

ponovljena, ni več informacija (Luhmann 1984, 102). Tak dogodek pri ponovitvi sicer ohrani svoj smisel, vendar pa ni več informacija, oz. je v odnosu na prvotno informacijo redundanten, ker je že ob prvem pojavljanju reorientiral pričakovanja sistema. Če človek že drugič prebere v časopisu, da je denarna valuta izgubila vrednost, nima to nobene informacijske vrednosti več, čeprav predstavlja strukturno isto selekcijo. Vendar pa informacija ne gre v izgubo, ker je za seboj pustila strukturni učinek, tako da sistem sedaj reagira z reorientirano strukturo pričakovanj. Čas zahteva razlikovanje med smislom in informacijo, čeprav teče vsa reprodukcija smisla prek informacij (in jo lahko zato imenujemo predelavo informacij) in imajo vse informacije smisel. Razlikovanje med informacijo in smislom omogoča pojem spremembe stanja sistema. Informacija je vedno informacija za določen sistem (ali več sistemov hkrati). Informacije lahko predelujejo le samoreferencialni sistemi ... Informacije so dogodki, ki omejujejo entropijo, ne da bi s tem določili sistem (Luhmann 1984, 103).

Neka informacija reducira kompleksnost vtoliko, uresničil in je bil zato zaznan kot selekcija iz množice možnosti. Z drugimi besedami, neka informacija reducira kompleksnost takrat, kadar zmanjša negotovost sistema. Luhmann tej konvencionalni modrosti dodaja, da lahko informacija kompleksnost tudi poveša, in to takrat, kadar poveča negotovost, tj. kadar nek dogodek poruši strukturo pričakovanj in zahteva vzpostavitev nove sheme možnosti, tj. popolno reorientacijo pričakovanj.

Komunikacija kot sinteza treh selekcij

Komunikacijo je Luhmann najbolj podrobno obdelal v obsežnem poglavju v delu *Soziale Systeme* (1984), iz katerega povzemamo temeljne opredelitve. Za Luhmanna komunikacija kot proces sestoji iz elementarnih enot komunikacije, ki predstavljajo najmanjšo enoto, na katero je mogoče reducirati komunikacijski proces; v tem smislu pravi, da je elementarna enota komunikacije najmanjša enota, ki jo je še mogoče negirati. Elementarna enota komunikacije po Luhmannu sestoji iz treh selekcij, ki jih sintetizira v enoten komunikativni dogodek: prvič, iz *selekcije na ravni informacije*, tj. komunikatorjevega izbora tistega, kar namerava sporočiti (izbor vsebine sporočanja); drugič, iz *selekcije na ravni sporočanja*, tj. komunikatorjevega izbora načina sporočanja izbrane informacije (izbor forme sporočanja), tretjič, iz *recipientove selekcije na ravni razumevanja*, tj. recipientovega prepoznanja informacije, ki jo je hotel komunikator s svojim sporočanjem sporočiti (recipientov izbor vsebine iz forme zaznanega sporočanja). Poglejmo podrobneje.

1. Prva selekcija se zgodi v komunikatorjevem kognitivnem procesu, ki prek selekcije iz nabora alternativ proizvede informacijo. V tej formulaciji Luhmann eksplicitno navezuje na Shannona s tezo, da je informacija selekcija iz (poznanege ali nepoznanega) repertoarja možnosti (Luhmann 1984, 195).⁹ Informacija je

⁹ V opombi 5 na tej strani Luhmann ob sklicevanju na Shannonovo matematično teorijo

komunikatorjeva selekcija iz repertoarja možnosti, ki ga v času razpira smisel prek diference aktualno-potencialno, v prostoru pa kontekst njegove pozicioniranosti v komunikacijski situaciji, ki razpira diferencialno mrežo distinkcij in indikacij. Informacija je lahko aktivirana samo v fokusu selektivne pozornosti (Luhmann, 1984: 195) v operaciji opazovanja, ki po definiciji vpelje razlikovanje. Komunikator v svoji operaciji opazovanja usmeri selektivno pozornost na določen predmet, dogodek ali komunikacijski prispevek na določeno temo, pri tem pa smisel odpre horizont, ki razpira nadaljnje možnosti (križanje razlikovanj aktualno-potencialno in diferenca-identiteta). Komunikator nekaj zgrabi kot informacijo v vsakokrat aktualnem horizontu smiselnih asociacij, drugo pa pusti ob strani. Tako razprti horizont smisla vzpostavlja repertoar možnosti (matrico alternativ), iz katerega komunikator izbere informacijo. Iz povedanega je očitno, da ne gre za stalno določen repertoar možnosti, temveč da repertoar vzpostavlja vsakokrat znova aktualni horizont smisla, ki ga oblikuje komunikatorjevo aktualno opazovanje. Informacije lahko procesirajo samo samoreferencialni sistemi v kombinaciji samoreference in drugoreference: drugoreferenca je nanašanje na komunikacijsko situacijo (vključno s temo komunikacije in prispevke drugih udeležencev), samoreferenca pa je samonanašanje opazovalca na svoj kognitivni aparat (simbolno posplošeno strukturo pričakovanj).

2. Druga selekcija se zgodi na ravni sporočanja. Luhmann pravi, da mora komunikator izbrati vedenje, ki posreduje izbrano informacijo. Poenostavljeno rečeno, selekcijo, ki jo komunikator želi sporočiti kot informacijo, mora ubesediti v sporočilu. Sporočanje poteka običajno v jezikovno kodiranih sintaktičnih sekvencah,¹⁰ ki tvorijo opis tistega, kar hoče komunikator sporočiti. Informacije običajno ni mogoče sporočiti naenkrat, z enim znakom ali besedo, temveč s semantičnim opisom, ki ga tvori sekvenca več stavkov. Pomembno je, da je tako po Maturani kot po Luhmannu sporočanje semantična deskripcija, ki jo je mogoče tako na strani komunikatorja kot na strani recipienta kognitivno procesirati kot informacijo. Luhmann pravi, da nastane v sporočanju razlika med informacijo in sporočilom, ki sporočevalca razcepi na tistega, ki je nekaj samoreferencialno zaznal kot informacijo in tistega, ki to informacijo sporoča in ima pri tem svobodo, da jo sporoči na tak ali drugačen način, v tako ali drugače ubesedenem opisu. Iz te sporočevalčeve svobode izhaja, da je tudi sporočanje selekcija med različnimi možnostmi sporočanja informacije. Informacija in sporočilo sta

informacije pristavlja: »Sicer je dobro znano, da bi moral tu predstavljeni pojem informacije služiti zgolj za tehnična preračunavanja, ker referenca smisla ni upoštevana; vendar pa iz tega seveda ni mogoče zaključiti, da za kontekste smisla selektivnost ni važna« (1984:195). S tem se lahko strinjamo, saj razumemo Luhmannovo tematizacijo opazovanja, smisla in komunikacije prav kot graditev pojmovnega okvirua, v katerem je mogoče uporabiti Shannonov model za interpretacijo semantične informacije.

¹⁰ Luhmann pravi, da lahko pride do sinteze informacije, sporočanja in razumevanja samo, če je sporočanje kodirano. Kodirani dogodki delujejo v komunikaciji kot informacija, nekodirani pa kot motnja (šum, noise). Kodiranje je operativno poenotenje informacije in sporočanja in mora biti tako pri Jazu kot pri Drugemu obravnavano izomorfno, kar pa zahteva zadostno jezikovno standardizacijo, tj. jezikovne konvencije.

v tem okviru po Luhmannu dve komunikatorjevi selekciji. Pravi, da komunikator ve, da ga recipient opazuje, zato lahko diferenco med informacijo in sporočanjem uporabi za uspešno krmiljenje komunikacijskega procesa.

3. Recipientovo razumevanje je tretja selekcija, ki v recipientovem kognitivnem procesiranju sprejetega sporočila razloči informacijo, z drugimi besedami, v ubesedenem sporočilu (kodiranem signalu, ki se v dekodiranju in interpretiranju pokaže kot semantična deskripcija) izbere tisto, kar naj bi komunikator hotel sporočiti. Razumevanje sporočanja Luhmann torej spet opredeljuje kot opazovanje prek difference sporočilo-informacija. Na to diferenco smo v obrnjeni obliki naleteli že na strani komunikatorja, recipient pa mora v fazi razumevanja ti dve komunikatorjevi selekciji razločiti. Informacija je sporočena v sekvenci, zato mora recipient iz kodiranega sporočila potegniti smisel, ki mu ga je hotel komunikator sporočiti, kar lahko razumemo tudi tako, da recipient v razumevanju potegne sklep o komunikatorjevi komunikativni intenci. Vzemimo primer: v predavateljevem sporočanju, ki ga tvori enourno predavanje, mora poslušalec izbrati informacije, ki jih je želel sporočevalec sporočiti, kar je ne nazadnje odvisno od njegove kognitivne sposobnosti, predvsem njegovega predznanja o temi predavanja in poznavanja predavatelja. Ta primer kaže, da informacija ni nekaj, kar bi predavatelj objektivno sporočil, temveč tisto, kar poslušalec izbere kot informacijo v svojem razumevanju njegovega predavanja. Na tem mestu je treba opozoriti, da recipientovo razumevanje sicer razloči med sporočilom in informacijo tako rekoč spontano, vendar pa nima absolutne gotovosti, da je komunikatorjevo sporočanje pravilno razumel: v tem smislu je komunikacija vedno kontingentna in temelji na domnevanju oz. sklepanju o komunikatorjevi komunikativni intenci. Zato Luhmann že takoj na začetku svoje analize opozarja, da je napačen tisti model komunikacije, ki govori o direktnem prenosu informacije. Z vidika recipienta ne gre za enostaven prenos informacije, temveč za njegovo samoreferencialno rekonstrukcijo informacije, ki jo je hotel sporočevalec sporočiti. Pravilnost razumevanja pa lahko udeleženci preverjajo samo prek krožne komunikacije, v kateri se prek povratnega sporočanja (*feedback*) pokaže razumevanje prejšnjega sporočanja.

Če povzamemo: elementarna enota komunikacije se sestoji iz komunikatorjevega izbora informacije, ki jo hoče sporočiti, njegovega sporočanja, tj. izbora načina sporočanja le-te, ter recipientovega razumevanja, tj. recipientovega izbora informacije iz komunikatorjevega sporočanja. Če v aktu komunikacije manjka katera koli od treh selekcij, potem po Luhmannu ne moremo govoriti o komunikaciji. Bistveno je, da pride do končne sinteze enote komunikacije šele s tretjo selekcijo, tj. z razumevanjem. Če recipient ne razume sporočenega, ne moremo govoriti o komunikaciji, temveč le o ponesrečenem poskusu le-te. Z izrazom komunikacija ne označujemo vsake medsebojne uglasitve vedenja, temveč samo takšno, ki je posredovana prek razlikovanja med sporočanjem (komunikativnim delovanjem) in informacijo (tema, vsebina sporočanja). Tam, kjer to razlikovanje ni napravljeno, se manifestira zgolj medsebojno zaznavanje, ne pa komunikacija v smislu našega pojma; za avtopoiesis komunikacije, tj. za nadaljnje gibanje komunikacije, je nujno, da je lahko sporočanje pripisano kot delova-

nje in, v razlikovanju od njegove vsebine, uporabljeno za pripojitev nadaljnjih komunikacij (Luhmann 1990, 38).

Kadar se komunikacija pojavlja v krožni formi, kar pomeni, da si udeleženci izmenično podajajo vloge komunikatorja in recipienta, se elementarne enote komunikacije spajajo v proces. To pomeni, da trem selekcijam elementarne enote sledi še *četrti selekcija*, ki pripoji prejšnji komunikativni akt na naslednjega. Četrta selekcija se nanaša na *recipientovo sprejemanje ali zavračanje selekcije*, ki je s strani komunikatorja posredovana kot sporočena informacija. Na akt pripajanja se usmerja že komunikatorjevo sporočanje. Po Luhmannu komunikator v svoje sporočanje vključi apel, s katerim recipienta pozove, naj sporočeno informacijo sprejme kot postavko lastnega komunikativnega vedenja. Z drugimi besedami, komunikator s svojo drugo selekcijo (sporočanjem) pozove recipienta, da naj se v svojem komunikativnem odzivu na sporočeno odloči za sprejemanje sporočene selekcije. Hkrati pa Luhmann posebej poudarja, da ima recipient absolutno svobodo, da sporočeno informacijo sprejme ali zavrne. Možnost negacije ponujene selekcije vzpostavi temeljno kotningentnost komunikativne interakcije: recipient lahko vedno ravna drugače, kot komunikator od njega pričakuje.

Po Luhmannu se socialni sistemi sestojijo iz veriženja enot komunikacij v procese, prek katerih potekajo operacije socialnih sistemov. Zato je zanj posebnega pomena to, da recipient v četrti selekciji sprejme komunikatorjevo selekcijo, ker to pomeni, da se bo enota komunikacije pripojila v komunikacijskih procesih. V tej zvezi razvije na makrosociološki ravni svoje teorije pojma *simbolno posplošenih medijev* in *specialnih semantik*,¹¹ ki strukturirajo tokove komunikacij v globalnih funkcijskih podsistemih (npr. v ekonomskem, političnem, pravnem, znanstvenem sistemu) modernih družb tako, da motivirajo recipiente komunikacije k sprejemanju vsakokratnih komunikacijskih ponudb in s tem zagotavljajo, da komunikacijske operacije v okviru teh globalnih podsistemov gladko tečejo. Vendar zaradi omejenosti prostora tega zanimivega makrosociološkega teoretskega sklopa na tem mestu ne moremo prikazati.

Avtokataliza samoreferencialno zaprtih socialnih sistemov

Poglejmo, kako se po Luhmannu prek komunikativne interakcije razvije enoten socialni sistem. Pojem socialnega sistema predvideva najmanj dva informacije predelujoča procesorja (psihična sistema), ki se nanašata drug na drugega in drug prek drugega nase (Luhmann 1984, 191). Udeleženci se v nanašanju drug na drugega nanašajo nase prek drugega, kar pomeni, da gre za kognitivno koordinacijo, ki udeležence vzajemno uglaši. Socialni sistemi sestojijo zgolj iz selektivnih usklajevanj, ki producirajo vzajemno učinkovanje teh informacije predelujo-

¹¹ Glej Luhmann 1975a, 1980, 1981, 1984, 1987, 1987b, 1990; za kritično primerjavo pojmovanja simbolno posplošenih medijev pri Parsons, Habermasu in Luhmannu glej Künzler 1989.

čih procesorjev; in struktura socialnih sistemov ima zgolj funkcijo, da napravi verjetno permanentno spreminjanje in ponovno odkrivanje teh usklajevanj (Luhmann 1984, 195). Luhmann se naveže na tako imenovani princip *mutualistischer Konstitution* socialnih sistemov, ki ga je prevzel od kibernetika Gordona Paska. Po tem načelu so socialni sistemi zgrajeni vzajemno- dialogično oz. konverzacijsko: prav ta vzajemnost je tisti presežek, ki vzpostavi komunikacijo kot nekaj več od zgolj vsote individualnih sporočanj, tj. kot kognitivno koordinacijo, ki udeležence kljub njihovi kognitivni (za Luhmanna psihični) samoreferencialni zaprtosti povezuje v enoten socialni sistem. Komunikacija je proces selekcije, ki prevede entropično kompleksnost dogodkovnosti sveta v strukturirano kompleksnost socialnega sistema. Sistem obsega kompleksnost kot presežek možnosti, ki jih samoselektivno reducira, to pa se zgodi v komunikacijskem procesu (Luhmann 1984, 67). Luhmann v tej zvezi postavi tezo, da lahko o komunikaciji govorimo samo tedaj, kadar sprememba kompleksa A korespondira s spremembo stanja kompleksa B (Luhmann 1984, 66), kar pomeni, da sporočanje kot posredovan signal, ki ga udeleženci vsak zase samoreferencialno procesirajo kot informacijo, povzroči trenutno relevantno, v spominu pa lahko tudi trajno, spremembo v kognitivnem aparatu udeleženih psihičnih sistemov ter s tem epizodično orientira njihova vzajemna pričakovanja. Iz te teze potegne sklep, da je komuniciranje omejitvev oz. zamejitvev sebe in drugega, s čimer želi reči, da komunikacija obrne vzajemno pozornost udeležencev na trenutno aktualno sporočanje in informacijo, katero le-to prinaša. Osrediščenje vzajemne pozornosti udeležencev komunikacije na določeno informacijo, tj. dejansko signal, ki ga vsak udeleženec samoreferencialno procesira kot informacijo, je po Luhmannu selekcija, ki reducira nedoločeno kompleksnost sveta. Na ta način opredeli komunikacijo kot *vzajemno procesiranje selekcij* (Luhmann 1984, 194) oz. kot *koordinirano selektivnost* (Luhmann 1984, 212). Seleksijski proces, prek katerega socialni sistemi prevajajo entropično kompleksnost v strukturirano kompleksnost, je komunikacija kot koordinirana selektivnost oz. kot vzajemna kognitivna koordinacija.

Problem vzpostavitve socialnih sistemov prek komuniciranja Luhmann nadalje opredeli prek pojma kontingence,¹² ki ga je kot enega svojih temeljnih pojmov vpeljal že Norbert Wiener. Pojem dvojne kontingence je Luhmann prevzel od Parsonsa in ga reinterpreteral. Da je družbeno življenje v temelju kontingentno, je razvidno npr. iz nepredvidljivega gibanja delnic ali izida volitev. Glede na to, da vključuje temeljno družbeno razmerje najmanj dva akterja, govoriga Parsonsa in Luhmanna o dvojni kontingenci, ki jo oba obdelata v idealnotipski situaciji interakcije med Jazom (*ego*) in Drugim (*alter ego*). Iz perspektive

¹² *Latinska beseda contingentia se v sodobnih jezikih uporablja kot strokovni izraz. V okviru Luhmannove teorije so relevantninaslednji pomeni tega pojma: 1. slučaj oz. slučajnost; 2. odvisnost od slučaja ali slučajnosti, oz. odvisnost od nekega dogodka, katerega pojav je negotov; 3. odvisnost od izpolnitve določenih pogojev; 4. negotovost. V Slovarju slovenskega knjižnega jezika pod geslom kontingenca najdemo naslednjo definicijo: »dejstvo, da nekaj je, pa bi lahko ne bi bilo, ali da je takšno, pa bi lahko ne bilo takšno; slučajnost, možnost.«*

Jaza predstavlja kontingenca nepredvidljivost delovanja Drugega, ki vpeljuje v razmerje negotovost. Ker sta v razmerje vključena najmanj dva akterja, se nepredvidljivosti in negotovosti podvojijo: oba imata svobodno voljo, zato lahko vsak od njiju deluje v nasprotju s pričakovanji. Relacija med Jazom in Drugim je opredeljena kot razmerje medsebojne odvisnosti, zato pomeni kontingenca v sociološkem smislu dvakrat negotovo vzajemno odvisnost, v kateri je iz perspektiv obeh udeležencev lastno delovanje odvisno od nepredvidljivega delovanja Drugega.

Luhmann razvije pojem dvojne kontingence prek interakcije med Jazom in Drugim, ki jo začne opisovati iz ničelne točke, v kateri med partnerji vrednostni konsenz še ne obstaja, potem pa pokaže, ko se iz te nedoločene začetne situacije razvije struktura medsebojnih pričakovanj in s tem strukturiran socialni sistem. Po Luhmannu samoorganiziranje vsakega socialnega sistema razvije svoj lasten konsenz med udeleženi akterji, ki potem nastopa kot struktura socialnega sistema (tj. struktura medsebojnih pričakovanj), prek katere teče samoreferenca socialnega sistema. V tem smislu Luhmann opredeli dve vrsti dvojne kontingence. Iz začetne, nedoločene situacije, v kateri struktura še ni dana, se socialni sistem razvije tako, da vključi slučaje, ki sprožijo interakcijo. Ker na začetku interakcije medsebojna pričakovanja še ne obstajajo, je situacija *nedoločeno kontingentna*. Z razvojem interakcije v socialni sistem z lastno strukturo pričakovanj pa se vzpostavi *strukturirana dvojna kontingenca*, ki ostaja še naprej kontingenca vtoliko, kolikor partnerji v interakciji lahko vselej ravnajo tudi v nasprotju z izdiferencirano strukturo pričakovanj.

Interakcija je izmenično (komunikativno in/ali nekomunikativno) delovanje Jaza in Drugega, kar pomeni, da se delovanje Jaza pripaja na predhodno delovanje Drugega in tako naprej. Povedano v Luhmannovi terminologiji, selekcija, ki izhaja iz delovanja Jaza, je predpostavka za nadaljnjo selekcijo, ki jo s svojim delovanjem napravi Drugi. Natančneje, v situaciji dvojne kontingence je po Luhmannu vsako vedenje selekcija, zato se vsako za interakcijo relevantno vedenje v medsebojnem opazovanju kaže kot delovanje. Pravi, da se v interakciji Jaz orientira na diferenco, ali bo v njegovem komunikativnem delovanju vsebovano ponudbo Drugi razumel in sprejel ali ne, v primeru nekomunikativnega delovanja pa na diferenco, ali je nekomunikativno delovanje Drugega zanj koristno ali škodljivo. Ker se delovanje Jaza vzpostavi kot anticipacija in/ali odziv na delovanje Drugega, so delovanja udeležencev v *vzajemni odvisnosti*, ki tvori temeljno enotnost tako vzpostavljenega socialnega sistema. Vzajemnost partnerjev v interakciji ponazarja Luhmann s formulo jaz bom napravil tisto, kar hočeš ti, če boš ti napravil tisto, kar hočem jaz (Luhmann 1984, 166), oz. v negativni formi jaz se ne pustim določiti od tebe, če se ti ne pustiš določiti od mene (Luhmann 1984, 167). To elementarno soodvisnost udeležencev opredeli kot krožno, zaprto, samoreferencialno enoto/enotnost (*Einheit*), v kateri je določitev vsakega dogodka (komunikativnega ali nekomunikativnega delovanja), ki ga sproži Jaz, odvisna od prejšnjih in nadaljnjih dogodkov, ki jih sproži Drugi. V tej vzajemnosti se kaže samoreferencialna zaprost socialnega sistema. Socialni sistemi se torej po Luhmannu vzpostavijo v procesu komunikacije kot kognitivne koordi-

nacije, ki proizvede (komunikativna in nekomunikativna) delovanja udeležencev v njihovi vzajemni uglašenosti. Vendar te uglašenosti ne smemo razumeti kot eksplicitnega konsenza med udeleženci, temveč zgolj v smislu, da je vsako delovanje implicitno anticipacija delovanja in/ali odziv na delovanje drugih udeležencev. Tudi vedenje v konfliktni situaciji je na ta način med seboj uglašeno v enoten interakcijski sistem.

Luhmann pravi, da je na začetku interakcije situacija nedoločena, odprta za vse možnosti. Dokler udeleženca ne vesta, kako bo deloval Drugi, je interakcija (tj. emergentni socialni sistem) premalo določena in zato blokirana. Pravi, da je za oba partnerja v interakciji začetna situacija dvojne kontingenčne nedoločljiva, nestabilna in neznosna. V tem izkustvu perspektivi Jaza in Drugega konvergirata, kar omogoči vzpostavitev skupnega interesa za negacijo te negativnosti oz. interes za določitev situacije. Luhmann pravi, da je s tem dano stanje pogojne pripravljenosti (*state of conditional readiness* – D. MacKay), tj. možnost graditve sistema v stanju čakanja, ki uporabi vsak slučaj, da razvije strukturo, tj. medsebojna pričakovanja. V tej situaciji se tisto vedenje, ki reducira nedoločenost, v medsebojnem opazovanju kaže kot delovanje. Uporabo slučajev za graditev strukture sistema opredeljuje Luhmann z načelom *order from noise principle* (von Foerster). V tem smislu je dvojna kontingenca kot vzajemna negotovost faktor *avtokatalize sistemov*; na temelju te opredelitve govori Luhmann o socialnih sistemih kot o emergentnih sistemih.

V interakciji se udeležena sistema, Jaz in Drugi, medsebojno opazujeta, pri čemer pa sta drug za drugega netransparentna: Jaz ne more videti v interne psihične procese Drugega oz., rečeno na ravni obče teorije, noben sistem ne more imeti vpogleda v samoreferencialne operacije drugega sistema. To tezo je vpeljal v klasični kibernetiki Ross Ashby s pojmom *black box system*: sistem je črna skrinjica, ki transformira input prek internih pravil v output, pri čemer je mogoče od zunaj opazovati samo input in output ter na temelju razlike med njima sklepati na interne operacije sistema. Z navezavo na to tradicijo vpelje Luhmann pojem *black box observation*, ki ga opredeli s tezo, da je mogoče druge sisteme opazovati samo prek indikatorjev, ki se kažejo v njihovem vedenju, na temelju katerih je mogoče sklepati o njihovih intencah, motivih in pričakovanjih. Tehnični izraz za to vrsto opazovanja drugih sistemov je *black box*. V tem smislu je *black box* pojem, ki se nanaša na opazovanje (in morebitno simulacijo) enega sistema s strani drugega. Označuje okoliščine, ki niso neodvisne od opazovanja. V temelju opazovanja je podmena (ki se je ne da preizkusiti), da je mogoče opažene regularnosti v vedenju opazovanega sistema reducirati na interne vzročne strukture, ki se jih ne da opazovati. Noben sistem ne more nič bolj natančno razložiti dejanskih stanj drugih sistemov. Mora se zadovoljiti z *black box observation* (Luhmann 1990b, 52). To pojmovanje je po našem mnenju bistveno za razumevanje komunikacije: nikdar ne moremo imeti vpogleda v interne psihične operacije svojega partnerja, temveč lahko o njih le sklepamo na temelju indikatorjev, ki jih je mogoče empirično zaznati. Sporočanje je

materialno zgolj svetlobna ali zvočna frekvenca, katero šele kognitivno procesiranje komunikatorja in recipienta transformira v komunikativno delovanje, tj. v smiselno sporočanje.

Luhmann metaforično pravi, da črni skrinjici pri srečanju proizvedeta zadostno belino (transparentnost), ki omogoči njuno medsebojno občevanje. V tistih nekaj pogledih, v katerih se srečata v svojem občevanju, lahko njuna sposobnost informacijske predelave zadostuje. Ostaneta ločena, se ne stopita drug v drugega, ne razumeta se bolje kot prej; usmerita se na to, kar lahko drug pri drugem opazujeta kot sistem v okolju, kot njegov input in output, in se vsakokrat v svoji perspektivi opazovalca samoreferencialno učita. Na tisto, kar opazujeta, lahko poskusita vplivati s svojim delovanjem, *feedback* pa jima omogoča učenje. Na ta način lahko nastane emergentni red ... Ta vzpostavljajoči red imenujemo socialni sistem (Luhmann 1984, 157). Iz začetne nedoločene situacije se torej postopoma razvije struktura vzajemnih pričakovanj, ki za udeležence vnese več možnosti predvidevanja vedenja drug do drugega in s tem večjo gotovost. Po Luhmannu se udeleženci prek medsebojnega opazovanja v interakciji drug za drugega vzpostavijo kot osebnosti (tj. kot agregacije pričakovanj), kar prispeva k njihovi orientaciji. Partnerji preizkusijo določene možnosti in na tej osnovi razvijejo vzajemna pričakovanja, ki nedoločeno dvojno kontingenco transformirajo v strukturirano dvojno kontingenco. Na ta način je entropična kompleksnost začetne nedoločene situacije transformirana v strukturirano kompleksnost socialnega sistema, ki ureja dinamične relacije med udeleženci. Neznanci si najprej izmenično signalizirajo podatke o najpomembnejših temeljih vedenja: definicijo situacije, socialni status, intence. S tem se začne zgodovina sistema (*Systemgeschichte*), ki prevzame problem kontingence in ga rekonstruira. Potem gre v sistemu vse bolj za soočanje z neko samoproizvedeno realnostjo, ki se kaže v rokovanju z dejstvi in pričakovanji, na proizvodnji katerih so bili udeleženci sami udeleženi in ki bolj ali manj opredeli polje vedenja ... Dvojna kontingenca potem ni več dana v svoji prvotni krožni nedoločenosti. Njena samoreferenca se je detavtologizirala; inkorporirala je slučaje, prek tega zrasla in se kaže v tistem, kar je sedaj določeno samo še kot lahko bi bilo tudi drugače. S tem pride do izraza tudi druga samoreferenca, tista, ki postavlja delovanje kot element socialnega sistema. Delovanje pridobi svojo selektivno določenost skupaj z omejenimi možnostmi, da bi bilo lahko drugače, iz svoje funkcije elementa v socialnem sistemu (Luhmann 1984, 184). Na tej osnovi Luhmann razvije svoj model družbe kot mreže treh vrst samoreferencialnih socialnih sistemov (interakcij, organizacij, družbenega sistema), ki prinaša za družboslovje celo vrsto novih vpogledov, še posebno na ravni kognicije in informacijskega procesiranja.

Protislovna izključitev dejavnih subjektov iz socialnih sistemov

Z Luhmannovo izpeljavo razvoja socialnega sistema kot samoorganizirajočega se oz. emergentnega sistema, ki ima v vzajemnih pričakovanjih udeležencev svojo lastno samoreferenco, se v načelu strinjamo. Po naši oceni je Luhmann

razvil socialno teoretsko opredelitev načel, ki jih je v okviru svoje teorije socialnih sistemov kot samoreferencialno zaprtih sistemov postavil Maturana. Vendar pa Maturana socialnih sistemov ni opredelil kot avtopoietičnih sistemov, Luhmann pa jih je, kar v njegovi teoriji generira številna protislovja. Kot smo omenili zgoraj, opredeljuje Luhmann človeško eksistenco s tremi vrstami sistemov, tj. z biorganizmom, psihičnim sistemom in socialnimi sistemi, pri čemer vse tri vrste sistemov opredeli kot avtopoietične sisteme. V sistemsko-teoretičnem vidiku so živi sistemi, zavestni sistemi in komunikacijski sistemi različni samoreferencialni sistemi, ki operirajo ločeno. Vsak od teh sistemov se reproducira sam avtopoietično po merilu lastne strukture (Luhmann 1990, 28–9).

Značilnost avtopoietičnih sistemov pa je, da sami proizvajajo svoje elemente. Ker socialni sistemi ne proizvajajo človeškega bioorganizma in psihičnega sistema, mora Luhmann paradoksalno izključiti akterje kot dejavne subjekte iz svojega modela avtopoietičnih socialnih sistemov. Luhmannov način opredelitve socialnih sistemov kot avtopoietičnih predstavlja v konsekvenci *desubjektiviranja komunikacije*: v okviru Luhmannovega modela posamezniki niso več dejavni subjekti, tj. akterji, ki bi krmilili svoje komunikativno in nekomunikativno delovanje v interakciji, temveč njihovo interakcijsko vedenje krmilijo samoreference socialnih sistemov. Komunikativne operacije socialnih sistemov opredeli in jih v svojem diskurzu tudi obravnava kot brezsubjektne procese.¹³ Luhmannova teza o brezsubjektnosti družbenih procesov se praktično manifestira že v dikciji njegovega teoretskega diskurza: na ravni stavčne sintakse Luhmann v opredelitvah socialnih procesov uporablja v pretirani meri brezosebne in trpne oblike, v vlogi stavčnih osebkov pa nastopajo predvsem sistemi, le redko posamezniki ali družbene skupine.

To nenavadno teoretsko rešitev argumentira s tezo, da noben udeleženec komunikacije ne more videti v notranje psihične procese drugih udeležencev, zato sklepa, da so udeleženci kot psihični sistemi absolutno ločeni, relacije med njimi pa se vzpostavijo izključno kot relacije socialnega sistema. Komunikacija vedno predpostavlja več psihičnih sistemov. ... psihični sistemi pa operirajo

¹³ Naj osvetlimo Luhmannov problem prek primerjave z Giddensovim pojmom dualnosti strukture. Giddens opredeljuje delovanje akterja (agency) in strukturo socialnih sistemov z inkluzivnim razmerjem vzajemnega omogočanja. Delovanje ni manifestacija čiste svobodne volje, niti ni struktura socialnih sistemov zgolj skupek zunanjih omejitev delovanja: strukturalne lastnosti socialnih sistemov so tako medij kot rezultat praks, ki jih rekurzivno organizirajo (Giddens 1985, 25). Delovanje akterjev in strukture socialnih sistemov pri Giddensu konvergirajo tako, da kontinuirano vzajemno strukturirajo kontekste delovanja, v okviru katerih akterji nadalje delujejo in s tem reproducirajo socialne sisteme. Giddensova inkluzivna opredelitev razmerja med delovanjem in strukturo vzpostavlja ravnotežje med delovanjem posameznika in družbo. V okviru Luhmannove teorije pa sta zaradi aplikacije načela avtopoiesisa na socialne sisteme akter in socialni sistem v ekskluzivnem razmerju, posledica pa je popolna prevlada socialnih sistemov nad individualnimi akterji in njihovim (komunikativnim in nekomunikativnim) delovanjem, z drugimi besedami, rezultat je desubjektiviranje družbe in komunikacije. Za Maturanovo inkluzivno opredelitev razmerja med delovanjem posameznikov in socialnimi sistemi glej Maturana, Vartela 1992 in Škerlep 1995.

samoreferencialno zaprto in so drug za drugega nedostopni. Nobena zavest ne more pripeti lastnih operacij na drugo, nobena zavest se ne more nadaljevati v drugi zavesti. Že nevrofiziološko fundiranje zavesti to izključi, kar koli že mislimo o odnosu med možgani in zavestjo. ... Zato tudi ne obstaja nobena posebna cona tistega vmes (*Dazwischen*), relacije ali *inter*... .. Kot je to teorija informacij vedela že od vsega začetka, ni nobenega prenosa pomena (*Bedeutung*) od zavesti k zavesti. Obstaja samo koncentracija pozornosti, ki konvergira, npr. na signale. Problem komunikacije leži v samoreferencialni zaprtosti živih in psihičnih sistemov (Luhmann 1990, 23). Po našem mnenju Maturanova teza, da so udeleženci komunikacije samoreferencialno zaprti kognitivni sistemi in da zato ni med njimi neposrednega prenosa informacij, temveč obstaja samo skupna koncentracija pozornosti udeležencev, ki konvergira v signalih (svetlobnih in zvočnih frekvencah), na sebi drži, vendar pa to nikakor ne dokazuje nujnosti izključitve udeležencev komunikacije iz socialnih sistemov in opredelitev komunikacije kot brezsubjektnega procesa. Nenazadnje je Maturana na osnovi te teze prišel do povsem drugačnega sklepa.

Ta problem se izostri v Luhmannovi spekulaciji o tem, kako lahko teče komunikacija v socialnih sistemih, ki ne vključujejo kognitivnega aparata komunikatorja in recipienta. Zavest je transformator percepcije v komunikacijo. S tem pa zavest ne postane subjekt komunikacije in ne leži v temelju komunikacije. Zavest niti ne more imeti vpogleda v komunikacijo niti je ne more kontrolirati, ker ne razpolaga z nikakršnim pristopom k drugi zavesti, ki bi bil neodvisen od komunikacije. Vendar pa je zavest motorično in senzorično povsem nepogrešljiv pogoj za nadaljevanje komunikacije (Luhmann 1990, 225–6).

Iz tega citata sledi, da je zavest sicer izključena iz komunikacije v tem smislu, da ni generator (subjekt) sporočanja in razumevanja, vendar pa je kot neizogiben pogoj komunikacije posredno kljub temu vključena. Iz tega sledi, da je zavest pri komunikaciji sicer prisotna, vendar *zgolj kot pasivni pogoj in ne kot dejavni subjekt, komunikacija pa se pokaže kot brezsubjekten proces*. Če je bistven moment komunikacije kognicija, kognitivni subjekti pa se nahajajo v okolju, je formalno logično mogoč *zgolj protisloven sklep, da kognitivna koordinacija (=komunikacija) kot temeljna operacija socialnih sistemov poteka v okolju socialnih sistemov*.

Komuniciranje je povezano s svojim sistemskim okoljem samo prek zavesti... Pri ohranjanju avtopoiesisa komunikacijskega sistema je za sprejemanje vplivov okolja nujno vnaprejšnje filtriranje prek zavesti. Strukturni spoj je mogoč samo v odnosu na zavestne sisteme. Komunikacijski sistem je, zelo podobno kot možgani ali sama zavest, povezan z zunanjim svetom samo prek zelo ozkega izseka resničnosti, in to samo prek zavesti. Ta ekstremna redukcija zunanjega konteksta je nujna obramba pred presežkom dražljajev (Luhmann 1990, 45).

Če parafraziramo, Luhmann v citatu pravi: v socialnem sistemu imamo komuniciranje, v okolju pa zavest, pri čemer lahko komuniciranje teče le prek tistega ozkega izseka okolja, ki ga vzpostavljajo zavesti udeležencev, s katerimi je komuniciranje strukturno uglaseno. Razlika med Maturano in Luhmannom je v

tem, da Maturana govori o kognitivni strukturi uglašeni med udeleženci interakcije, Luhmann pa govori o strukturi uglašeni med zavestjo udeležencev in socialnim sistemom. Mi se z njegovo formulacijo ne strinjamo in postavljamo protitezo: ker brez kognitivnega subjekta kot generatorja sporočanja in razumevanja ni komuniciranja, je govorjenje o čistem komuniciranju, pri katerem je zavest izključena iz komunikacijskega procesa v okolje, nesmisel v strogem pomenu besede, ki ga ne more utemeljiti nakakršno sklicevanje na interpenetracijo in strukturo uglašenost med komuniciranjem in zavestjo. Teza, da lahko komuniciranje eksistira izven udeležencev, je napačna, ker *izven udeležencev obstajajo zgolj frekvence (signali), ki nimajo nikakršnega pomena oz. smisla, saj le-tega pridobijo, kot je izpostavil Maturana, šele v kognitivnem procesiranju*. V svojem diskurzu Luhmann najprej udeležence izključi iz njihovega komuniciranja, za kar navaja kot argument Maturanovo tezo o zaprtosti psihičnega procesiranja, ki je sicer veljavna, vendar ne kot argument za tezo, za katero jo Luhmann navaja kot argument. V naslednjem koraku, s katerim skuša dokazati veljavnost svojega prvega koraka, udeležence spet vključi nazaj v komuniciranje prek interpenetracije in strukturne uglašeni, hkrati pa kljub temu, da interpretacija pomeni konvergenco, še naprej vztraja na brezsubjektnosti komunikacijskih procesov. Če povzamemo, v Luhmannovem diskurzu so udeleženci komuniciranja na eni strani izključeni, na drugi pa vključeni, kar je protislovje, ki ga pojma interpenetracije in strukturnega spajanja ne rešujeta, temveč zgolj prikrivata.

Luhmann opredeli strukturo socialnih sistemov kot strukturo pričakovanj, pri čemer pojem pričakovanj vsebuje nosilce pričakovanj, ki so lahko po našem mnenju le udeleženci. Izključitev posameznikov iz socialnih sistemov pa v nasprotju s tem Luhmann napelje na tezo, da moramo pričakovanja na ravni strukture socialnih sistemov depsihologizirati. Pričakovanje je mišljeno kot forma smisla, ne pa kot interni psihični potek (Luhmann 1984, 399). Vendar lahko tudi smisel eksistira izključno v individualnem kognitivnem procesiranju. Če izključimo posameznike iz socialnega sistema, potem izgubimo kognitivni subjekt kot nosilca pričakovanj in generatorja smisla, brez česar se po našem mnenju podre koncepcija socialnih sistemov kot komunikacijskih sistemov. *Če je struktura socialnih sistemov struktura pričakovanj in če so hkrati nosilci pričakovanj izključeni v okolje, formalno logično sledi, da struktura socialnih sistemov protislovno eksistira v okolju sistema*.

Za konec pogledaj še en citat, ki dokazuje, da Luhmann s svojim desubjektiviranjem komunikacije misli resno. V tem citatu se povsem strinjamo s prvim stavkom, menimo, da je drugi stavek namišljen problem, ki služi kot lažni argument za napačen sklep v tretjem stavku. Enotnost posameznega dogodka, posamezne misli ali posamezne komunikacije je lahko proizvedena samo v sistemu prek rekurzivnega omreženja z drugimi elementi istega sistema. ... Ne obstaja torej nikakršno zavestno komuniciranje, kakor tudi ne komunikativna misel (občutje, zaznava). Drugače rečeno: *človek ne more komunicirati; samo komuniciranje lahko komunicira* (Luhmann 1990, 30–1, kurziva A..). Trditev, da ljudje ne morejo komunicirati in da komuniciranje teče kot brezsubjekten pro-

ces, je treba razumeti dobesedno, ker jasno izraža Luhmannovo temeljno teoretsko pozicijo, ki se kaže tudi v njegovih eratičnih izpeljavah na makrosocioloških ravni. Luhmannova teorija po naši oceni prinaša celo vrsto izjemnih vpogledov v naravo modernih družb, ki so za teorijo družbe zelo pomembni, vendar hkrati vključuje temeljno protislovje, ki v temelju ruši njegovo teoretsko arhitektoniko. V tem smislu se v odnosu do aplikacije sistemske teorije na družbo strinjamo z izvorno opredelitvijo Maturane ter zavračamo Luhmannove zgrešene spekulacije o brezsubjektnosti komunikacije. Naj za konec svoje stališče izrazimo z mislijo, ki jo je Maturana na izrecno vprašanje o Luhmannovi teoriji avtopoietičnih socialnih sistemov izrazil v nekem intervjuju: Zame je Luhmannova največja napaka v tem, da izpusti ljudi. Izpusti dinamiko transformacije ljudi, ki izhaja iz koordinacije delovanj... ta dinamika je izgubljena (Rigeras, Vetter 1991, 39).

LITERATURA

- Anderson, J. 1990. *Cognitive Psychology and its Implications*. New York: Freeman.
- Benjafield, J. 1992. *Cognition*. London: Prentice Hall.
- Bertalanffy, von L. 1968. *General Systems Theory – A Critical Review*, v: Buckley.
- Buckley, W., 1967. *Sociology and modern Systems Theory*, Prentice-Hall, Engelwood Cliffs.
- Buckley, W., 1968. ur., *Modern Systems Research for Behavioral Scientist*, Aldine, Chicago.
- Cherry, C. 1978. *On Human Communication: A Review, a Survey and a Criticism*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Crowley, D., Mitchell, D., ur. (1994) *Communication Theory Today*. Cambridge: Polity Press
- Foerster, von H. 1984. *Observing Systems*. Salinas: Intersystems Publications.
- Gardner, H. 1987. *The Minds New Science: A History of Cognitive Revolution*. New York: Basic Books.
- Garfinkel, H. 1987. *Studies in Ethnomethodology*. Oxford: Blackwell.
- Giddens, A. 1985. *The Constitution of Society*, Oxford: Blackwell.
- Habermas, J. 1981. *Theorie des kommunikativen Handelns – Bd. 1: Handlungsrationalityet und gesellschaftliche Rationalisierung; Bd. 2: Zur kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, J., Luhmann, N. 1971. *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Hanson, P., ur. 1990. *Information, Language and Cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Haferkamp, H., Schmid, H. ur. 1987. *Sinn, Kommunikation und Soziale Differenzierung: Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Kiss, G. 1986. *Grundzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Krawietz, W., Welker, M. 1992. *Kritik der Theorie sozialer Systeme: Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Künzler, J. 1989. *Medien und Gesellschaft: Die Medienkonzepte von Talcott Parsons, Jürgen Habermas und Niklas Luhmann*. Stuttgart: Enke Verlag.
- Luhmann, N. 1970. *Sociologische Aufklärung 1: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1971. *Sinn als Grundbegriff der Soziologie*, v: Habermas, Luhmann.
- Luhmann, N. 1975. *Sociologische Aufklärung 2: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Luhmann, N. 1975a. Einförende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien, v: Luhmann.
- Luhmann, N. 1980. *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1981. *Sociologische Aufklärung 3: Soziales System, Gesellschaft, Organisation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1981a. Die Unwahrscheinlichkeit der Kommunikation, v: Luhmann.
- Luhmann, N. 1981b. Interpenetration – Zum Verhältnis personaler und Sozialer Systeme, v: Luhmann.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme: Grundri einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1987. *Ökologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1987a. *Sociologische Aufklärung 4: Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1987b. Distinctions directrices. Über Codierung von Semantiken und Systemen, v: Luhmann.
- Luhmann, N. 1990. *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 1990a. *Political Theory in the Welfare State*. New York: de Gruyter.
- Luhmann, N. 1990b. *Sociologische Aufklärung 5: Konstruktivistische Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. 1991. *Soziologie des Risikos*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luhmann, N. 1992. *Beobachtungen der Moderne*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mackay, D. 1968. *The Informational Analysis of Questions and Commands*. v: Buckley .
- Maturana, H. 1985. *Erkennen: Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit – Ausgewählte Arbeiten zur biologischen Epistemologie*, Autorisierte deutsche Fassung von W.F. Koeck, Braunschweig: Vieweg.
- Maturana, H, Varela, F. 1980. *Autopoesis and cognition: The Realization of the Living*. Dordrecht: Reidel Co.
- Maturana, H., Varela, F. 1992. *The Tree of Knowledge: The Biological Roots of Human Understanding*, Shambala, Boston.
- Parsons, T. 1967. *Sociological Theory and Modern Society*. New York: Free Press.
- Parsons, T. 1968. *System Analysis: Social Systems*, Macmillan, New York.
- Parsons, T. 1971. *The System of Modern Societies*, Prentice Hall, Eaglewood Cliffs.
- Rigeras, V., Vetter, C. 1991. Gespräch mit Humberto Maturana. v: Watzlawick, Krieg.
- Ritchie, D. 1991. *Information*, London, Sage.
- Ruben, B., Kim, J., ur. 1975. *General Systems Theory and Human Communication*. Rochelle Park: Hyden Book Co.
- Schutz, A., Luckmann, T. 1974. *The Structures of the Life- Word*. London: Heineman.
- kerlep, A. 1991. Krmilni mediji in posplošene forme komuniciranja, v: *Družboslovne razprave*, št. 11.
- kerlep, A. 1995. Maturana pred Luhmannom: kognicija, socialni sistemi in komunikacija, v: *Teorija in Praksa*, letnik 32, št. 9–10.
- Watzlawick, P. von, Krieg, P., ur. 1991. *Das Auge des Betrachters – Beiträge zum Konstruktivismus*. München: Piper Verlag.
- Wiener, N. 1954. *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. New York: Free Press.
- Willke, H. 1989. *Systemtheorie entwickelter Gesellschaften: Dynamik und Riskanz moderner gesellschaftlicher Selbstorganisation*. München: Juventa Verlag.

KRITIČNO MIŠLJENJE V DOBI UTILITARNOSTI

Povzetek. Vprašanje o krizi kritičnega mišljenja, ki se lahko zastavi zdaj – v času, čigar domnevno privilegiranaost označujemo z izrazom postmodernizem – je vpleteno v proces strukturiranja polja, v katerem se takšno mišljenje sploh lahko oblikuje. Proces tega oblikovanja nemara gotovo že poteka in po najbolj notranji logiki kritičnega mišljenja se bo dopolnil v nepredvidljivi formi, na nepredvidljivem mestu, z nepredvidljivo močjo, z učinki v simbolnem ali celo realnem kontekstu. Upošteva je sokratsko tradicijo v filozofiji avtor potem ob tekstih frankfurtske šole, Jamesona, Derridaja, Deleuza . . . in ne nazadnje prispevku Alfreda Hitchcocka opredeli diskurz kritičnega mišljenja kot oznako praznega mesta v simbolnem. Kot pglavitni motiv za nadaljevanje kritičnega mišljenja in hkrati nevarnost zanj opredeli utilitarnost, ki karakterizira delovanje znanosti v postmoderni družbi.

Ključni pojmi: kritika, filozofija, simbolni red, družba, znanost

«Kar se zgodi, je to, da bolj kot je vizija kakega totalnega sistema ali logike prepričljiva – primer, ki se sam ponuja, je Foucault s knjigo o zaporih – bolj brezmočnega se čuti bralec. V tolikšni meri kot teoretik zmaga, ko konstruira vse bolj zaprt in grozljiv stroj, tudi izgubi, ker je kritična moč njegovega dela s tem paralizirana in vzgibi zavračanja in upora, da o tistih o družbeni preobrazbi niti ne govorimo, se zdijo ob takšnem modelu nekoristni in ceneni.» (Jameson 1992, 10)

Na meji paradoksnega

Vprašanje o krizi kritičnega mišljenja, ki se lahko zastavi zdaj – v času, čigar domnevno privilegiranaost označujemo z izrazom postmodernizem¹ – je vplete-

* Dr. Darko Štrajn, Pedagoški inštitut v Ljubljani.

¹ Kot nam je znano, je pojem postmodernizma eden tistih pojmov, ki jih ne izčrpamo z nobeno razlago. Nenavadno in v zgodovini redko je to, da se neka doba označi vnaprej, kot da bi bila prihodnost njena lastna preteklost.

no v proces strukturiranja polja, v katerem se takšno mišljenje sploh lahko oblikuje. Proces tega oblikovanja nemara gotovo že poteka in po najbolj notranji logiki kritičnega mišljenja se bo dopolnil v nepredvidljivi formi, na nepredvidljivem mestu, z nepredvidljivo močjo, z učinki v simbolnem ali celo realnem kontekstu. To lahko kajpak rečemo, če predpostavimo, da se kritično mišljenje vselej definira v preboju meja vsakršne definicije. Denimo, da »živi iz paradoksa«, bodisi iz paradoksa zunaj njega samega, v tistem, kar je reprezentacija njegovega objekta bodisi iz paradoksnosti, s katero se sooča v samem sebi. Nemara oboje nazorno opredeljuje Sokratov stavek »vem, da nič ne vem«.

Že iz tega je vidno, da kritično mišljenje jemljemo kot filozofski pojem, je pa seveda treba pripomniti, da se razteza tudi na druge vede in znanosti, kjer sploh imamo opravka z mišljenjem kot recimo reflektivno dejavnostjo. Toda filozofija je v vseh dosedanjih obdobjih polje, kjer se kritično mišljenje znova in znova reproducira v svojih paradigmatičnih potezah. Zgodovina filozofije potemtakem tudi najbolj utemeljuje zgoraj zapisano napoved o prihodnosti kritičnega mišljenja. Če smo rekli, da kritično mišljenje »uhaja definiciji«, potem je treba iskati njegovo definiranost, ki, če že ni definicija njega samega, pomeni vsaj določitev mest njegovega vznikanja. Karkoli že mislimo s pojmom mišljenja nasploh – misliti pa ne moremo nič drugega kot dialektiko subjektivnega postavljenega pred objektivno, pri čemer je subjektivno samo neizbežno svoj lastni objekt – vedno je kot mišljenje mogoče samo tako, da je hočeš-nočeš odprto kritični refleksiji.

Na tej ravni našega razpravljanja, na kateri se ukvarjamo s splošno določitvijo pojma, nam gre predvsem za ugotovitev nujnosti kritičnega mišljenja, ki je dana ravno v uhajanju dokončni definiciji.² In vendar nam je že »spontano« nekako razumljivo kaj pojem kritičnega mišljenja pomeni. Vidimo ga kot nasprotno mišljenje pozitivnemu mišljenju, in to v vseh predstavljenih relacijah, ki jih je sploh mogoče artikulirati. Seveda sta v dosednji zgodovini »pozitivno« in »kritično« privzemala množico različnih artikulacij in označb, zrcalila sta kompleksne transformacije videnja in družbenih form. Toda temeljna opozicija je bila v svoji filozofski formi izoblikovana v antiki, ko je najbolj v Platonovem sokratskem zapisu, vsaj v filozofiji, ponazorila produktivnost dvoma. Funkcija dvoma se razvidno kaže prav v dialoški formi Platonovih spisov. Dvom praviloma razkrije paradoks, pot do paradoksa je kritika. Dvom ali skepsa je seveda izhodišče kritike, ki pa že v sokratsko-platonistični tradiciji nima namena ostati na stališču same skepse, kar bi veljalo, če bi ostala samo pri paradoksu. (Doseganje tega cilja je pri Sokratu oz. Platonu kritično opredeljeno kot posel sofistov.) Paradoks zakoliči mejo, onkraj katere kritika meri na resnico (v primeru etične tematike pa na dobro), ki je pravi cilj kritičnega dela. V svoji izvorni filozofski formi je potemtakem kritika zavezana svojemu objektu, za videzom resnice odkriva resnico, ki se ji brez napačne prezentacije v videzu ne bi razkrila.

² Jasno! Da je kritično mišljenje nekaj določenega, situiranega itd., bi seveda lahko rekli samo tako, da bi mu izčrpno določili objekte njegovega dela kot npr. denimo v kemiji. Če pa bi bilo to mogoče, bi bili točno določeni tudi pozicija in funkcija subjekta kritičnega mišljenja, kar bi bilo v protislovju z definicijo kritičnega mišljenja, ki je to, kar je, po tem, da uhaja definiciji.

Če preskočimo na drugo raven, pa lahko rečemo, da prav ta tradicija ilustrira kontekstno razsežnost, ki jo poimenujemo s pojmom politika, ki tudi sam korenini v tistem času. Obsodba Sokrata na smrt v demokratičnih Atenah opozarja na strukturno vpetost kritičnega mišljenja. Sama forma kritičnega mišljenja, ki jo je mogoče dešifrirati iz Platonovih dialogov, torej razvijanje dialoga k protislovlju in negaciji navidezne resnice, ne določa izčrpno kritičnega mišljenja. Če bi namreč Sokrat ostajal samo na ravni logike (ki je potem pri Aristotelu dobila sistematično formo), bi si bilo težko predstavljati, zakaj je bil obsojen na smrt. To, kar lahko preberemo kot temeljno etično zainteresiranost Sokratovih disputov, je pravzaprav ideološko subverzivni element. Kar je na ravni refleksivne dejavnosti dognanje resnice, je na ideološki ravni subverzija realnosti, kjer pač dominira politika.

Ta površni ekskurz v antiko nam omogoča utemeljitev hipoteze, da je kritično mišljenje pravzaprav neuničljivo, kar omogoča določitev visoke stopnje verjetnosti, da ima tudi prihodnost. Kasnejša obdobja zgodovine vse do danes še nadalje potrjujejo hipotezo in ilustrirajo, da se žarišče kritične zainteresiranosti premika. Če so v poznem srednjem veku in renesansi, pa denimo do empirizma, kritični misleci (astronomi, spoznavni teoretiki, etiki, fiziki, zdravniki ...) izvedli veliko delo utemeljitve novoveške naravoslovne znanosti, ji skratka odprli poti do objektov njihovega delovanja, se je s Kantom (t.j. seveda z njegovo interpretacijo predhodnikov, še zlasti Huma in manj eksplicitno Hobbesa³) izoblikovala samozavedna kritična filozofija, ki je vsaj za dve stoletji vsako kritično filozofijo utemeljila s pojmovanjem avtonomnega (transcendentalnega) subjekta.

Metafora MacGuffina

Kritično mišljenje in njegovo reproduciranje, ki je zdaj naš problem, ni preprosto nadaljevanje zgodovinskega kontinuuma, kakršen se nam dozdevno kaže v vzvratni projekciji v zgodovino (filozofije in znanosti). Vsaj do obdobja razsvetljenstva, še zlasti s Kantovo vpeljavo pojma avtonomnega subjekta, se v primerjavi s kasnejšim obdobjem kritično mišljenje dogaja »v epruveti«. Filozofija in znanost sta bili dolga stoletja stvar nadarjenih posameznikov, oblastnikov in klerikov, razsvetljenska intervencija v zgodovino pa je pomenila dolgoročno investicijo v obči pojem človeka, s čimer ta kot posameznik v tej obči določenosti postane subjekt-objekt kulture. V porajajoči se meščanski epohi kultura kot dejavnost, organizirana na podlagi gramatike, pomeni preskok v kvaliteti družbene realnosti in na robu razrednih razlik se občanska (civilna) družba razčlenjuje v občinstva kulturnih produktov: umetnosti, znanosti, filozofije ...

³ Mar ni prav Hobbes v *Leviathanu* našel zadnjega racionalnega razloga avtonomije individuuma, ki je v razlagi nesmisla zmage močnejših nad šibkejšimi, kajti tudi med močnejšimi so nekateri šibkejši. Toleranca, ki vzpostavlja avtonomijo, je potem takem stvar razuma in ne kakršnihkoli čustev, kar je zagovarjal Kant v svojem razvituju Kritike praktičnega uma.

Šele meščanska konstrukcija družbe torej, ki se reproducira kot progres, ki za svoje perpetuiranje na veliko in organizirano reproducira pismenost, torej kulturo – ne več spontano prenašanje izročila, ampak vse bolj institucionalizirano akulturacijo – je kritičnemu mišljenju odredila široko območje refleksije v soočenju z njeno prakso. »Orožje kritike seveda ne more nadomestiti kritike orožja, materialno silo je treba vreči z materialno silo, toda tudi teorija postane materialna sila, brž ko zajame množice.« (Marx 1969, 201) Četudi obrabljena v socialističnih kratkih kurzih, ta Marxova opazka eksplicira strukturni premik same pozicioniranosti kritičnega mišljenja, ki se dopolni v obdobju modernizma, ko se kritično mišljenje določi kot konkretna kritična teorija.

V navedenem Marxovem stavku se ne izreka samo neko jasno stališče, ampak je v njem hkrati subsumirana implicitna ugotovitev same možnosti takega stališča. »Teorija lahko zajame množice« samo v posredovanju in pogoj za tako posredovanje so seveda že v Marxovem času vidne družbene razmere. Govorimo kratkomalo o tem, da je ta izjava bila mogoča na podlagi obstoja izobraževanja, torej šolstva, ki množice »oboroži« ne samo z večjo produktivno kapaciteto, ampak tudi z drugačno dojemljivostjo za realnost. Na prvi ravni, ki jo je vpeljal Marx s kritiko meščanskega subjekta, vendar pa še v horizontu liberalne formulacije tega subjekta kot individuuma, je kritično mišljenje – zdaj prevedeno v kritiko prakse kapitalizma – stopilo v politično areno in po zaslugi marksistov, da o leninistih niti ne govorimo, v sebi izničilo heglvske kategorije posredovanja.

Kritična teorija frankfurtske šole se je odzvala prav na ta fiasko⁴ in se lotila reintelektualizacije kritične naravnosti nasproti kapitalski praksi. Zato Horkheimerjeve postavitev kritične teorije ni mogoče razumeti samo v razliki z recimo dogmatično ali pozitivno, ampak v razliki s »tradicionalno teorijo«, kjer Horkheimer vidi tudi teorijo proletariata. »Mišljenje, izdelava teorije ostaja ena stvar, njen predmet, proletariat, pa druga.« (Horkheimer 1974, 172) Da Horkheimer pri tem upošteva heglvsko posredovanje, ki filozofsko tematizira konfliktnost meščanske družbe, pa je razvidno iz nadaljevanja: »Enotnost družbenih sil, od katere pričakujemo osvoboditev, je – v Heglovem smislu – hkrati njihova razlika, obstaja samo kot konflikt, ki nenehno ogroža v njej zapopadnega subjekta.« (Ibid. 173) Glede na to, kako se je končal projekt »kritične teorije« – namreč s sofisticirano Adornovo lamentacijo nad »izgubo spontanosti subjekta« in Horkheimerjevo lastno spravo z »upravljanim svetom« – bi lahko rekli, da kritična teorija ni bila zmožna dopolniti programa, ki ga je sama artikulirala. »Teorija . . . , ne deluje v službi neke od prej dane realnosti, ampak izgovarja njeno skrivnost.« (Ibid. 174) Kritična teorija je v svoji konkretni artikulaciji,

⁴ Pogled v zgodovino nastanka kritične teorije pojasni, da je njen »rojstni kraj« politično (strankarsko) vezani marksizem in da se njene predpostavke še pred Horkheimerjevim programskim spisom *Tradicionalna in kritična teorija* oblikujejo v implicitni in tudi eksplicitni polemiki med Lukačsem in Korschem. (Prim. moj članek: *O nekaterih dilemah v zvezi z Lukačsem in Korschem ter z nastankom izhodišč kritične teorije*, *Problemi*, Ljubljana 1976, 163/168, 83–90.)

torej kot frankfurtska šola, na sebi izkusila domet vsakega kritičnega podviga. Dokler je insistirala na poziciji »mišljenja v slonokščinem stolpu«, je imela motiv za svoje razvijanje. Ko pa si jo je v šestdesetih letih prisvojila študentska »revolucija«, je izgubila svoj objekt in se soočila z neuresničljivostjo pravzaprav meščanske subjektivnosti s posredovanjem »negativne dialektike«. Kritično mišljenje se je znašlo na drugem, neznanem območju, ki ga v grobem določa diagnoza »konca gospodstva subjekta« in hkrati z njo tudi epistemološki rez, ki opravi s predstavo »celote«.

Toda kritična teorija vendarle ni šla v izgubo. V Benjaminovih teoretskih miniaturah pa je prestopila mejo, ki si jo je sama zarisala. »(. . .) tehnična reprodukcija umetniško delo prvič v zgodovini osvobaja njegovega parazitskega prebivanja v ritualu. Reproduciranje umetniško delo postaja čedalje bolj reprodukcija umetniškega dela, ki je tudi namenjeno reproduciranju.« (Benjamin 1981, 73). Benjaminov spis iz tridesetih let *Umetniško delo v času svoje tehnične reprodukcije* je prav s tem, da je »izrekel skrivnost realnosti«, vidno na njeni površini, da je skratka industrijska družba razvila produkcijo kulture na industrijski način, uzrl kompleksno polje konflikta posredovanega na ravni simbolnega. Ni naključje, da čas odkritja Benjamina in še posebej tega eseja sovпада s časom preloma modernizma v postmodernizem.

Seveda Benjaminova definicija množične kulture, ki je nekakšno uzrtje (še nedopolnjene, komaj nakazane) informacijske družbe, ne deklarira nikakršnega konca filozofije oz. teorije niti ne preklicuje Horkheimerjeve reintektualizacije marksistične teorije, ampak ugotavlja, četudi v nekoliko shematični obliki bolj genialnega osnutka kot dovršene elaboracije, kontekst kulture, ki tudi v svojih neblogljenih pojavnih oblikah pomeni prostor »emancipacije«. Kritično mišljenje se v ta kontekst lahko posreduje s širšim spektrom sredstev in form, kot se je kdajkoli poprej. Modernizem, ki ga je sklenila študentska revolucija, njegova agonija pa se je zavlekla do razpada socializma, se je preizkusil v tem kontekstu – ne samo z avantgardnimi umetniškimi gibanji (od nadrealizma do konceptualizma), ampak tudi z množično kulturno produkcijo, morda manj transparentno v razbiranju njenega subverzivnega potenciala, a ob zori postmodernizma kot za takega dešifriranega za nazaj.

To poanto lahko ilustriramo s pomočjo zdaj nedvomno kultne osebnosti iz zgodovine filma Alfreda Hitchcocka, ki je v celo knjigo dolgem intervjuju s Francoisom Truffautom z vrsto aspektov pojasnil svoj narativni postopek. Še posebej zgoščeno se Hitchcockov postopek kaže v njegovi uporabi metafore MacGuffina⁵ kot narativnega sredstva. »(. . .) logiki se motijo,« pravi A. Hitchcock, »ko se trudijo dognati resnico MacGuffina, ker s tem zgrešijo poanto. Edino, kar zares šteje, je to, da morajo biti v filmu načrti, dokumenti ali skrivno-

⁵ Tu obravnavani del Hitchcockovega intervjuja s Truffautom se nanaša na njegov film *Foreign Correspondant*, ki je bil posnet l. 1940, torej na začetku druge svetovne vojne. Hitchcockov film subtilno namigne na absurd vojne, utemeljene z zapleti okoli nečesa, za kar ni jasno, ali sploh obstaja, in je, če obstaja, dano zgolj v numeriranem členu pogodbe, za katero ne vemo, kdo jo je sploh sklenil.

sti življenjsko pomembni za osebe. Zame, za pripovedovalca torej, nimajo nobenega pomena. Nemara se sprašujete, od kod izvira ta termin. Morda je to škotsko ime iz zgodbe o dveh moških na vlaku. Prvi vpraša: ‚Kaj je tisti paket na polici za prtljago?‘ In drugi odvrne: ‚Oh, to je MacGuffin.‘ Potem prvi vpraša: ‚Kaj je MacGuffin?‘ ‚To je aparat za lov na leve na škotskem višavju.‘ Nakar prvi reče: ‚Ampak saj levov na škotskem višavju ni,‘ in drugi na koncu odgovori: ‚No pa prav, potem pa to ni MacGuffin!‘ Vidite torej, da MacGuffin ni sploh nič.« (Truffaut 1978, 158)

Tu ni pomembno, ali lahko Hitchcocka opredelimo kot nosilca kritičnega mišljenja (analiza njegovih filmov je sicer to dokazala), ampak je pomembna uporaba metafore, kakor jo je popisal v citiranem odlomku. Narativni postopek, ki usmerja pozornost gledalca »na nič«, torej na prazno mesto v simbolnem redu, okoli katerega je organizirana naracija, je vzorec postmoderne kritičnega mišljenja, in to iz posebnih razlogov, ki jih bomo kmalu navedli. Še prej pa to povežimo z ugotovitvijo o sokratskem diskurzu, ki se organizira okoli paradoksov in protislovij. Tako kot Hitchcocku ne gre za nič drugega kot za to, da bi gledalčev pogled, njegovo dojetanje, usmeril »na nič«, zato da bi ga potem presenetil s končnim razkritjem resnice, tako tudi Sokratu ne gre za nič drugega kot za to, da bi sogovornika prignal na mejno točko izgovorljivega, da bi se mu resnica razkrila v prestopu te meje, kjer se videz transformira v idejo, ki seveda s platonskim poudarkom šele predstavlja realno.

Kriza ali vendar samo prelom?

Ali se kriza kritičnega mišljenja imenuje postmodernizem? Ali pa vendarle ta hibridna oznaka, h kateri se zatekamo v trenutni desorientaciji, da bi določili vsaj neko točko – hkrati imaginarno in časovno (fluidno) – ne pomeni, recimo v luči habermasovske figure netransparentnosti, zgolj opravičila za kritično mišljenje, ki šele mora na novo določiti svoje mesto, rekonstruirati besedišče in (zakaj ne?) preučiti uporabnost še drugih simbolnih »orodij«? Če bi se bolj dosledno sprehodili po intelektualnih tradicijah sveta, ki se je zgodil kot zgodovina, posredovana kot *Geschichte*, *historia*, pripoved, kar je interpretacijskim premikom navkljub vendarle neizpodbitna indikacija, da se je zgodovina dogajala, bi nemara odkrili, da ima kritično mišljenje ciklično in kumulativen značaj. Ko je kdo ve kdo prvič izgovoril, če že ne zapisal, izraz postmodernizem, je izrekel presenečenje nad tem, da se je izredni dogodek kot nekakšen potres svetovne zgodovine zgodil, ali vsaj, da se bo zdaj zdaj zares zgodil. Alain Badiou je končno jasno izrekel soočenost z dogodkom, ki je vrsto kritičnih in pozitivnih konceptov nenadoma naredil za odvečne: »Dogodek je hkrati umeščen – je dogodek te ali druge situacije – in dopolnjujoč, torej absolutno odmaknjen, ali odvečan vsem pravilom situacije.« (Badiou 1993, 61) Preskok glede na vse, kar poznamo iz vsakršne dosedanje izkušnje, so način in sredstva reprezentiranja dogajanj, v katerem se še včeraj povsem anti-utilitarni kritični diskurz instrumentalizira v svetu univerzalne nivelizacije in reifikacije. Postmoderno kritično

mišljenje, katerega vzorec smo skušali ilustrirati s pomočjo Alfreda Hitchcocka, je potemtakem treba videti v njegovem odmiku od točke, v kateri je bilo vrženo samo nase. F. Jameson je, če ga prav razumemo, prav v tem opredelil črto preloma med modernizmom in postmodernizmom. »Ta avtonomija kulture, ta polavtonomnost jezika je trenutek modernizma in območje estetike, ki podvaja svet, ne da bi bila z njim eno, in tako pride do določene negativne ali kritične moči, pa tudi do določene onstranske ničevosti. In vendar se sila reifikacije, ki je bila kriva za novi trenutek, ne zaustavi niti tu: na drugi višji stopnji se kvantiteta spremeni v kvaliteto, reifikacija prodre v sam znak in razdvoji označevalca od označenca. Zdaj skupaj izgineta referenca in realnost in celo pomen – označenec – je problematiziran. Prepuščeni smo čisti in naključni igri označevalcev, imenovani postmodernizem (...) (Jameson 1992, 158–159) Reifikacija, ki je pri Jamesonu pripisana delovanju kapitalizma, se skozi dogodek (z vsebovanim »koncem komunizma«) izkazuje z uveljavitvijo nekakšne vnaprejšnje subsumiranosti in absorbiranosti (tudi) kritičnega mišljenja, ki je pravzaprav samo po sebi opravilo, del posla reifikacije. Naj refleksija, ki se brani pristajati na vlogo deskripcije, kakršno tudi sodobno družboslovje, opremljeno z meritvenimi, kategorizirajočimi in katalogizirajočimi metodologijami in finimi mentalnimi orodji v računalnikih, vse bolj in bolje opravlja za utilitarne in zgolj omejeno kritične namene, krivdo za svojo marginalizacijo pripiše svetu ali samemu sebi? Večen problem: je mišljenje odraz sveta ali pa ga vendarle v nečem presega – pri čemer se brez druge možnosti ali vsaj predpostavke o njej ne bi bilo smiselno niti truditi. Z Derridajem si recimo vsaj to, da so pač tudi manifestacije mišljenja, diskurzi, toliko bolj kot jim je odrejeno institucionalno mesto v določenih, ločenih, no ja, svobodnih akademskih prostorih, podvrženi obrabi. »Ta obraba v ekspanziji, v sami rasti, torej v nastajajoči mondializaciji sveta ni odvijanje normalnega, normativnega ali normiranega procesa. To ni faza razvoja, še ena kriza, kriza rasti, kajti rast je tisto, kar je slabo ('obrablja se s tem, ko raste'); to ni več neki konec-ideologij, zadnja kriza marksizma ali zadnja kriza kapitalizma.« (Derrida 1994, 78) Če to ni nič iz reda in registra še nedavno pregibnih konceptov, je »to« vendarle nekaj, in kar je še posebej moteče za intelekt, ki je bil vzgojen v meditativnem proučevanju na papir natisnjenih tekstov, zdi se, da je »to« dokončno reificirana kantovska transcendentalna subjektivnost, ki sta jo Horkheimer in Adorno z grozo uzrla že v Dialektiki razsvetljenstva v Hollywoodu in v kierkegaardovski maniri diagnosticirala »bolezen na smrt« subjekta, a še vedno insistirala na njegovi nepovratno izgubljeni avtonomiji. »To«, kar se je realiziralo, ni kapitalizem prepoznavnih razrednih nasprotij, ni družba določljive dominacije, ki bi se ji lahko uprli, ji zlahka določili politične cilje itd. Postmodernizem, post-industrijska družba ali informacijska družba so premešali stara nasprotja in jim sproti spodmikajo točke zgotovitve v protislovja, »to« je realizacija svobode. Gilles Deleuze je še poskušal iznajti ime za to družbo, ki »zasušnjuje s svobodo«. Njegovo ime za to družbo, v kateri se končuje zgodovina foucaultovega univerzuma (zaprtih institucij: družine, šole, kasarne, tovarne), je družba kontrole. (Deleuze 1990, 240–246) Poglavitni instrument te družbe je permanentno izobraževanje, ki mu je zadana naloga delati na deljivem individu-

umu, pravzaprav »dividuumu«, čigar deljivost se bo kazala (se že kaže) v tem, da bo svobodno spreminjal poklic, svoj status v družbi, družbene vloge in v seštevku deljivih ne-entitet bo edina istost ostala nekakšen profit v dobro vseh in nikogar. Sliši se srhljivo, a odločilno bo, ali bo videti srhljivo od znotraj v taki družbi, ki v Deleuzovi negativno-utopični viziji pač neizbežno nastaja.

Problem Deleuzove slutnje pa je vendar v nečem tipičen. V tej projekciji ni videti mesta za kritično mišljenje, čigar opravilo je hkrati s kritiko obstoječega, nastajajočega sveta, tudi tu (kot že tolikokrat, dovolj nazorno pa v kritični teoriji frankfurtske šole), prognoza svojega lastnega konca. Ampak v tem je produktivna »zmota« kritičnega mišljenja, ki nikoli ne more vedeti, kako se mu bo maščeval njegov lastni uspeh in potemtakem ne more predvideti niti svoje nove forme niti ne more locirati okolice praznine simbolnega, kjer bo v tej novi formi spet vzniknilo.

Dovolimo si še banalnejši postscriptum. Dezorientacija kritičnega mišljenja, ki se verjetno pomotoma poimenuje za krizo, se dogaja v svetu, ki ga označuje malodane eksplozija množične znanstvene produkcije. Da je ta pogon proizvodnje znanosti, ta množica univerz, inštitutov, različnih raziskovalnih centrov, muzejev ipd. izdelal mrežo, v katero ujame vsakovrstna umska prizadevanja, je bolj ali manj očitno. Spričo jasno razvidnega, recimo po Jamesovo, reifikacijskega učinka znanosti in na znanost, ki tako vsaj do neke mere omogoča upravljanje s kompleksnostjo in uravnavanje strukturnih momentov družbene konstrukcije, je razmestitev (kategorizacija) znanosti in vednosti pač takšna, da je kritična vednost v njej nekakšna »vprogramirana aberacija« v sistemu. To pomeni, da je znanost z določenimi, a vseeno nebistvenimi razlikami determinirana z utilitarnostjo, ki ima danes neizmerno širši, pomen kot ga je imela v času, ko je bila formulirana v kontekstu liberalnega mišljenja. Kritično mišljenje v tem kontekstu ni »prepovedano«, a ni kdo ve kako širokogrudno dovoljeno, še posebej pa ni privilegirano in torej tudi ne visoko financirano. Tam, kjer je njegovo nastajanje vendarle najbolj mogoče pričakovati (v družboslovju in humanistiki), se globalno dogaja vzporejanje z naravoslovjem, mimikrija, v kateri se na »piedestal« znanosti vzpenja refleksivna dejavnost, ki ni znanost, ki je, kot bi rekli z Aristotelom, manj koristna, a je boljša – ampak to v veliki meri pozablja! Kritična vednost se v tem okolju, ki jo sili k pospeševanju procesov reifikacije, pa naj so to statistično podprti prikazi kakršnih koli že fenomenov iz registra »dogajanja družbe«, ali pa ekscelentne humanistične naloge, kot so oblikovanje »nacionalne identitete«, sistemov motivirajočih in integrativnih »vrednot« skozi recimo znanstveno podprt šolski kurikulum, jasno sooča s posebnim etičnim problemom. Hkrati ji je jasno, da bi odmrta brez sporazuma z utilitarno »produkcijo znanja« in hkrati je očitno, da se lahko izreče samo onkraj utilitarnosti. Ponotrzanjenost tega konflikta v postmodernih razbitinah filozofije, v teorijah, skonstruiranih na pomešanih označevalcih, v družboslovju za politično rabo itd., nakazuje neki širši konflikt, ki ga bo šele treba dešifrirati.

LITERATURA

- Badiou, Alain. 1993. *L'ithique /Essai sur la conscience du Mal/*. Hatier, Pariz.
- Benjamin, Walter. 1981. Umetniško delo v času svoje umetniške reprodukcije, v zborniku: *Misel o moderni umetnosti*, Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Deleuze, Gilles. 1990. *Pourparlers 1972–1990*. Minuit, Pariz.
- Derrida, Jacques. 1994. *Specters of Marx*. Routledge, New York, London.
- Horkheimer, Max. 1974. *Die gesellschaftliche Funktion der Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Jameson, Frederic. 1992. *Postmodernizem*, *Analecta*, Problemi 5, Ljubljana.
- Marx, Karl. 1969. *Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije*, Uvod, v: *Marx, Karl, F. Engels: Izbrana dela I*, Cankarjeva založba, Ljubljana. str. 189–208.
- Truffaut, Francois. 1978. (prva izdaja 1967) *Hitchcock*. Granada, Paladin Books. London, Toronto, Sydney, New York.

SLOVENSKI ŽUPANI

Kaj pomenja beseda »župan«. Župani, slovanski oblastniki.

Županska oblast je že od nekdaj med Slovenci najbolj poljudna in ugledna. Kolikor so imeli naši predniki raznovrstnih oblastnikov tekom stoletij, o katerih pričajo še ohranjene listine in ki se jih hočemo pozneje spominjati, so se vendar župani najbolj med ljudstvom udomačili. Po pravici poudarja naš Linhart, da pri nobenem slovanskem narodu nista ime in veljava županova ostali tako stalni kakor pri Slovencih. Z malimi izpremembami ju nahajamo po vsem onem ozemlju, ki je bilo nekdaj od Slovencev naseljeno, tako na Zgornjem Štajerskem okoli Gössa, Gradca, Ehrenhausena, Lipnice, na Zgornjem Koroškem, kjer se omenjajo: suppan, suppanhaus, suppleut in med kranjskimi Kočevarji. Kočevski urbarij iz l. 1574. jih navaja po vseh vaseh, omenja tudi zemljišča, »župnice«, od katerih imajo užitek, dokler opravljajo župansko službo (suppnicza, supgründtl) in druge dohodke, ki jih dobivajo (suppgerechtigkeit).¹ Iz slovenskega župana je nastal tudi madjarski ispan, ki pomeni načelnika večjega okraja (komitata).²

Iz slovenskih županij se sicer ni razvila enotna in trajna država, kakor pri Hrvatih, kjer so bile stare župe osnovni deli hrvatske države, župani njeno prvotno plemstvo in sam knez ali kralj kot veliki župan le prvi med vrstniki. Tudi ne moremo pokazati toliko žup kakor Čehi, kjer jih je Dudik okoli l. 1200. naštel devetnajst le na Moravskem, ki pa izza trinajstega stoletja vedno bolj ginejo. Pri nas županska oblast sicer ne kaže toliko vnanjega sijaja, tudi so se tekom stoletij zgodile z njo raznotere izpremembe, zato se je pa tem dalje ohranila in zapustila svoje sledove v vsem našem socialnem življenju. Le pomislimo na izredno veliko število osebnih imen, ki se izpeljujejo od besede župan (Zupan, Zupanič, Zupančič itd.), enako mnoga krajevna imena, ki jih hočemo še tekom razprave omeniti.

Vse to kaže, da gre pri županih za starodavno in pristno domačo ustanovo, ki se je več kot tisoč let ohranila, dasiravno dandanes nima več tistega pomena, kakor nekdaj.

Zadnji čas se je učeni svet zelo zanimal za naše slovenske župane. Povod je

* Dr. Josip Gruden, 1869–1922, zgodovinar in profesor na bogoslovju v Ljubljani.

Prispevek predstavlja prvo in drugo poglavje knjige dr. Josipa Grudna *Slovenski župani v preteklosti*, ki je izšla v založbi Leonove družbe v Ljubljani leta 1916.

¹ *Mitteilungen des Musealvereines* 1890, str. 140 sl.

² Miklošič: *Slav. Elemente im Magyarischen (Denkschriften der kais. Akademie, Phil.-hist. Klasse 21)*.

dal graški socialni zgodovinar *Peisker*, ki je hotel v naših srednjeveških županih najti ostanke nomadskega plemena, ki je zagospodovalo nad kmečkim ljudstvom. Ti dve družabni plasti sta baje prav razločno še zaznati v srednjem veku na Spodnjem Štajerskem, kjer stoji navadno po raznih krajih masi kmečkega ljudstva nasproti več privilegiranih županov, katerih prvotni pastirski značaj se pozna na obsežni živinoreji.³ Zato *Peisker* poudarja, da je imel na Spodnjem Štajerskem še v 13. stoletju družabni sestav starinski značaj, ki ga moremo označiti kot napol-nomadstvo. *Peisker* je tudi izkušal znani obred ustoličenja koroškega vojvoda razlagati s pomočjo svoje teorije, češ da imamo na Koroškem pred seboj kmečko državo, katero so ustanovili zmagoslavni kmetje, ko se jim je posrečilo z uporom otresti se jarma županov. Po njegovem zgledu je *Puntschart* svojo knjigo »Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten (1899)« oprl na podmeno, da nam znameniti obred predstavlja župana-vojvoda, ki je bil nekdanj kot nomad vsemogočen gospod, pa mora zdaj sprejeti vladu iz rok podložnega kmeta. *Puntschartova* knjiga je že zdaj važno delo za starejšo slovensko socialno zgodovino, dasiravno ne moremo pritrditi njenim izvajanjem, v kolikor se opirajo na *Peiskerjeve* nazore o prvotnem značaju slovenskih županov. Močno oporo so našle pozneje *Peiskerjeve* teorije na preiskavah vseučiliškega profesorja dr. Vladimira Levca o naselbinah Ptujskega polja (»Pettauer Studien«),⁴ kjer je prerano umrli slovenski učenjak izkušal nazore svojega mojstra znanstveno utemeljiti in je podal mnogo zanimivih podatkov. Toda v bistvu se *Peiskerjevi* nazori niso dali opravičiti. – Najodločneje je nastopil proti njim dunajski profesor dr. Alfons Dopsch s knjigo: »Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenslaven« (Weimar 1909), kjer je *Peiskerjeve* trditve drugo za drugo pobil in pokazal, kakšne zračne gradove je postavil *Peisker* s svojimi teorijami, katerim pa manjka trdnih, zanesljivih tal. *Dopscheva* izvajanja so splošno točna in temeljita, vendar ne zadovoljujejo v vseh posameznostih. Zato bomo tekom naše razprave še imeli priliko obširneje govoriti o njih.

Vsa ta učenjaška polemika je spravila na dan mnogo novega znanstvenega gradiva o slovenskih županih, njih početku, značaju, pomenu in njihovi službi. Z raznih plati se je osvetljevalo njihovo socialno stališče in delovanje. Pri tem se je pokazalo, da je z župani v tesni zvezi vsa starejša slovenska socialna in gospodarska zgodovina. Zato je za nas povoda dovolj, da se nekoliko natančneje pečamo s tem vprašanjem, zlasti ker so trditve in sodbe tujih učenjakov o naših upravnih uredbah mnogokrat zmotne in pomanjkljive.

Poglejmo najprej, kaj pomeni beseda *župan*? Njena etimologija še ni popolnoma gotova. *Linhart* je svoj čas naivno razlagal, da pride župan od besede *zovpan*, češ da mora ljudi skupaj sklicati, kar se godi na Spodnjem Štajerskem z rogom. Ko je l. 1889. pri nas *Milkowicz* načel vprašanje o slovenskih županih, je izkušal besedo župan spraviti v stik z nemškim gau (*gawi, gowa, gouwa*), ki se je

³ Prim.: *Peisker: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung.*

⁴ *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. Bd. XXVIII., pag. 171 seq.; Bd. XXXV., pag. 64 seq.*

v slovanskih jezikih izpremenil v saupe, sup, župa, drugi del »pan« = ban bi torej označil gospodarja kakega okraja.⁵ Seveda ta razlaga ni našla priznanja. Po Miklošiču (Etym. Wörterbruch) pomenja staroslovanski župan vladarja ali gospodarja kakega okrožja (»Beherrscher eines Bezirkes«). Brücknerju se zdi beseda tujka in pomeni isto kakor staročeski *hpan* (pan) = gospod. Največ priznanja je našla zadnji čas med slavisti Brugmanova razlaga, ki jo izvaja iz podstave »geupa« in jo spravlja v stik z indskim glagolom »gopayati« = »on varuje ali čuje nad čim«. Župa pomenja torej prvotno stražo ali varstvo in tudi kraj, ki se varuje ali čuva. Praslovanska oblika je bila »geupa«, iz katere je z izpremenom »eu« v »u« in omehčanjem predidočega soglasnika nastala mlajša oblika »župa«. Peisker, ki si je prisvojil Brugmanovo razlago, iz nje takoj sklepa, da pomenja »župa« prvotno pašo (»regio pastoria«) »župan« pa pastirja (compastor, Weidenosse) in izrablja etimologijo v podkrepljene svoje teorije.⁶ – Balzer se ni spuščal v nezanesljive etimološke preiskave, ampak se je zadovoljil z ugotovitvijo, da župan pri Slovanih pomeni sploh oblastnika in uradnika.

Dasiravno nam beseda sama ne razkrije pomena in značaja naših starih županov, je vendar toliko gotovo, da imamo v njih ohranjene najstarejše in pristno slovanske oblastnike.

Grški zgodopisec Prokopij nam v 6. stoletju opisuje državno uredbo pri Slovanih na sledeč način: »Ta naroda, Sloveni in Antje, nimata samovladarja, temveč živita od nekdanj kot demokratično ljudstvo in zato se pri njih vedno javno razpravlja o koristnih in škodljivih zadevah. Enako postopajo tudi v vseh drugih rečeh po svojih starih navadah.«⁷ Par stoletij pozneje (952) je grški cesar Konstantin VII. Porfirogenet označil natančneje slovanske oblastnike, pišoč: »Vladarjev pa, kakor pravijo, ta ljudstva (Jugoslavlani) nimajo razen županov-starcev, kakor tudi ostali Slovani.«⁸ In skoraj ob istem času (973) poroča arabski potovalec Ibrahim Ibn Jakub o severnih Slovanih: »Nimajo nobenega kralja in se ne pokoravajo kaki posamezni osebi, temveč njihovi oblastniki so njihovi starejšine.«⁹ O teh razmerah se je Ibrahim poučil na dvoru cesarja Otona I. v Merseburgu in njegovo poročilo se lepo strinja s tem, kar pripoveduje Konstantin Porfirogenet o Jugoslavlanih. Zgodopisec Nestor večkrat omenja v svoji kroniki »starejšine« kot glavarje posameznih rodov ali načelnike mest. Tudi Peisker navaja v svojem delu: »Die ältern Beziehungen« par listin, ki dobro osvetljujejo razmerje med oblastniki in podložniki pri slovanskih rodovih, tako listina iz l. 1182. o polabskih Slovanih (Dalemincih); kjer se navajajo »starejšine« vasi, kate-re (Slovani) v svojem jeziku imenujejo »župane« (seniores villarum, quos lingua sua supanos vocant).¹⁰

⁵ Milkowicz: *Die Supaneiverfassung* (Mittheilungen des Musealvereines 1889, str. 4 sl.).

⁶ Peisker: *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen*, str. 103 sl.

⁷ Kos: *Gradivo za zgodovino Slovencev*, I., str. 28.

⁸ Migne: *Patrologiae cursus completus. Series graeca posterior t. CXIII*, col. 251.

⁹ Peisker: *Die älteren Beziehungen etc.*, str. 132.

¹⁰ Peisker: *Die älteren Beziehungen etc.*, str. 132.

Besedi župan in starejšina se torej rabita vzajemno. Dasiravno se imenuje »starejšina« navadno glavar kake rodbine ali zadruga, vendar utegne pomeniti tudi predstojnika župe ali plemena. Enako župan po besednem pomenu označuje predstojnika župe (večjega okrožja), a se rabi tudi za glavarje malih naselbin, ki štejejo komaj tri ali štiri zemljišča.

Srbski in bosenski dinasti so se do novega veka imenovali župani ali veliki župani, enako kakor tudi naši vaški predstojniki. Pri Hrvatih se župani vzporejajo z grofi (comites) in župe so obsegale vso ono ozemlje, kjer se je naselilo isto pleme (generatio, genus).¹¹ Isto je bilo tudi pri Slovencih v najstarejši dobi narodne samostojnosti. Pozneje nam označuje župan vsakega oblastnika ali sodnika, naj ima potem že višjo ali nižjo stopinjo pri javni upravi.

Ker je bila županija pri Slovanih izprva največja enota in župani edini oblastniki, si lahko razlagamo, zakaj so skoraj vsi drugi izrazi za označevanje vladarjev in oblastnikov izposojene, tuje besede, tako: knez, kralj, cesar. Domačim besedam lahko prištevamo le še vojvoda in vladiko. Prvi izraz označuje načelnika ali voditelja v boju, drugi pa v knjižnem jeziku pomenja le cerkvene oblastnike (škofo) in je med ljudstvom skoraj neznan.

Zadruga – Staroslovenski veliki župani

Pot do županov nas vodi preko zadrug, ki so bile osnovne organizacije vsega družabnega življenja pri Jugoslovanih. Že štajerski zgodovinar Kronos je spoznal, da so župani v najtesnejši zvezi s staroslovenskim zadrugarstvom, ki je vplivalo tudi na snovanje vasi in naselbin.¹²

Kaj je bila zadruga, ni treba na tem mestu obširneje razkladati. Obsegala je več rodbin pod eno streho, združenih po krvnem sorodstvu, ki so imele skupno gospodarstvo. Osnovana je bila torej na rodbinski in imovinski vzajemnosti. Načelnik zadruga je bil starešina, ki je vodil gospodarstvo, razdeljeval delo in skrbel za vse potrebe zadrugarjev. Ni dvoma, da so tudi Slovenci prinesli s seboj to socialno ustanovo v sedanjo svojo domovino in jo vsaj deloma ohranili skozi ves srednji vek do najnovejšega časa.

Ako je zadržno življenje med Slovenci dovolj izpričano, pa imamo o višjih socialnih tvorbah pri njih le malo poročil. Več zadrug je tvorilo *župo*, kateri je načeloval *župan*. Višja enota je bila plemenska zveza, ki je obsegala vse ozemlje, naseljeno od istega rodu ali plemena (genus, generatio). Navadno je bila to kaka zemljepisna celota: večja dolina ob reki, svet med dvema vodama itd. Kakor pri Hrvatih, si moramo tudi pri Slovencih tja do 8. stoletja misliti plemensko zvezo kot navadno. Tem večjim okrajem so načelovali župani, ki so se kot voditelji v

¹¹ Klaić: *Povijest Hrvata*, I., str. 130.

¹² Kronos: *Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogtums Steier*, str. 437: »Sicherlich haben wir bei den Supanen der alten Steiemark an eine uralte Einrichtung zu denken, die mit dem altslawischen Geschlechter-oder Familienverbände zusammenhängt, der ja auch der Dorfbildung zugrunde lag.«

boju nazivali tudi vojvode. Take vrste župani so bili: Valuk, Borut, Gorazd, Hotimir, Volkun, Vojnomir, Pribislav, Semika, Stojmir, Etgar. Med plemenske županije smemo prištevati »hrvatsko županijo« (pagus Chrovati), ki je obsegala povodje Gline z rodovitno ravnino med Vrbskim jezerom in Velikovcem, in je v 8. stoletju postala središče zvezne slovenske državnice. Na vzhodnem Štajerskem, kjer se proti koncu 9. stoletja omenja Duplebska grofija, smemo prej z veliko verjetnostjo iskati slovensko županijo s središčem v Radigojevini (Radgoni). Nemško ime Ratigoysburg (Radkersburg) nam tudi priča, da je imela župa v tem gradu svoje utrjeno zavetje ali branik ob sovražnih napadih, kakršna sta bila na Koroškem Blatograd in Krnski grad. Ob spodnji Muri je bilo naseljeno plemo Gjure, ki je imelo svoje središče v gradu Spodnja Lendova, ki je bil z vodami in močvirji zelo utrjen. V 13. stoletju se omenja tu neki grof Hahold, ki je brez dvoma stopil na mesto prvotnih županov. Od njega izvira znana grofovska rodbina Banfy, ki je imela več stoletij v posesti gospostvo Lendova.¹³ Slednjič moramo šteti v isto vrsto tudi »velike županije« na Beneškem: landarsko, šentle-nartsko in belgrajsko. Že koroški zgodovinar Ankershofen je slutil, da so na mesto slovenskih velikih županij v dobi frankovske oblasti stopile grofije (comitatus), katere so upravljali grofi (comites).¹⁴ Isto nam potrjujejo hrvatski zgodovinski viri, kjer se župani od 11. stoletja naprej imenujejo »comites« in županije »comitatus«. – O delovanju in oblasti naših »velikih« in malih županov v tej dobi nimamo podrobnejših poročil. Pač pa smemo po analogiji sklepati, da je bila slična, kakor pri Hrvatih in drugih slovanskih plemenih. – V prvi vrsti je bil župan sodnik med zadrugami in njih posameznimi člani. Zato je prvo vprašanje umeščujočega kmeta pri Krnskem gradu o novem vojvodu: »Če je pravičen sodnik, skrben za blagor dežele in svobodnega rodu?« In novega vojvoda prvo opravilo je, da gre popoldne na Gosposvetsko polje, kjer je postavljen njegov »sodni stol«, in deli zajme.¹⁵ – Razen tega je bil župan v paganskih časih tudi svečenik svoje župe, kakor starejšina (domačin) svoje zadruge, ker stari Slovani niso imei posebnih duhovnikov; za časa vojne pa je načeloval župni in plemenski vojski. Od tod imena: »vojvoda, herzog, dux«.

Preko plemenskih zavez in velikih županij se socialna tvorilna sila Slovencev ni povzpela. Le rodbina in zadruga sta bili strogo organizovani. Starejšina je imel kot gospodar in lastnik zadržnega premoženja pravo vladarstvo nad drugimi člani. Bil je sodnik med zadrugarji, skrbel za njih varstvo in bil v paganskih časih tudi duhovnik rodbine. Vsaka zadruga, vsako plemo je častilo duše svojih umrlih glavarjev kot božanstva. Vsaka hiša je imela svojega hišnega duha, na katerega spominjajo besede: Ded, Šetek ali Šotek itd.¹⁶ Zunanji vplivi so včasih za kratek

¹³ Krčelič: *Hist. cath. eccl. Zagrybiensis*, pag. 86.

¹⁴ Ankershofen: *Handbuch der Geschichte des Herzogthumes Kärnten, II.*, str. 359: *Bei dieser Einteilung des Landes in Komitate mag. die unter den slavischen Fürsten bestandene Theilung in Zupanien wenigstens zu Grunde gelegt worden sein.*

¹⁵ Na sličnih stolih so tudi bosenski župani in vojvodi razsojali pravde. Priči za to sta nam še obranjeni, namreč »herceg Stjepana stolica« iz 15. stoletja in »stolica kralja Sandala« iz iste dobe v sarajevskem muzeju. *Prim. Argo VIII.*, str. 11 sl.

¹⁶ Krek: *Einleitung*, str. 410.

čas ustvarili neke vrste zvezno državo, kakršna je bila v prvi polovici 7. stoletja Samova država in v 8. stoletju koroška državica pod Borutom, Gorazdom in njegovimi nasledniki. Toda ti poizkusi niso bili trajni in niso privedli do stalnih državnih tvorb.¹⁷

Na tem mestu moramo omeniti, da je tudi maloštevilno slovensko plemstvo, ki se omenja v 9. in 10. stoletju, imelo svoj izvor v županih. Ako je županska oblast v rodbini postala dedna, kakor je vojvodska čast prešla od Boruta na Gorazda in Hotimira, so se nositelji te časti naravno čutili vzvišene nad preproste ljudi, tembolj, ker so jih vzporejali s frankovskimi grofi (comites). Bogata posestva, ki so jih dobili na priporočila vplivnih oseb od kralja ali cesarja, so še dvignila njih ugled. V to vrsto plemstva spada grof Vitogoj, ki je imel l. 859. svoja zemljišča v Admontski dolini, plemenitaš Svetopolk, ki je živel proti koncu devetega stoletja poleg koroške Krke, Pribislav, ki je imel svojo lastnino blizu Medvod na Kranjskem in še mnogi drugi. Tudi če bi zasledovali rodovnike marsikaterih naših odličnih plemiških rodbin nazaj v zgodnji srednji vek, bi morda včasih naleteli na preproste slovenske župane ali svobodnjake kot pradede, katerih potomci pa so si pozneje nadali nemško ime in pozabili na svoje pokoljenje.

¹⁷ Iz tega razloga je nedavno dr. Pivko v »Časopisu za zgodovino in narodopisje« (1914. str. 155 sl.) pobijal Fredegarjevo poročilo o Samovi češko-slovenski državi, češ »da so frankovski in bizantinski zgodovinarji popolnoma edini v poročilih o neizmerni slabi organizaciji slovenskih plemen in zadrug, ki ni pripuščala nobene trajne, preko lokalnih razmer segajoče politične zveze. Taki narodi so vselej šele po večstoletnem razvoju prihajali do nekakih nazorov o državi ali vladi. Iz psiholoških ozirov je torej zanikati vprašanje, ali so Slovenci in Čehi imeli že v 7. stoletju krepko državo.« Toda »s psihološkimi razlogi« se izpričana zgodovinska dejstva ne dajo ovreči. Nihče ne trdi, da je bila Samova država trajna in krepka, a nastala je pod pritiskom vnanjih razmer. Kdor bi hotel Fredegarjevo poročilo v tej točki dokazati kot nezanesljivo, bi že moral nastopiti s konkretnimi dokazili, kakor jih čitamo na tistih dveh straneh (»Fredegar ni zanesljivo kronist«, »o karantanskih in čeških zadevah ne ve vobče ničesar«, »v ostalih frankovskih kronikah ne nahajamo nikjer poročil o večjih tvorbah pri Slovanih« itd.). Primerjaj temeljita Kosova izvajanja k Fredegarjevemu poročilu v »Gradivu« (I. str. 195 sl.). Ako naj tudi zavržemo solnograškega brezimnega zgodopisca (Anonymus de conversione Bagoariorum et Carantanorum), ki nam je bil doslej glavni vir za staroslovensko zgodovino, ker je po mnenju dr. Pivkote »netočen in zasleduje s falzifikati svoj posebni smoter«, potem si bomo s takim »kritičizmom« sami izpodkopal tla, na katerih stojimo.

*Klaus Bruhn JENSEN in Karl Eric ROSENGREN**

PET TRADICIJ ISKANJA OBČINSTVA

Članek primerjalno analizira glavne raziskovalne tradicije, ki proučujejo zvezo med mediji in občinstvom: raziskovanje učinkov, raziskovanje uporabe in gratifikacij, literarno kritiko, kulturne študije in analizo recepcije. Najprej predstavi kratko zgodovino nastanka posamezne tradicije v humanistiki in/ali v družboslovju, avtorja pa nato oblikujeta tipologijo študij občinstva glede na teorijo in način proučevanja, ki je značilen za posamezno tradicijo. Ob tem, ko članek razkriva nekatera nasprotja, ki izhajajo iz različnih teoretskih in političnih usmeritev, avtorja menita, da bi bilo združevanje tradicij, ki smo mu priča v zadnjem času, koristno za nadaljnji teoretski, metodološki in empirični razvoj. Posebno primerjalno-kulturno in multimetodološko raziskovanje je obetajoče za prihodnost proučevanja občinstva množičnih medijev.

Uvod

308

Na začetku so celo množičnemu občinstvu besede posredovali neposredno. Na osnovi lastnega izkustva so praktiki oz. teoretiki govornišva, retorike in poetike postopoma zbirali obežen fond sistematičnega znanja o značilnostih verbalnega sporočanja (ustnega ali pismenega, fikcijskega ali faktičnega), ki naj bi imelo močan vpliv na poslušalce. Ta fond znanja je kodificiran v klasičnih delih Aristotela, Cicera, Quintiliana, na primer. Poučevali so ga v šolah in na akademijah ter tako preživel srednji vek, v renesanci in kasneje pa so ga oživili in predelali.

Kljub temu, da sodobno množično komuniciranje ni neposredno, ampak posredovano, se je del izvirnega klasičnega fonda znanja, ki izhaja iz antične retorike, prelil v moderno raziskovanje občinstva. Toda v tem članku se ne bomo posvečali natančnemu ugotavljanju tega vpliva. Naša naloga je širša in bolj zadeva področje komunikološkega raziskovanja, s kakršnim imamo opravka danes: predstavili bomo glavne raziskovalne tradicije, katerih osrednje zanimanje je zveza med množičnimi mediji in občinstvom, ter o njih razpravljali.

K tej temi so pristopali že na več različnih načinov. Naslanjali so se na celo vrsto disciplin v humanistiki in družboslovju. Celo v primerih, kjer zlahka najdemo očitne podobnosti med različnimi tradicijami, se zdi, da se njihovi v zadnjem času smo pri proučevanju občinstva in na drugih področjih komunikologije kot nastajajoče discipline priča vidnim znakom naraščajočih stikov med različnimi raziskovalnimi tradicijami (Blumler in drugi, 1985; Dervin in drugi, 1989; Jensen 1987a; Rosengren 1985; Schroeder 1987).

* K. B. Jensen je docent na Oddelku za film, televizijo in komuniciranje, Univerza v Kopenhagenu, Danska. K. E. Rosengren je profesor sociologije na Univerzi v Lundu, Švedska.

Ta članek poskuša, ob upoštevanju številnih osnovnih značilnosti različnih pristopov, razložiti spajanje, do katerega prihaja v zadnjem času v raziskovanju recepcije, uporabe in učinkov množičnomedijskih vsebin, hkrati razkriva nasprotja, ki izhajajo iz različnih teoretskih in političnih usmeritev. Avtorja sta pripadnika različnih tradicij in želita poudariti, da proces dialoga in premirja lahko vodi do dinamičnega sodelovanja, ne pa končnega poenotenja.

V analitične namene smo zabeležili pet glavnih raziskovalnih tradicij na tem področju: (1) raziskovanje učinkov, (2) raziskovanje uses and gratifications, (3) literarno kritiko, (4) kulturne študije, (5) analizo recepcije. Najprej bomo podali kratko zgodovino o ozdaju, kratke skice petih obširnih tradicij, ki koreninijo v različnem pojmovanju narave in namena znanosti in družboslovja oz. humanistike. Po orisu zgodovinskega ozadja bomo v naslednjem, bolj sistematičnem delu članka analizirali vsako od petih tradicij glede na a) njeno konceptualizacijo treh sestavnih delov množičnega komuniciranja: sporočila, občinstva ter mikro- in makro-vidikov družbenega sistema, v katerega je celoten proces vpet. Analizirali bomo b) njihovo metodologijo in način analize. Nazadnje bomo nadaljevali z razpravo o nekaterih pragmatičnih vidikih dosedanjega raziskovanja in naše lastne analize: o politiki raziskovanja občinstva na sploh, o družbeni relevantnosti in aplikacijah proučevanja občinstva ter posledicah za nadaljnje raziskovanje.

Zgodovina

Raziskovanje učinkov

Zgodovina množičnega komuniciranja je zgodovina uvajanja cele vrste novih medijev: knjig, časopisov, filma, radia, televizije. V zadnjem času tako nov kot tudi malo starejši razvoj na področju televizij preoblikuje mednarodno medijsko sceno: različne kombinacije kompjuterizirane kableske, satelitske in videotehnologije. Vsak nov medij spremlja široko razširjen strah pred možnostjo njegovih škodljivih učinkov, posebej za šibke ume, kot so otroci, ženske in neizobraženo ljudstvo. Moralna panika je spremljala uvajanje filma, stripa, televizije in videa. Taka panika je neposredno in posredno spodbujala raziskovanje vplivov uporabe tega ali onega medija (Cohen 1980; Roe 1985; DeFleur in Ball-Rokeach 1989). Raziskovanje množičnega komuniciranja v resnici dolguje vsaj en del svojega lastnega obstoja mnogokrat napačnemu razumevanju vplivov množičnega komuniciranja (McQuail 1987).

V vseh teh letih je raziskovanje množičnega komuniciranja izhajalo iz različnih prespostavk in prihajalo do zelo različnih zaključkov o vplivni moči množičnih medijev. To pojmovanje se je, kot pravi konvencionalna modrost, razvijalo ciklično, od ideje o močnem vplivu do ideje o šibkem vplivu in zopet nazaj na začetek. Tudi če je to res, moramo dodati, da se je v istem času pojmovanje narave tega vpliva v osnovi spremenilo. Na splošno lahko rečemo, da se je spreminjalo od pojmovanja tega vpliva kot kratkotrajnega, neposrednega in specifičnega do pojmovanja vpliva kot dolgoročnega, posrednega in razpršenega

(Mahle 1986; Rosengren 1988). Obenem se je spreminjalo pojmovanje posameznika, na katerega naj bi mediji domnevno vplivali – od nocije o pasivnem recipientu vsemogočnih sporočil do teze o mnogo bolj dejavnem in selektivnem uporabniku medijske vsebine (Klapper 1960; Levy in Windahl 1985).

Poleg takih sprememb v času je prihajalo tudi do diferenciacije med različnimi tipi raziskovanja na tem področju. Eksperimentalno raziskovanje je bilo bolj kot anketno nagnjeno k iskanju neposrednih, močnih in takojšnjih učinkov na pasivne recipiente. Eksperimentalno raziskovanje učinkov je nedavno doživelo neke vrste ponovno rojstvo ob naslanjanju na kombinacijo strogih zahtev, značilnih za eksperimentalno obliko raziskovanja in razvitih v klasičnih psiholoških socialnopsiholoških in socioloških teorijah in modelih (Bradac 1989; Bryant in Zillmann 1986; Schenk 1987). In ne le to, vzpon podspecializacij v raziskovanju učinkov, ki se ukvarjajo s tako različnimi stvarmi, kot je agenda setting funkcija medijev (McCombs in Shaw 1972; McCombs in Weaver 1985) ali pa vpliv medijev na razliko med družbenimi skupinami in družbenimi kategorijami v znanju (Tichenor in drugi 1979; Gaziano 1983), je veliko prispeval k diferenciaciji področja proučevanja učinkov (glej Rosengren 1988).

Raziskovanje učinkov se je torej v zadnjem času diferenciralo in revitaliziralo. Do skorajda hkratnega razvoja je prišlo v drugi veliki družboslovno usmerjeni tradiciji raziskovanja občinstva, v tradiciji raziskovanja uses and gratifications (v nadaljevanju U&G).

Raziskovanje uses and gratifications

Kaj mediji počno s posamezniki? – Kaj posamezniki počno z mediji? Ta široko razširjeni rek v obliki dveh vprašanj strnjeno govori o razliki med dvema velikima raziskovalnima tradicijama, ki sta dolgo časa vladali raziskovanju zveze med medijem in posameznikom. Prvo vprašanje se seveda nanaša na raziskovanje vpliva, zadnje pa ustreza raziskovanju U&G. Čeprav je v preteklosti ta rek v veliki meri ustrezal resničnosti, pa je nedavni razvoj zapletel in diferenciral sliko dveh različnih tradicij raziskovanja.

Kot je danes znano, nekatere korenine raziskovanja vpliva lahko najdemo v ameriškem raziskovanju filma dvajsetih letih (Lowery in DeFleur 1988). Začetek raziskovanja U&G pa lahko umestimo približno dve desetletji kasneje, v zgodnja štirideseta leta. V okviru ambicioznega raziskovalnega programa o množičnih medijih, ki ga je začel Paul L. Lazarsfeld, si je Herta Herzog zadala nalogo ugotoviti, kakšne vrste zadovoljitve (gratifikacije, op. prev.) daje radijskim poslušalcem poslušanje dnevnih popularnih nadaljevanj, kvizov itd. (Herzog 1942, 1944). Lahko bi dejali, da se je od takrat dalje U&G razvijalo v štirih fazah in se pomikalo od površnih opisov k poskusom tipologiziranja, ki so temeljili na sistematični operacionalizaciji osrednjih spremenljivk, k poskusom pojasnjevanja ter k sistematičnemu oblikovanju teorije (Palmgreen in drugi 1985). Ob poskusih, da bi oblikoval in preverjal formalne teorije, se je U&G naslanjalo na novejši razvoj v socialni psihologiji, predvsem na tako imenovani

pristop expectancy-value¹ (Palmgreen in Rayburn, 1985; Babrow, 1989). Ta korak spominja na podoben razvoj v raziskovanju učinkov, ki smo ga omenili zgoraj.

Pravzaprav bi lahko dejali, da novejši razvoj raziskovanja vpliva in raziskovanja U&G kaže na končno spajanje obeh tradicij. Tako spajanje se je nakazovalo kar nekaj časa in številni raziskovalci so pozivali k njemu, včasih pod imenom raziskovanje uporab in vpliva (glej Belson 1972; Klapper 1960; Rosengren in Windhal 1972; Trenaman 1967; Windahl 1981). Ta dinamični skupek raziskovalnih pristopov se je razvijal vzporedno z raznovrstnimi oblikami preiskovanja, ki so rasle iz humanistične tradicije na tem področju.

Literarna kritika

Več kot 2500 let je bil razvoj umetnosti in znanosti na zahodu ozko povezan z nastankom literarnih oblik komuniciranja (Havelock 1963; Ong 1982). Veliko pomembnost so pripisovali tolmačenju tekstov, ki so prinašala kognitivno in/ali estetsko izkustvo. Pravila interpretacije so oblikovala družbeno življenje in na sploh kulturne prakse, tudi v kulturah, kjer so bile religiozne, kulturne in druge družbene sfere relativno ločene. V krščanski tradiciji je seveda interpretacija Biblije in drugih kanoničnih tekstov pripeljala do nasprotovanj, ki so lahko vzpostavila ali uničila posameznike in cele družbe. (Pravzaprav so potencialno usodne posledice takega nasprotovanja pomagale na vedskem v 18. stoletju preoblikovati tradicionalno tekstualno interpretacijo v najstarejši primerek kvantitativne analize besedil; glej Rosengren 1981:9).

Z razvojem modernega družbenega reda je prišlo tudi do redefiniranja literature kot oblike komunikacije, ki bralce nagovarja predvsem kot na zasebnike v njihovem prostem času (Watt 1957). Ker je to pripeljalo tudi do celovitega redefiniranja literarne kritike (Williams 1977; Eagleton 1983), je bila ena od posledic večji poudarek na poskusih dokazovanja in pojasnjevanja, kako literatura posameznih historičnih avtorjev lahko vzbuja estetsko izkustvo, ki presega čas in prostor. Ti napori so implicirali normativni pristop k izobraževanju bralcev, vsaj do te mere, da se morajo bralci učiti ustreznih odgovorov na literarno tradicijo, da se morajo torej v nekem smislu poučiti o učinkih literarne komunikacije. Empirične študije takih učinkov pa niso bile nikoli glavna naloga literarnih študij. Praviloma so jih jemali kot dane. Kakorkoli, od začetka tega stoletja dalje lahko najdemo vrsto empiričnih, včasih celo eksperimentalnih proučevanj

¹ Pristop »expectancy-value« je socialno psihološki koncept. Gre za idejo, da uporaba medijev ponuja gratifikacije, ki jih gledalec pričakuje na osnovi preteklih izkustev z mediji. Te gratifikacije so neke vrste psihološki učinki, ki jih posamezniki vrednotijo. Če je realna zadovoljitev ob medijski uporabi večja kot pričakovana zadovoljitev, potem lahko pričakujemo, da bo to zadovoljstvo povzročalo večjo gledanost in obratno. Gre torej za odnos med pričakovano in dejansko gratifikacijo, ki vpliva na nadaljnjo izpostavljenost določenim medijskim oblikam in vsebinam. (Op. prev.)

takih učinkov. Nov impulz je takemu delu dal I. A. Richards ter njegovi evropski in ameriški nasledniki (Richards 1929; Hansson 1959, 1985; Purves 1971; Segers 1978; Svensson 1985).

V sodobnih literarnih študijah lahko zaznamo tri koncepcije občinstva. Najprej so predvsem nemški analitiki z razširjanjem historičnega okvirja analize vloge bralca raziskovali historični prenos in transformacijo literarnih tem in okoliščine literarnega razumevanja (Iser 1970; Jauss 1970; Holub 1984). Drugič pa se podobna usmeritev glede mikro – vidikov interakcije med tekstom in bralcem kaže v vrsti drugih literarnih pristopov, ki bi jih lahko združili pod streho teorije reader-response (Fish 1980; Suleiman in Crosman 1980; Tompkins 1980). Nazadnje pa je v zadnjih desetletjih rasel vpliv sociološko naravnanih empiričnih študij literarne recepcije. V Evropi in ZDA je bil pristop pogosto predstavljen v revijah, kot so *Poetics* in *SPIEL* (*Siegener Periodicum zur Internationalen Empirischen Literaturwissenschaft*; glej posebej *Poetics* 14 (1–2) 1985; *SPIEL* 7(2) 1988).

Pregovorno bi v stilu raziskovanja učinkov in raziskovanja U&G vendarle lahko rekli, da se večji del literarne kritike še vedno sprašuje, kaj struktura literarnega teksta počne z bralcem, ne pa kaj bralec počne z literaturo.

Kulturne študije

Mejna področja tekstualnega in družboslovnega raziskovanja so se svojstveno, čeprav pogosto eklektično izoblikovala kot kulturne študije. Ob kombiniranju strukturalističnih predpostavk o naravi družbe v industrijskem kapitalizmu z kulturnimi predpostavkami o relativni avtonomiji kulturnih oblik in njihovem prispevku k družbenim spremembam (Hall 1980) se večina del znotraj te tradicije loteva proučevanja procesov množičnega komuniciranja kot sestavnega vidika drugih praks vsakdana. Prakse bi lahko definirali kot smiselne družbene aktivnosti (Williams 1977). Koncept služi poudarjanju holistične perspektive družbenega življenja ob tem, ko priznava posameznikom možnosti za poseganje in pomenu pripisuje vlogo v usmerjanju družbenega delovanja. Tako je po mnenju kulturnih študij središče raziskovanja množičnega komuniciranja zunaj medijev, ki so skupaj z občinstvom vpeti v širše družbene in kulturne prakse.

Korenine sodobnih kulturnih študij so številne, vključno z mnogo klasiki devetnajstega stoletja (Durkheim Marx, Weber) ter tudi sodobnimi evropskimi in ameriški pionirji, kot so Adorno in Horkheimer (1977), Hoggart (1957), Williams (1977), Carey (1989) in Gans (1974). Ponavadi predpostavljajo, da se je preboj zgodil, ko se je, temelječ na teh klasikih, vzpostavila os Birmingham–Paris in ko je kasneje prišlo do izvoza na ameriško tržišče. Z drugimi besedami, velik del zagona in privlačnosti britanskih kulturnih študij izhaja iz prilagoditve francoske družbene in psihoanalitske teorije kritičnemu proučevanju sodobnih družbenih problemov (Hall et al. 1980). Na ta način je ta tradicija pomagala redefinirati kulturo, prej razumljeno kot zbir kanoničnih del, kot proces proizvodnje pomena. Obenem je pomagala prevrednotiti popularno kulturo kot

diskurz, vreden proučevanja, in relevanten družbeni vir ter konceptualizirala na primer proučevanje televizije kot sodobnega ljudskega poeta (Fiske in Hartley 1978). Morda bi morali dodati, da so kljub začasni prevladi britanskih kulturnih študij na sceni, v drugih evropskih državah bolj ali manj neodvisno razvijali podobne ideje (glej Mancini in Wolff in Pietila in drugi).

Tradicija kulturnih študij je odprla tako teoretske kot politične probleme, ki zadevajo občinstvo. Z Morleyjem (1980), ki predstavlja neke vrste preboj, je velik del novejših del na tem področju raziskoval, kako se občinstvo upira konstrukcijam realnosti, ki jih prinašajo mediji, tako da se naslanja na pojasnevalni referenčni okvir zunaj vladajočega družbenega reda (Ang 1985; Morley 1986; Radway 1984; Fiske 1987). Teoretično gre za stališče o relativni moči različnih kulturnih praks v družbeni produkciji pomena. Politično pa gre za vprašanje, ali je ta oblika semiotskega upora dokaz za dolgoročno težnjo k družbenim spremembam, ki bi vključevale tudi nove politične strategije.

Analiza recepcije

Novejša dela kot so Ang (1985), Morley (1986) ali Radway (1984), kažejo na to, da se kulturne študije v mnogo vidikih prelivajo v analizo recepcije. V tem kontekstu je analiza recepcije razumljena kot širši pojem, ki pokriva različne oblike kvalitativnega empiričnega raziskovanja občinstva in poskuša na različnih nivojih združevati družboslovne in humanistične poglede na recepcijo (Jensen 1986).

V globalnem teoretskem pogledu ta tradicija temelji na različnih teoretskih okvirjih, ki segajo od simbolnega interakcionizma do psihoanalize. Natančneje, eno izmed njenih korenin predstavlja tradicija estetike recepcije in pa teorija reader-response, ki smo ju omenjali zgoraj, drugo pa raziskovanje U&G, ki so ga pomagali utemeljiti nekateri sodobni analitiki recepcije (Katz in Liebes 1984). V empiričnem pogledu se je analiza recepcije, tako v Evropi kot v Združenih državah in drugje, ukvarjala s kulturnimi konteksti (Liebes in Katz 1986; Lindlof 1987; Lull 1988).

Tako razumljena analiza recepcije predstavlja najnovejši razvoj raziskovanja občinstva. Nasploh si je ta analiza za izhodišče vzela spoznavne omejitve v humanistiki in družboslovju. Na eni strani je podvomila o veljavnosti interpretativne analize vsebine v humanistiki kot viru vedenja o uporabi in učinkih vsebin množičnih medijev. Splošno sprejeto stališče je, celo s soglasjem tistih, ki jim je kritika namenjena, da je ta kritika utemeljena. Toda, kot bi nas spomnili tradicionalisti, kvalitativno empirično proučevanje včasih pušča ob strani pomembne teoretske in politične probleme, ki zadevajo epistemološki status in estetsko kakovost različnih medijskih tekstov (Gripsrud 1989). Na drugi strani pa je analiza recepcije podvomila o osrednjih metodah empiričnega družboslovnega raziskovanja. Te kritike so se lotevali z poučenim navdušenjem in je, če ne drugega, prispevala k razpravam o naravi in namenu medijskega proučevanja znotraj stroke (Rosengren 1989).

O analizi recepcije torej lahko govorimo kot o analizi občinstvo – vsebina, ki je po svoji naravi tako kvalitativna kot empirična. Ob zbiranju empiričnih podatkov o občinstvu z globinskimi intervjuji in opazovanjem, študije običajno uporabljajo kvalitativne metode tako v primerjalni analizi podatkov o občinstvu kot v analizi podatkov o vsebini. Neposredni cilj je tako raziskovanje samega procesa recepcije, ki po svoje učinkuje na uporabo in vpliv medijske vsebine.

Sistematika

Teorije

Teorije o občinstvu množičnih medijev so razvijali v vseh petih tradicijah, o katerih govori ta članek. Poenostavljeno bi lahko vrste teorij, ki so nam na voljo na tem področju, razdelili v teorije humanističnega in teorije družboslovnega tipa.

Teorije družboslovnega tipa so razvijali v glavnem znotraj tradicij raziskovanja učinkov in raziskovanja U&G, pogosto na podlagi bolj splošnih psiholoških, socialnopsiholoških in socioloških teorij. Ponavadi so oblikovane kot grafični in statistični modeli procesov vpliva, katerih elemente in medsebojne zveze lahko preverjamo s formaliziranimi postopki. Teorije humanističnega tipa pa nasprotno izhajajo v glavnem iz tradicij literarne kritike in kulturnih študij. So sistematični opisi vsebinskih struktur medijskih diskurzov, ki jih praviloma ni mogoče formalizirati, in opisi načina posredovanja posebnih pomenov recipientom v konkretnem družbenem kontekstu. Znotraj analize recepcije je mogoče zaznati tudi poskuse združevanja teh dveh tipov teorij.

Dejansko lahko o teorijah na tem področju razmišljamo kot o posebnih konceptualizacijah procesov množičnega komuniciranja glede na zvezo med sporočilom in občinstvom. Trije sestavni deli tega procesa so posebej pomembni za proučevanje občinstva: sporočilo, občinstvo in družbeni sistem oziroma v humanistični terminologiji, tekst/diskurz, recipient in kontekst.

Za tradicijo *raziskovanja učinkov* je tipično, da pojmuje medijsko sporočilo kot simbolični dražljaj, ki ima prepoznavne in merljive fizične značilnosti. Medtem ko so se na začetku raziskovalci osredotočali na izoliran, nediferenciran dražljaj – na primer na konkreten akt nasilja ali na program, ki je bil klasificiran kot nasilen –, se je postopoma krepilo stališče, da je treba proučevati konfiguracijo dražljajev in diferencirati dražljaje znotraj teorije, ki upošteva kontekst. Primer take diferenciacije je razlikovanje uspešnega nasilja od neuspešnega nasilja, ki ga zagrešijo izzvani oziroma neizzvani akterji nasproti močnim oziroma šibkim žrtvam. Na kratko, celote diferenciranih dražljajev so nadomestile enoten, nediferenciran dražljaj, pri čemer je pojmovanje sestavljenosti celot in tip diferenciacije temeljilo na formaliziranih teorijah (Bradac 1989; Bryant in Zillmann 1986; Schenk 1987).

Do podobne diferenciacije je prišlo pri občinstvu. Teorije vplivov, ki so trenutno precej moderne – kot na primer Gerbnerjeva teorija kultivacije (Signo-

relli in Morgan 1989) ali spirala molčečnosti Elisabeth Noelle-Neumann (1983) –, menijo, da obstajajo zelo različni učinki na pripadnike z različnimi družbenimi in/ali osebnostnimi značilnostmi. Veliko pozornost so posvečali tudi družbenemu kontekstu (makro, mezo in mikro), znotraj katerega se odvija komunikacijski proces. Pri spirali molčečnosti se je na primer pokazalo, da deluje le v določenih družbenih in komunikacijskih razmerah (Noelle-Neumann 1983, 1988). Podobno se je pokazalo, da so kultivacijski učinki različni v različnih družbenih okoljih in medijskih sistemih (Melischeck in drugi 1984; Signoriell in Morgan 1989). Vzemimo zelo specifičen primer: učinki gledanja televizije na družbeno interakcijo otrok in najstnikov z vrstniki in člani družine so bistveno drugačni v Združenih državah Amerike v petdesetih letih kot na vedskem v osemdesetih letih (Rosengren in Windahl 1989).

Tradicija U&G je prav od začetka poudarjala diferencirane potrebe, usmeritve in interpretativne dejavnosti članov občinstva z različnimi družbenimi in/ali osebnostnimi značilnostmi (Blumler in Katz 1974; Rosengren in drugi 1985). Glede vsebine pa je obstajalo neskladje med nagnjenostjo k teoretiziranju medijskih vsebin glede na subjektivno občutene potrebe in percepcije članov občinstva na eni strani in nagnjenostjo k empiričnemu proučevanju uporabe medijskih vsebin, kategoriziranih glede na objektivno dane tradicionalne kategorije vsebine, na drugi strani (glej Rosengren 1974, 277). Vključevanje teorije expectancy-value v raziskovanje U&G, ponuja rešitev tega problema (Palmgreen in Rayburn 1985). Morda je ta tradicija posvečala še najmanj teoretske in empirične pozornosti medijskim strukturam in makro-družbenemu okolju individualne medijske porabe in zadovoljevanja (gratifikacije). Z leti so opozarjali na te pomankljivosti tako znotraj kot zunaj tradicije tega raziskovanja ter na različne načine razlagali in aplicirali možnost njihovega preseganja (Weibull 1985).

Prvi poskusi združevanja raziskovanja učinkov in raziskovanja U&G so verjetno še povečali potrebo po diferenciaciji sporočila, občinstva in družbenega sistema. Nedavno longitudinalno raziskovanje uporabe in učinkov je uspelo podrobno pokazati, kako medijska uporaba posebnih vrst vsebine s strani posebnih vrst posameznikov v posebnih razmerah izzove posebne vrste učinkov, ki sami zopet izzovejo posebno uporabo množičnih medijev in tako dalje. To je verjetno nikoli zaključena spirala uporab in učinkov (Rosengren in Windahl 1989; Sonesson 1989).

Večina *literarno kritičnih* študij se je osredotočala na strukturo literarnih sporočil ali del. Tradicionalno na literarno delo gledajo kot na konfiguracijo lingvističnih in retoričnih struktur, ki upošteva določena pravila in ki skupaj sestavlja estetsko in hermenevtsko definirane žanre (Frye 1957; Eagleton 1983). Zanimivo je, da je tako v literarni kritiki kot v raziskovanju vplivov pomen imanentnih strukturam vsebine. Medtem ko lahko specifični teksti in žanri aktivirajo različne interpretacije, naj bi literarni analitik priskrbel primerne odgovore glede na literarno tradicijo ali pa predlagal novo branje in boljši pogled na delo, včasih s stališča impliciranega bralca. Bralec je torej najpogosteje kritični konstrukt, ki ga je mogoče deducirati iz literarnega diskurza ali tradicije. Kadar proučujejo empirične bralce, je pozornost najpogosteje usmerjena na individual-

na branja ali splošne sociološke oz. psihološke vidike literarnega pomena, ne pa na historično ali demografsko specifične recipiente. Družbeni sistem, v katerem literatura nastaja, je tako najpogosteje predstavljen kot abstraktni okvir analize, včasih pa kot zgodovinsko ozadje, predstavljeno v uvodnem delu kritike.

Podobno se dela znotraj *kulturnih študij* osredotočajo na dejansko sporočilo ali diskurz komunikacije. Kot literarna kritika tudi kulturne študije posebno pozornost posvečajo žanru, položajem impliciranega bralca v njem in ustreznim družbenim uporabam. V nasprotju z literarno kritiko pa kulturne študije niso osredotočene le na visoko kulturo, ampak tudi na popularnokulturne diskurze. Medijska sporočila so tako pojmovana kot generično strukturirani diskurzi, ki so relevantni za občinstvo v različnih kulturnih in družbenih praksah.

Z izjemo nekaterih nedavnih del (glej na primer Morley 1980; Radway 1984), kulturne študije niso raziskovale empiričnega občinstva. Namesto tega so ga kot analitični konstrukt deducirale iz medijskih diskurzov. Vendar so take analize močno podkrepnjene s sklicevanjem na družbeni in zgodovinski kontekst. Ta kontekst je predstavljen kot družbeni sistem različnih praks, ki naj bi posredovale tok in interpretacijo komunikacije. Prakse se razlikujejo glede na subkulture, temelječe na primer na spolu, razredu ali etnični pripadnosti. Isti družbeni sistem prav tako pomaga vzpostavljati interpretativne strategije, ki naj bi bile skupne posameznikom, ki spadajo k specifičnim skupinam občinstva ali javnosti in ki predstavljajo tako imenovane interpretativne skupnosti (Fish 1980; Lindlof 1988; Jensen 1990). Tako poskušajo kulturne študije kombinirati perspektivo, ki temelji na tekstu, z družbenosistemsko koncepcijo recepcije.

Sestavni deli teoretskega okvirja *analize recepcije* izvirajo tako iz humanistike kot iz družboslovja. Tako kot kulturne študije tudi analiza recepcije govori o medijskih sporočilih kot kulturno in generično kodiranih diskurzih, medtem ko definira občinstvo kot akterje produkcije pomena. Kot raziskovanje U&G analiza recepcije pojmuje recipiente kot aktivne posameznike, ki prek porabe, dekodiranja in družbenih uporab lahko z mediji počnejo celo vrsto stvari. Analizo recepcije označuje predvsem vztrajanje pri združevanju primerjalne empirične analize medijskih diskurzov z diskurzi občinstva – vsebinskih struktur s strukturami reakcij občinstva na vsebino. Rezultati takih analiz so potem interpretirani v kontekstu družbenokulturnega sistema, ki je zopet konceptualiziran kot historična konfiguracija družbenih praks, kontekstov uporabe in interpretativnih skupnosti. Skupna predpostavka recepcijskih študij pravi, da so kulturne prakse skupaj z individualnimi interpretacijami relativno avtonomne v odnosu do na primer političnih in ekonomskih struktur. Znotraj tega kompleksnega teoretičnega okvirja *družbene semiotike* si študije recepcije na empiričnem nivoju zastavljajo vprašanje, kako se posebna občinstva razlikujejo v družbeni produkciji pomena.

Če poskušamo strniti sodoben teoretski razvoj v petih raziskovalnih tradicijah, o katerih teče beseda, lahko predvsem rečemo, da vseh pet tradicij člane občinstva pojmuje vedno bolj kot aktivne in selektivne v uporabi in interpretaciji množičnomedijskih sporočil. Metaforično bi lahko dejali, da naj bi občinstva bolj kot razbiralas sporočila iz medijev, vpisovala zelo različne pomena v mno-

žično posredovane tekste. V klasičnih pojmih, *eisegesis* je verjetno pomemnejši vidik aktivnosti občinstva kot pa *exegeis*. Obenem pa se zdi, da je družbeni kontekst vedno pomembnejši v oblikovanju tako občinstva, množičnomedijskih žanrov in institucij kot tudi interakcije med mediji in recipienti.

Kljub takim konceptualnim razlikam znotraj vsake od tradicij pa je vendarle domet vsake od dveh glavnih tipov teorij – usmerjene bodisi k humanistiki bodisi k družboslovju – nekako omejen, če ga opazujemo v luči drugega tipa. Glavni razlog za tako stanje je v obstoju velikih razlik ne le v *obsegu*, v katerem se naših pet tradicij posveča posamezni od treh konstituent komunikacijskega procesa, ki so temeljne za vsa raziskovanja občinstva (sporočilo, občinstvo in družbeni kontekst), temveč tudi v *načinu*, kako to počne.

Družboslovno raziskovanje občinstva je uspelo enkrat bolj, drugič manj diferencirati koncepcije makrodružbenega sistema, medijsko institucionalnega okolja in občinstva kot družbenopsiholoških entitet. Prav na tej osnovi družboslovje uspešno izvaja replikabilne študije na reprezentativnih vzorcih skrbno definiranih populacij občinstva. Na drugi strani pa so humanistične študije občinstva ponudile izdelane teorije pomena in reprezentacij, da bi razložile smisel, ki ga občinstva vežejo na medijsko vsebino in ki lahko služi za pojasnjevanje kognitivnih in behaviorističnih učinkov medijske uporabe. Nedavne študije recepcije so uspešno preiskovale tudi empirične recipiente kot socialne in psihološke entitete, ki mislijo, čutijo in delujejo na podoben način, kot delujejo osebe v tekstualnem diskurzu.

Ta situacija vzbuja vrsto problemov glede združljivosti tradicij v okviru (hipotetično nastajajoče) vseobsegajoče teorije medijske recepcije in vpliva. Analiza metodoloških podobnosti in razlik v proučevanju občinstva lahko bolj pomaga razjasniti te in podobne probleme.

Metodologije in načini analize

Tako kot lahko najdemo dva glavna tipa teorij pri raziskovanju občinstva, lahko razlikujemo med dvema oblikama metodologij in načinov analize. Družboslovni pristop pripisuje velik pomen ustvarjanju analitičnih kategorij, ki jih je mogoče eksplicitno operacionalizirati. Vsaj v principu vztraja pri vzdrževanju ločevanja med fazo oblikovanja teorije in hipotez, fazo opazovanja, fazo analize, fazo interpretacije in fazo predstavitve rezultatov. e več, temelji na predpostavki, da je lahko in mora biti raziskovalčeva vloga pri procesu zbiranja podatkov, kar se da majhna. Nasprotno pa humanistična tradicija predpostavlja da v principu ni razlik med zbiranjem, analizo in interpretacijo podatkov. Najboljše, kar raziskovalec lahko ponudi, naj bi bila reflektirana razlaga kontekstov, namenov in vlog udeležencev, ki sestavljajo raziskovanje (Lindlof in Anderson 1988). Toda tako kot od drugih ved, se tudi od humanistike ponavadi zahteva, da vztraja pri sistematičnih postopkih in jasno določenih stopnjah preiskovanja, ki olajšujejo smiselno intersubjektivno soglasje in/ali nesoglasje.

O teh dveh glavnih tokovih splošne metodologije se pogosto govori kot o

razlikovanja med kvantitativnimi in kvalitativnimi pristopi. Čeprav je večina razprav, ki izhajajo iz tega razlikovanja, bolj prikrila kot razjasnila podobnosti, razlike in medsebojne zveze med pristopi, bomo v želji po boljši terminologiji to razlikovanje občasno uporabljali.

Raziskovanje učinkov in raziskovanje U&G temelji v skladu z njunima teoretskima usmeritvama predvsem na družboslovni metodologiji. Literarna kritika in kulturne študije pa temeljijo predvsem na humanistiki, medtem ko lahko v analizi recepcije najdemo oba tipa.

Znotraj splošne družboslovne metodologije so tako pri raziskovanju učinkov kot pri raziskovanju U&G uporabljali številne posebne metode in tehnike, vključno z laboratorijskimi eksperimenti, terenskimi eksperimenti, vprašalniki in standardiziranimi intervjuji, opazovanjem z udeležbo, globinskimi intervjuji itd. Glavna razlika med obema tradicijama je verjetno v tem, da raziskovanje učinkov praviloma daje prednost strukturiranim in standardiziranim tehnikam, medtem ko se zdi, da je raziskovanje U&G bolj odprto za manj strukturirane, naturalistične tehnike, kot so globinski intervjuji in opazovanje z udeležbo.

Ne glede na posebne metode, ki jih uporabljajo, danes raziskovalci obeh tradicij na splošno skušajo prevzeti holistično perspektivo tako, da umeščajo medijsko uporabo in vpliv v čim širši psihološki, socialnopsihološki in sociološki okvir. V metodološkem smislu ta usmeritev spodbuja najmanj dve vrsti poskusov.

Najprej, raziskovalci poskušajo uporabljati v eni sami študiji več kot eno posebno raziskovalno tehniko s kombiniranjem na primer anketnega raziskovanja z visoko strukturiranimi in standardiziranimi vprašalniki z bolj ali manj nestrukturiranimi, konverzacijskimi globinskimi intervjuji (Jarlbro 1986; Rosengren 1989). Drugič, priča smo očitni usmeritvi k preiskovanju proučevanega fenomena v času – včasih v precej dolgem časovnem obdobju (Milawsky in drugi 1982; Singer in drugi 1984; Sonesson 1989; glej Rosengren 1990). To velja tako za individualni kot za skupinski nivo raziskovanja (panelne študije oziroma kohortne študije). Včasih kombinirajo longitudinalne in medpodročne analize, občasno pa časovnoprimerjalne študije s prostorskoprimerjalnimi študijami. Take kombinacije ustvarjajo precej zapletene raziskovalne načrte (Huesman in Eron 1986; Rosengren in Windahl 1989). Tako lahko upamo, da bo mogoče razlikovati med dvema paroma sicer skorajda nerazločljivih determinant medijske uporabe in vpliva: finalističnimi in vzročnimi, individualnimi in strukturalnimi determinantami.

Nujen osnovni pogoj za napredek je bil preboj v multivariantni statistični analizi. Do tega preboja je prišlo s kombinacijo faktorske analize v psihologiji in path analysis (postopek za analizo poti, to je za ugotavljanje vzročnih modelov, op. prev.) v genetiki, ekonomiji in sociologiji v okviru vseobsegajoče statistične teorije in njene bistroumne izvedbe s pomočjo računalniškega programskega paketa LISREL (Joereskog in Soerbom 1989).

Navsezadnje je treba dodati, da so kombinacije različnih raziskovalnih metodologij v eni sami študiji obstajale v družboslovju že dolgo časa, vsaj *in nascendi*. Večina priročnikov družboslovne metodologije je vedno priporočala,

včasih celo kot *sine qua non*, naj pred vsako obširno raziskavo oziroma kvantitativno na malem vzorcu izvedejo kvalitativne študije, s katerimi bi raziskovalec iz prve roke dobil intimno znanje o fenomenu, ki ga preiskuje. V zvezi s tem je pomembno, kako lahko ti standardni družboslovni postopki delujejo v sodobnem raziskovanju občinstva, posebej v luči humanističnih artikulacij kvalitativnega raziskovanja. Čeprav kvalitativne metodologije gotovo ostajajo relevantne in nepogrešljive za prvi vpogled in hipoteze, predstavniki humanistične tradicije v raziskovanju menijo, da imajo na nek način kvalitativne študije neodvisno pojasnjevalno vrednost za recepcijo in uporabo medijev.

Glavna razlika med družboslovnim raziskovanjem komuniciranja in prevladujočim tokom v literarnih študijah je v koncepciji analize in interpretacije. Razen v družboslovno usmerjenem literarnem raziskovanju, ki smo ga omenjali prej v zgodovinskem delu, *literarna kritika* v glavnem ne pozna metodološke razlike med analizo podatkov in interpretacijo zbranih rezultatov, ki sledi analizi. Namesto tega, temelječ na različnih metodah tekstualne kritike, razvitih znotraj lingvistike, literarne teorije in retorike, želi priti do tako imenovane analize z interpretacij, da bi dokazala eno, včasih pa tudi več možnih in verjetnih branj.

Orodje raziskovanja je interpretativna zmožnost raziskovalca, kategorije analize pa so utemeljene predvsem v literarnih delih, ki so predmet preiskovanja. Pomen vsakega konstitutivnega elementa je ustvarjen glede na kontekst dela kot celote. Njegov širši pomen lahko dojamemo, upoštevajoč družbeni kontekst historičnih in psihoanalitskih faktorjev, ki ponujajo ključ za razumevanje posameznih avtorjev, bralstev ali izvorov literarnih tem. Vloga empiričnega bralca pa je bila v literarnih študijah redko operacionalizirana ali zastavljena kot eksplicitni metodološki problem, razen v novejšem delu, ki je svojo raziskovalno zasnovno večinoma črpal iz sociologije, socialne psihologije in psihologije (glej Schmidt 1980–2; Svensson 1985; Groeben in Vorderer 1988).

Kljub temu, da izhajajo iz literarne kritike, *kulturne študije* v svojem pristopu, ki združuje analizo in interpretacijo uporabljajo metode, ki se eksplicitno nanašajo na zunajtekstualni pojasnevalni okvir. Literarni in medijski diskurzi naj bi bili vpisani v širše družbene in kulturne prakse. Tako so kategorije analize utemeljene ne le v literarni teoriji, temveč tudi v teorijah družbene strukture in subjektivitete. Ob tem pa primarno orodje raziskovanja ostaja raziskovalčeva interpretacija.

Natančneje, celo vrsto kulturnih oblik – od ustnega pripovedovanja zgodb do grafitov ali posebnih vrst vsakdanje konverzacije – lahko interpretiramo kot popularni izraz in ohranjanje družbenih in kulturnih identitet, ki izhajajo iz interpretativnih skupnosti. Te skupnosti se zopet oblikujejo med spólno, etnično in subkulturno socializacijo, ki se v nemalem obsegu napaja iz množičnih medijev. Medtem ko gledajo na publike, občinstva kot na dejavne akterje v družbeni produkciji pomena, ki pogosto spodbijajo medijske konstrukcije realnosti, se pozornost analize najpogosteje usmerja na širše diskurze kulture, ne pa na njihove lokalne, empirične producente in recipiente.

Analiza recepcije se opira na metode analize z interpretacijo iz literarne

tradicije in na pojmovanje komuniciranja in kulturnih procesov kot družbenih diskurzov iz kulturnih študij. Lahko bi rekli, da primerjalno bere medijske diskurze in diskurze občinstva, da bi razumela procese recepcije. Diskurze občinstva raziskuje z empiričnim raziskovanjem na majhnih vzrocih, temelječem na globinskih intervjujih in opazovanju z udeležbo. Ob primerjanju teh diskurzov s strukturo medijske vsebine, so študije recepcije pokazale, kako si lahko posebna občinstva prisvajajo določene žanre in teme. Naslanjajoč se vrh tega na družbeni kontekst, znotraj katerega nastajajo spremenljivke, ki označujejo značilnosti občinstva, kot tudi na druge kulturne in politične institucije, je analiza recepcije preiskovala, kako lahko občinstva prispevajo k družbeni produkciji pomena in h kulturnim vzorcem na sploh glede na njihovo pripadnost družbenospecifični interpretativni skupnosti. Toda kako množično posredovan pomen lahko usmerja družbeno delovanje in kognicijo, ostaja vprašanje, ki ga morajo razrešiti bolj izčrpna proučevanja občinstva.

Ena izmed metodološki težav analize recepcije v njeni sodobni obliki je v tem, da čeprav ponuja teoretsko informirano empirično raziskovanje komunikacijskega procesa, njeni rezultati niso zlahka posplošljivi. Pravzaprav jih lahko le redko posplošimo onstran majhnih skupin posameznikov, ki jih konkretna študija proučuje. Isti problem obseda kulturne študije in literarno kritiko (razen večine družboslovno usmerjenih inčic, ki smo jih že omenjali). Zmožnost posploševanja je seveda široko sprejeta zahteva v raziskovanju občinstva tipa raziskovanja učinkov in raziskovanja U&G. Tako raziskovanje učinkov kot tudi raziskovanje U&G si za cilj zastavljata proučevanje reprezentativnih vzorcev ustrezno definirane populacije, ki ga je mogoče replicirati. Ta temeljna razlika med raziskovanjem učinkov in raziskovanjem U&G ter literarno kritiko, kulturnimi študijami in analizo recepcije kaže na splošni problem v raziskovanju občinstva, ki je prišel na dan tudi v našem teoretskem premisleku. Če vsaka tradicija k raziskovanju prispeva lastno perspektivo, ki naj bi bila pomembna in naj bi imela pojasnevalno vrednost sama zase, se zastavlja vprašanje, kako naj se področje loti medsebojnega sodelovanja tradicij, ki bi služilo interesom nadaljnega raziskovanja in morda interesom občinstva.

Ob poskusu povzetka metodoloških podobnosti in razlik med našimi petimi raziskovalnimi tradicijami smo presenečeni nad podobnostmi med funkcijami eksperimentalnega raziskovanja v raziskovanju vpliva in študijah U&G na eni strani ter podobnostmi med funkcijami empirično kvalitativnega pristopa literarnih študij, kulturnih študij in študij recepcije na drugi strani strani.

V obeh primerih je z intenzivnim in natančnim opazovanjem majhnega števila izbranih enot ustvarjeno novo vedenje o dogajanju v določenih okoliščinah. Pri dogajanju gre za občinstva, ki dano medijsko vsebino opremljajo z določenimi pomeni; ti pomeni po svoje lahko oblikujejo in vplivajo na kognicijo in obnašanje določenih članov občinstva. To so oblike vpliva, ki jih lahko ugotavljamo na primer s pomočjo eksperimentalnega raziskovanja ali opazovanja z udeležbo v družinskem okolju. Kvantitativno anketno raziskovanje pa z uporabo reprezentativnih vzorcev iz natančno definiranih populacij pridobiva vedenje o dogajanju znotraj teh populacij z natančno mero verjetnosti. Anketna metodo-

logija je seveda oblikovana z namenom poustvariti, kolikor je to mogoče, vrsto točno določenih in poenotениh okoliščin, znotraj katerih lahko respondenti na teoretsko utemeljen in veljaven način odgovarjajo o tisti vrsti obnašanja občinstva, ki jo raziskujemo. Verbalni odziv intervjuvanca, s katerim odgovori na nek vidik medijev in z njim povezane značilnosti, je torej temeljni sestavni del takih metodologij. S statističnimi postopki ugotovljena korelacija med takimi odzivi ugotavlja različne oblike vpliva.

Toda navsezadnje so anketno raziskovanje in laboratorijski eksperimenti, kot tudi empirične kvalitativne študije medsebojno odvisni. Ne le da predstavljajo komplementarne oblike dokazovanja, ki nas spominjajo na klasično razlikovanje med *in vitro* in *in vivo*, ampak vstopajo tudi v sistem teoretskih preverjanj in ravnotežij, v katerem je mogoče ugotavljati pojasnevalno vrednost vsakega posameznega načina analize neodvisno in v kombinaciji z drugimi analitičnimi načini. Ta tip teoretskega in metodološkega razvoja je pravzaprav ena najbolj pomembnih nalog za nadaljnje raziskovanje pri proučevanju občinstva. Glavni rezultati našega pregleda teoretskih in metodoloških značilnosti petih raziskovalnih tradicij, o katerih smo govorili, so shematično prikazani v Tabeli št. 1.

Preden bomo dali nekaj predlogov za nadaljnje raziskovanje, se bomo lotili glavnih družbenih in političnih implikacij proučevanja občinstva v preteklosti. S temi implikacijami se bomo verjetno srečali tudi v prihodnosti.

Pragmatika

Politika proučevanja občinstva

Znanosti, humanistika in družboslovje so vedno odvisne od *spoznavnega interesa*. Te interese lahko tipično razumemo na primer z Lazarsfeldovo dobro znano dihotomijo med kritičnim in administrativnim raziskovanjem ali pa s celo bolj znano trihotomijo med tehničnimi, kontemplativnimi in emancipatornimi interesi, ki jih vsakič posebljajo naravoslovje, historična hermenevtika in družbene vede (Lazarsfeld 1941; Habermas 1971). Številni družboslovci in humanisti menijo, da raziskovalna dejavnost vsake tradicije in znanstvenika implicira spoznavni interes, ki izhaja iz družbenih uporab njihovega dela (Jensen 1986). Drugi dopuščajo, da so raziskovalci bolj daljnovidni: močne teorije in metodologije omogočajo osvoboditev od spoznavnega interesa, ki se vsiljuje od zunaj, obenem pa obstaja vedno klasična možnost ustvarjanja novega vedenja, ne glede na njegovo uporabnost (Rosengren 1989).

Onstran takih splošnih premišljanj bi težko zanikali, da institucionalni okvir, znotraj katerega poteka raziskovanje, vpliva na vrsto vedenja, ki ga določeno proučevanje proizvaja. Eno najbolj vplivnih in najbolj financiranih tipov raziskovanja občinstva poteka zunaj akademskega sveta in njegovih ljubkih kategorizacij v različne analitične tradicije – v tržnih oddelkih velikih medijskih korporacij. Tako raziskovanje temelji na več tradicijah, ki smo jih navajali, in združuje vsa ta različna sredstva, da bi doseglo svoj lastni takojšnji cilj. Toda

pomembni vidiki takega raziskovanja sploh ne vstopajo v javno ali akademsko sfero ali pa le z občutno zamudo.

Verjetno je zato pomembno raziskovati uporabe študij občinstva v različnih družbenih kontekstih. Aplikacije raziskovanja občinstva nekdanj, sedaj in morda v prihodnosti kažejo na potrebo po širokem zgodovinskem in družbenem okvirju, znotraj katerega bi morala potekati razprava o naših raziskovalnih tradicijah.

Omenili smo že, da *raziskovanje učinkov* delno korenini v očitni zaskrbljenosti izvoljenih in samoizvoljenih predstavnikov delov družbe (staršev, učiteljev, političnih in drugih avtoritet itd.), v kontekstu ponavljajočih se valov družbene in moralne panike glede različnih novih množičnih medijev. Kot vedno v takih primerih je tej zaskrbljenosti kljuboval interes tistih, ki so se preživljali (ali včasih bogateli) z novimi mediji. Tradicionalna rešitev takih interesnih spopadov je seveda predaja problema znanstveni in akademski ekspertizi, ki se je bolj ali manj upravičeno sklicevala na svojo nepristranost.

Interesne strani, ki so v takih primerih v spopadu, zahtevajo hitre odgovore. Praviloma so torej take izvedeniške naloge kratkotrajne. Toda ko so bili enkrat vpleteni v podedovan problem, se mu nekateri izvedenci niso več mogli odpovedati. Vprašanja, ki so bila najprej povezana z interesom določene skupine, so tako postopoma začela živeti svoje lastno življenje. Brez dvoma je to del razlage nastanka raziskovanja vpliva kot samostojne tradicije. To je tudi, *mutatis mutandis*, del razlage nastajanja (množičnega) komuniciranja kot področja raziskovanja in nastajajoče stroke (glej zgoraj). Vendarle v tem smislu gotovo obstajajo velike razlike med različnimi tradicijami na tem področju.

Raziskovanje U&G na primer je bilo vedno precej manj blagoslovljeno (ali obremenjeno) z naročenimi raziskavami za proučevanje pozitivnih ali negativnih učinkov uporabe tega ali onega množičnega medija na posameznike. V ozadju tega razvoja se verjetno skrivajo tri temeljne značilnosti. Prvič, kot izpričuje njegovo dolgotrajno zanimanje za individualne motive uporabe množičnih medijev, se je raziskovanje U&G bolj kot za učinke uporabe množičnih medijev zanimalo za poreklo uporabe množičnih medijev. (Babrow 1988; Herzog 1942, 1944; McQuail in drugi 1972; Rubin 1981; Rosengren in Windahl 1989). Drugič, za raziskovanje U&G je bil dejaven in medijem prostovoljno izpostavljen individualni porabnik množičnih medijev eden vzrokov za uporabo množičnih medijev. V raziskovanju U&G je bila vzročnost pogosto interpretirana glede na končni rezultat.

Tretjič – morda zaradi ukvarjanja s poreklom zanimanja, namesto z učinki in s končnim rezultatom, namesto z vzročnostjo – v raziskovanju U&G ni ostalo dovolj prostora za vznemirjeno moralno in politično ogorčenje, ki je spodbujalo velik del raziskovanja vpliva. Raziskovalci znotraj tradicije U&G so se odpovedali moralnim sodbam (Katz in drugi 1974). Po drugi strani pa je bila ravno ta drža raziskovanja U&G predmet mnogih kritik (Elliott 1974). Po drugi strani verjetno predstavlja most do kasnejših kulturnih študij in analize recepcije. Obe zadnji tradiciji namreč poudarjata neodvisno uporabo medijske vsebine individualnih pripadniko subkultur. Ti oblikujejo interpretativne skup-

nosti, ki bolj ali manj zavedno nasprotujejo dominantni ideologiji v družbi (Blumler in drugi 1985).

Hkrati z odklanjanjem moralnega ogorčenja nad individualno uporabo množičnih medijev smo priča precejšni stremnitvi, ki ga je tako v raziskovanje učinkov kot v raziskovanje U&G vnesla multivariantna statistika, ki se uporablja v obeh tradicijah. Ko so opravljene vse statistične kontrole intervenirajočih spremenljivk, spremenljivk, ki zadevajo družbeno okolje in demografskih kazalcev uporabe in vpliva medijev, praviloma lahko pojasnimo le 10 do 20 odstotkov variacije v medijski uporabi in učinkih. Tako majhne številke so seveda značilne za velik del ali celo večji del raziskovanja v družboslovju. Ne glede na to pa nas spodbujajo k premisleku, tako tiste, ki menijo, da je uporaba množičnih medijev razultat zavestne izbire informiranih in svobodnih subjektov, kot tiste, ki so v službi dokazovanja učinkov množičnih medijev na naivne in pasivne objekte. Dolgoročne so tako majhne številke lahko celo poučne za financiranje raziskovanja komuniciranja.

V vsakem primeru pa taki pomisleki še ne zaposljujejo bolj humanistično usmerjene kulturne študije in analizo recepcije. ele sedaj so začeli tematizirati te probleme, delno zaradi njihove narave in izvora, delno zato, ker so bila zaradi njihovih lastnih značilnosti, vprašanja, ki si jih te tradicije zastavljajo, in odgovori nanje, le redko zanimivi za financiranje raziskovanja.

Vse od njenih začetkov je bila družbena relevantnost *literarne kritike* v glavnem v njenem prispevku k ustvarjanju, ohranjanju in prenašanju avtoritativne interpretacije literarne in drugih kulturnih tradicij v šolah. Razen upravljanja z dediščino so literarne študije razvijale in posredovale sredstva za interpretacijo kultur v njihovem spreminjanju ne le v izobraževalnem sistemu, ampak tudi v publikacijah za širšo publiko in za same množične medije (Rosengren 1987). Medtem ko so nekateri krogi gledali na raziskovanje in šolanje na področju literature in na področju drugih visoko kulturnih oblik kot na nasprotje množičnim medijem in popularni kulturi, se je drugačno raziskovanje ukvarjalo z zgodovinskim in primerjalnim proučevanjem načina, kako se literarne oblike lotevajo novih družbenih okoliščin (Hauser 1951; Hoggart 1957). Proučevanje literature kot družbene institucije, ki zadovoljuje posebna bralstva, je bilo poleg tega relevantno za oblikovanje kulturne politike in v določeni meri v založniški industriji. (Glej na primer pomembna vladna poročila in poročila lokalnih svetov v številnih državah.) Vendarle menimo, da se ne bomo preveč zmotili, če rečemo, da osrednji spoznavni interes literarne kritike spada k bolj kontemplativnim razumevanjem tekstov in ne predstavlja konkretnega izziva njihovega družbenega konteksta.

Strategije vplivanja *kulturnih študij* na družbeno življenje so bile v določenih vidikih primerljive s strategijami literarne kritike. Obe tradiciji sta ponujali interpretativne strategije z družbenimi implikacijami za sistem izobraževanja. Konkreten primer takega vpliva bi lahko bila kulturološka perspektiva, ki je očitna v delu študijskega programa na Open University v Veliki Britaniji (glej Gurevitch in drugi 1982). Vendarle je posebna značilnost kulturnih študij posvečenost kritičnemu dvomu glede definicij kulturne tradicije in glede vdano-

sti kulturni industriji. Če del literarnih študij odraža elitizem, kulturne študije občasno zapadajo v populizem in povečujejo kreativne sposobnosti in opozicijske prakse, ki se izražajo tudi skozi popularno kulturo. Toda s postavitvijo same definicije kulture na vrh raziskovalnih prioritet v komunikologiji, so kulturne študije ponovno poudarile inherentno politično naravo množičnega komuniciranja in njegove recepcije.

Analizi recepcije kot precej nedavni razvojni usmeritvi bi težka oporekali družbeno relevantnost. Kot literarne in kulturne študije tudi analiza recepcije stremi po oboroževanju občinstva v izboraževanju in politiki z razvijanjem učnega programa za medijsko opismenjevanje in s predlogi za politične uradnike glede reorganiziranja institucij komuniciranja in kulture v domnevnem interesu njihovih občinstev. Poleg tega so se – tako kot nekatera dela v družboslovju – rezultati študij recepcije glede dekodiranja in kulturnih življenjskih stilov izkazali kot pomembni za načrtovanje v radijskih in televizijskih institucijah ter tudi za pripravo oglaševalnih akcij (Hojbjerg 1989). Splošneje pa analiza recepcije, tako kot druge tradicije v raziskovanju občinstva, odpira vprašanje o tem, kaj pomeni in kaj bi lahko pomenilo biti recipient množičnih medijev.

Prihodnost raziskovanja

Nerealistično je pričakovati, da bo prišlo do popolnega premirja med različnimi dediščinami iz humanistike in družboslovja, ki napajajo pet tradicij raziskovanja občinstva, obravnavanih v tem članku. Vendar kljub temu menimo, da so še možnosti povezovanja na več analitičnih nivojih, ne nazadnje v smislu interdisciplinarnega razvoja teorije.

Da bi bile te možnosti uresničljive, je najprej treba uvideti različne načine oblikovanja teorije v humanistiki in družboslovju. Humanistično usmerjena teorija o občinstvu nam lahko ponudi predvsem verbalne formulacije iz bogate dediščine spretno niansiranih interpretacij, ki jih je pridobivala skozi desetletja ali celo stoletja proučevanja tekstov in njihovih domnevnih učinkov na občinstva. V zadnjih desetletjih se je ta ta tradicija izoblikovala v teorijah diskurza, reprezentacije in splošne semiotike. Metode sistematične tekstualne analize so uporabljali v analizi množičnih medijev (van Dijk 1983; Jensen 1987b).

Odlike teorij občinstva pa, ki so se razvile znotraj družboslovne tradicije, lahko iščemo tako v njenih formalnih značilnostih kot tudi v njenih dejanskih rezultatih. Dovolj jasno izražene zahteve po jasnosti, konsistentnosti in sistematizaciji, ki se jih tradicionalno držijo v večini družbenih in behaviorističnih ved, so utirale pot njihovim teorijam. Te so tako postale močna orodja za iskanje novega znanja, kot tudi za učinkovito izražanje in strukturiranje že pridobljenega znanja tako v tradicijah družboslovno usmerjenega raziskovanja občinstva kot v humanistiki.

V resnici pa nam naša sistematizacija kaže, da izčrpen teoretski okvir za raziskovanje občinstva zahteva vsaj tri sestavne dele: (1) teorijo družbenih struktur, znotraj katerih delujejo mediji in občinstva; (2) teorijo diskurza ali komuni-

kacije, ki govori o naravi medijske reprezentacije (tiskane, slušne, vizualne); in (3) teorijo družbenokulturnih in socialnopsiholoških predpostavk, na podlagi katerih stopajo posamezniki v interakcijo z medijsko vsebino. Vsaka od teh treh sestavin seveda potrebuje nadaljno razlago in razdelavo. Teorija družbene strukture na primer mora obsegati makro- (družbeni), mezo- (institucionalni) in mikronivo (individualni). Trenutno ni nobene teorije, ki bi ponujala vse to. Isto velja, *mutatis mutandis*, za drugi dve sestavini. Najdemo pa lahko mnogo uporabnih fragmentov, ki bi jih lahko uporabili vsaj kot učinkovite odskočne deske.

Na splošno lahko rečemo, da tradicije raziskovanja občinstva, ki izhajajo iz družboslovja, ponujajo zelo diferencirane in specifične modele družbenega konteksta medijev, medtem ko tekstualno raziskovanje, ki izvira iz humanistik, ponuja teorije reprezentacij, ki se med drugim ukvarjajo s posebno naravo medija in njegovega načina nagovarjanja občinstva. Tretje sestavine – položaja občinstva kot družbenopsihološkega akterja – so se na različne lotevali v socialni psihologiji in psihoanalizi ob poudarjanju bodisi materilnosti, biološkosti ali družbenosti ali pa njegovega kognitivnega, kulturnega značaja (glej na primer McQuail in Windhal 1981). Vseobsegajoča teorija množičnega komuniciranja bo zahtevala vključitev psiholoških, družbenih in kulturnih vidikov množičnega komuniciranja.

To pa za metodologijo pomeni, da bi morale proučevanja tega področja kombinirati v eni raziskavi elemente analize vsebine z raziskovanjem občinstva. Preveč pogosto so humanistične raziskave zanemarjale standardne demografske določitve populacij, ki so jih raziskovale. Podobno pa se je večina družboslovnega razlikovanja nagibala k konceptualizaciji vsebine v tehničnem smislu, kot izoliranih bitov informacij, ne pa kot kulturno kodiranih nosilcev pomena. Za razvoj prave interdisciplinarne metodologije je verjetno pomembnejše zgladiti to razliko kot pa rutinsko preiskovati razlike med kvantitativnim oz. kvalitativnim raziskovanjem in administrativnim oz. kritičnim raziskovanjem. Danes lahko najdemo le nekaj široko zasnovanih dolgoročnih študij te vrste (glej Hansson 1959; Segers 1978; Schmidt 1980–82; Svensson 1985).

Kočljiv problem zadeva vprašanje o splošnih metodoloških standardih, ki jih lahko uporabljamo v takih empiričnih kombinacijah različnih metodologij. Dolgoročno pa ta problem lahko rešimo zaradi srečnega dejstva, da v znanosti, humanistiki in družboslovju ne velja Greshamov zakon. Dobra metodološka vrednost namreč izpodriva manj dobro, ne pa obratno, kot je značilno za tržišče.

Temeljna značilnost tako humanistike kot družboslovja je zahteva po intersubjektivni veljavnosti. V družboslovju so to zahtevo podrobno razvili v tehničnih pojmih zanesljivosti, veljavnosti in generalizabilnosti. Nekatere teh tehničnih izpeljav sprejema sedaj tudi humanistika – približno tako hitro, kot se družboslovje uči in ponovno uči humanističnih tehnik tekstualne analize in interpretacije, kritike virov itd. Razvoj sistematičnega načina analize torej poteka v več kotičkih discipline. (Hoije 1989, 1990; Jensen 1989; Kirk in Miller 1986).

Najpomembnejši razmislek ostajajo seveda posebni analitični standardi, ki naj bi jih uporabljali v konkretnih raziskavah. Splošno sprejeto stališče je, da se je treba pred odločitvijo, *kako* raziskovati, lotiti vprašanja *kaj* in *zakaj* (Lang in

Lang 1985). Če je na primer naša naloga izbrskati iz informantov prefinjene podrobnosti o njihovi recepciji televizijske fikcije, seveda nima smisla uporabiti reprezentativni vzorec celotne populacije. Taka naloga zahteva globinsko proučevanje majhnih vzorcev, kjer se moramo rezultatov lotiti s primernim teoretskim okvirjem. Če jih želimo potem aplicirati na reprezentativni vzorec celotne populacije, morajo biti kasneje ti rezultati metodološko preoblikovani v orodja opazovanja, ki ji lahko uporabljamo v anketnem raziskovanju. To je precej zahtevna naloga in izziv, za katerega je najbolje, da se ga družno lotijo humanisti in družboslovci. Kopičenje rezultatov, ki so jih zbirali v zadnjem desetletju v raziskovanju recepcije, že ponuja številne zahtevne in obetavne naloge takemu interdisciplinarnemu sodelovanju.

Pri takem sodelovanju so ključnega pomena jasno izpostavljeni standardi, ki veljajo za sprejemljivo znanstveno, humanistično in družboslovno analizo. Humanistični raziskovalci morajo ustvariti terminologijo, ki jim bo omogočila spopadanje z zanesljivostjo, veljavnostjo in posplošljivostjo (Joijer 1989, 1990). Prav tako mora družboslovje priznati nekvantitativnim analitičnim postopkom, kakršne sta v tem stoletju razvili lingvistika in semiotika neodvisno pojasnevalno vrednost (glej Van Dijk 1988).

Vse to zahteva trajen interdisciplinarni napor pri ustvarjanju metateorije komunikološkega raziskovanja, ki bi se morala med drugim spopasti s vprašanjem dopolnjevanja različnih načinov raziskovanja. Kako lahko presojava o dokazih, ko dve raziskavi različnega disciplinarnega izvora prideta do različnih rezultatov glede podobnih vprašanj? In če se rezultati ujemajo – ali res dokazuje ta iste stvari (glej Rosengren 1989, 33)?

Takih stvari bi se bilo treba lotiti konkretno v empiričnih študijah, ki bi kombinirale več metodologij. Glede na to, da lahko le o disciplini govorimo kot o interdisciplinarni, ne pa o posameznem raziskovalcu, bi bila morda najustrežnejša rešitev oblikovanje več raziskovalnih skupin, ki bi vključevale več različnih oblik ekspertize. Kljub mnogo praktičnim težavam in dolgim teoretskim diskusijam, ki jih lahko pričakujemo, so na tem področju take intersdisciplinarne skupine že uspešno delovale (Thunberg in drugi 1982). Toda morebitne koristi za sodelujoče in za področje kot celoto bi bile pomembne. Nekatere vrste empiričnih projektov se predstavljajo kot konkretni primeri interdisciplinarnega proučevanja. Radi bi omenili tri take projekte.

Prvič, vrsta večmetodnega raziskovanja, ki ga je precej lahko izvajati, je kombinacija eksperimentalnega raziskovanja in študij recepcije z analizo tipa občinstvo z vsebino. Raziskave, temelječe na sistematičnih variacijah medijske vsebine, ki jo sprejemajo sistematično spreminjajoče se kategorije občinstva, so se pokazale uporabne v večini komercialnih raziskav (katerih rezultati so pogosto nedostopni akademski skupnosti). Čas bi že bil, da se ta obetajoča raziskovalna kombinacija loti teoretsko bolj relevantnih problemov od problemov tržnega raziskovanja. Pred nami leži izzivalna naloga, da odpremo črno škatlo, ki skriva posebne socialnopsihološke procese za splošnim procesom recepcije. Psihološko in humanistično usmerjeni raziskovalci komuniciranja (Hawkins in drugi 1988; Hoijer 1989; Sypher in Higgins 1989) so se pravzaprav že lotili

poskusov v tej smeri. Zanimivo vprašanje zadeva stopnjo stabilnosti teh in ostalih empiričnih in teoretskih rezultatov v času in družbenem prostoru (Rosengren 1990). To vprašanje nas je pripeljalo do našega drugega predloga o interdisciplinarnem raziskovanju v disciplini.

Menimo, da bi kulturnoprimerjalno raziskovanje dobro služilo nadaljnjemu razvoju večmetodnega empiričnega raziskovanja. Kot predlagajo etnografi tako znotraj antropologije kot v novejšem medijskem raziskovanju (Lull 1988), bi bile različne oblike globinskega opazovanja v naravnem okolju in interakcije z respondenti med občinstvom nujno potrebne za podrobnejši opis in zamejevanje konteksta zbiranja podatkov. Istočasno lahko uporabljamo anketne tehnike za preiskovanje posebnih uporab, ki se pojavljajo med proučevanjem da bi podrobneje določili namen nadaljnega opazovanja ali anketiranja in omogočili primerjalno interpretacijo dveh vrst rezultatov o istem objektu proučevanja. Take raziskave bi bile v skladu s težnjo po vedno večjem interesu za primerjalno proučevanje komuniciranja v zadnjem času in bi prispevale k pomembnemu in precej neraziskanemu področju mednarodnega komunikološkega raziskovanja. Lahko bi tudi preiskovale stopnjo primerljivosti sodobnih raziskovalnih metodologij, katerih večina uteleša posebno obliko zahodne racionalnosti z recepcijo in vplivom medijev v različnih kulturah (glej Liebes in Katz 1986; Lull 1988).

Tretjič, raziskovanje občinstva bi se lahko vrnilo k študijam skupnosti, kot jih poznamo iz zgodnejših del na tem področju, da bi ocenili pojasnevalno vrednost različnih tradicij (Lynd in Lynd 1929; glej Caplow in Bahr 1983). Študije primerov kulturnih in komunikativnih praks specifičnih skupnosti predstavljajo možnost za podrobnejše preiskovanje mikro- in makrodružbenih kontekstov, znotraj katerih se dogaja večina medijske uporabe. Študije primerov se tudi posebej posvečajo kombinaciji različnih načinov empirične analize. Tako ponujajo odlično možnost za zmanjševanje omejenosti, ki je po naravi značilna za prav vsako posamezno raziskovalno tradicijo.

Dolgoročno morajo biti seveda kombinirani pristopi, ki smo jih predlagali, zopet kombinirani. V primerjalnem raziskovanju, ki temelji na kombinaciji več metodologij, bi lahko končno našli občinstvo.

LITERATURA

- Adorno, T. W. in M. Horkheimer. 1977. *Teh Culture Industry*. V: J. Curran, M. Gurevitch in J. Woollacott (ur.), *Mass Communication and Society*. London, Edward Arnold.
- Ang, I. 1985. *Watching Dallas*. London, Metuen.
- Arnold, C.C. in K. D. Frandsen 1984. *Conceptions and Communication*. V : C.C. Arnold in J. W. Bowers (ur.), *Handbook of Rhetorical and Communication Theory*. Boston, Allyn and Bacon.
- Babrow, A. 1988). *Theory and Method in Research on Audience Motives*. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 32, str. 471-87.
- Babrow, A. 1989. *An Expectancy-Value Analysis of teh Student Soap Opera Audience*. *Communication Research*, 16, str. 155-78.
- Belson, W. A. 1972. *Teh Impact of Television*. London, Lockwood.

- Blumler, J. in E. Katz (ur.) 1974. *Teh Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratification Research*. Beverly Hills, CA, Sage.
- Blumler, J. G., M. Gurevitch in E. Katz. 1985. *Reacing Out: A Future for Gratifications Research*. V K.E. Rosengre, L. A. Wenner in P. Palmgreen (ur.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*. Beverly Hills, CA, Sage.
- Bradac, J.J. (ur.) .1989. *Message Effects in Communication Science*. Newbury Park, CA, Sage.
- Bryant, J. in D. Zillmann (ur.). 1986. *Perspectives on Media Effects*. Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Caplow, t. in H.M. Bahr. 1983. *Middletown Families*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Cohen, S. 1980. *Folk Devils and Moral Panics*. Oxford, Robertson.
- DeFleur, M.L. in S. Ball-Rokeach. 1989. *Theories of Mass Communication (5.izd.)*, New York, Longman.
- Dervin B., V.L. Grossberg, B.J. OKeefe in E. Wartella (ur.). 1989. *Rethinking Communication*, 1–2, Newbury Park, CA, Sage.
- Eagelton, T. 1983. *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis, University of Minnesota press.
- Elliott, P. 1974. *Uses and Gratifications Research: A Critique and a Sociological Alternative*. V J. Blumler in E. Katz (ur.), *Teh Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*. Beverly Hills, CA, Sage.
- Fiske, J. 1987. *Television Culture*. London, Routledge.
- Fiske, J. in J. Hartley. 1978. *Reading Television*. London, Methuen.
- Fish, S. 1980. *Is There a Text in This Class? Teh Authority of Interpretive Communities*, Cambridge, MA, Harvard Univerisity Press.
- Frye, N. 1957. *Anatomy of Criticism*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Gans, H. 1974. *Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste*, New York, Basic Books.
- Gaziano, C. 1983. *Teh Knowledge Gap: An Analytical Review of Media Effects*. *Communication Research*, 10, str. 447–86.
- Gripsrud, J. 1989. *High Culture Revisited*. *Cultural Studies*, 3 (2), str. 194–207.
- Groeben, N. in P. Vorderer. 1988. *Leserpsychologie: Lesermotivation – Lektürewirkung*, Münster, Aschendorff.
- Gurevitch, M. , T. Bennett, J. Curran in J. Woollacott (ur.). 1982. *Culture, Society and teh Media*, London, Heinemann.
- Habermas, J. 1971. *Knowledge and teh Human Interests*, London, Heinemann.
- Hall, S. 1980. *Cultural Studies: Two Paradigms*. *Media, Culture & Society*, 2, str. 57–72.
- Hall, S. D. Hobson, A. Lowe in P. Willis (ur.): *Culture, Media, Language*, London, Hutchinson.
- Hansson, G. 1959. *Dikten och läsaren*, Stockholm, Bonniers.
- Hansson, G. 1985. *Verbal Scales in Research on Response to Literature*. V: C. R. Cooper (ur.): *Researching Response to Literature and teh Teaching of Literature*, Norwood, NJ, Ablex.
- Hauser, A. 1951. *Teh Social History of Art (1–4)*, New York, Vintage Books.
- Havelock, E. 1963. *Preface to Plato*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Hawkins, R. , J.M. Wiemann in S. Pingree (ur.). 1988. *Advancing Communication Science: Merging Mass and Interpersonal Processes*, Newbury Park, CA, Sage.
- Herzog, H. 1942. *Professor Quiz: A Gratification Study*. V P. F. Lazarsfeld in F. N. Stanton (ur.), *Radio Research*, 1942–3, New York, Duell, Sloan and Pearce.
- Herzog, H. 1944. *What Do We Really Know about Daytime Serial Listeners*. V P. F. Lazarsfeld in F. N. Stanton (ur.), *Radio Research*, 1942–3, New York, Durl, Sloan and Pearce.

- Hoggart, R. 1957. *Teh Uses of Literacy*, London, Pelican.
- Höijer, B. 1989. Reliability, Validity and Generalizability: Three Questions for Qualitative Reception Research. Referat predstavljen na IX. Nordijski konferenci raziskovanja množičnega komuniciranja, Bergby, Sweden, 20–23 avgust.
- Höijer, B. 1990. Studying Viewers Reception of Television Programs: Theoretical and Methodological Considerations. *European Journal of Communication*, 5(1), str. 29–56.
- Højbjerg, L. (ur.). 1989. *Reception af levende billeder*. Copenhagen, Akademisk forlag.
- Holub, R. 1984. *Reception Theory: A Critical Introduction*, London, Methuen.
- Huesman, L. R. in L.D. Eron (ur.). 1986. *Television and teh Aggressive Child: A Cross-national Comparison*, Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- Iser, W. 1970. *Die Apellstruktur der Texte*, Konstanz, Konstanz University Press.
- Jarlbrog, G. 1986. *Family Communication Patterns Revisited: Reliability and Validity*. V Lund Research Papers on teh Sociology of Communication, 4., Lund, Department of Sociology.
- Jauss, H. R. 1970. *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt, Suhrkamp.
- Jensen, K. B. 1986. *Making Sense of teh News*, Aarhus, Aarhus University Press.
- Jensen, K. B. 1987a. Qualitative Audience Research: Toward an Integrative Approach to Reception. *Critical Studies in Mass Communication*, 4 (1), str. 21–36.
- Jensen, K. B. 1987b. News as Ideology: Economic Statistics and Political Ritual in Television Network News. *Journal of Communication*, 37 (1), str. 8–27.
- Jensen, K. B. 1989. Discourses of Interviewing: Validating Qualitative Research Finding through Textual Analysis. V S. Kvale (ur.), *Issues of Validity in Qualitative Research*, Lund, Studentlitteratur.
- Jensen, K. B. 1990. When is Meaning? Communication Theory, Pragmatism, and Mass Media Reception. V J. Anderson (ur.), *Communication Yearbook*, št. 14, Newbury Park, CA, Sage.
- Jöreskog, K. G. in D. Sörbom. 1989. *LISREL 7: A Guide to the Program and Applications*, (2.izd.), Chicago, SPSS Publications.
- Katz, E. in T. Liebes. 1984. Once Upon a Time, in Dallas. *Intermedia*, 12 (3), str. 28–32.
- Katz, E., J.G. Blumler in M. Gurevitch. 1974. Utilization of Mass Communication by teh Individual. V J. Blumler in E. Katz (ur.), *The Uses of Mass Communication: Current Perspectives on Gratifications Research*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Klapper, J. 1960. *Teh Effects of Mass Communication*, New York, Free Press.
- Kirk, J. in M. Miller. 1986. *Reliability and Validity in Qualitative Research*, Newbury Park, CA, Sage.
- Lang, K. in G. Lang. 1985. Method as Master, or Mastery over Method. V M. Gurevitch in M. R. Levy (ur.), *Mass Communication Review Yearbook*, št. 5, str. 49–64.
- Lazarsfeld, P. F., 1941/1972. *Administrative and Critical Communications Research*. V P. F. Lazarsfeld, *Qualitative Analysis: Historical and Critical Essays*, Boston, Allyn and Bacon.
- Levy, M. R. in S. Windahl. 1985. Teh Concept of Audience Activity. V K. E. Rosengren, L. A. Wenner in P. Palmgreen (ur.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Liebes, T. in E. Katz. 1986. Patterns of Involvement in Television Fiction: A Comparative Analysis. *European Journal of Communication*, 2, str. 151–72.
- Lindlof, T. (ur.). 1987. *Natural Audiences*, Norwood, NJ, Ablex.
- Lindlof, T. 1988. Media Audiences as Interpretive Communities, *Communication Yearbook*, 11, str. 81–107.
- Lindlof, T. in J. Anderson. 1988. Problems in Decolonization the Human Subject in Qualitative Audience Research. Referat predstavljen na kongresu Mednarodnega združenja za raziskovanje množičnega komuniciranja (IAMCR) v Barceloni, panija, 24–29 julija, 1988.

- Lowery, S. in M.L. DeFleur. 1988. *Milestones in Mass Communication Research* (2.izd.), London, Longman.
- Lull, J. 1985. *Teh Naturalistic Study of Media Use and Youth Culture*. V K. E. Rosengren, L. A. Wenner in P. Palmgreen (ur.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Lynd, R. S. in H. M. Lynd. 1929. *Middletown: A Study in American Culture*, New York, Harcourt.
- McCombs, M. E. in D. L. Shaw. 1972. *The Agenda-Setting Function of Mass Media*, *Public Opinion Quarterly*, 36, str. 176–187.
- McCombs, M. E. in D. H. Weaver. 1985. *Toward a Merger of Gratification and Agenda-Setting Research*. V K. E. Rosengren et al. (ur.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, CA, Sage.
- McQuail, D. 1987. *Mass Communication Theory* (2.izd.), London, Sage.
- McQuail, D. in S. Windahl. 1981. *Communication Models for the Study of Mass Communications*. Harmondsworth, Penguin.
- Mahle, W. (ur.). 1986. *Langfristige Medienwirkungen*. Berlin, Spiess.
- Melischek, G. et al. (ur.). 1984. *Cultural Indicators: An International Symposium*, Vienna, Akademie der Wissenschaften.
- Milawsky, J. R. et al. 1982. *Television and Agression: A Panel Study*, New York, Academic Press.
- Morley, D. 1980. *The Nationwide Audience: Structure and Decoding*, *British Film Institute Television Monographs*, 11, London, BFI.
- Morley, D. 1986. *Family Television: Cultural Power and Domestic Leisure*, London, Comedia.
- Noelle-Neumann, E. 1983. *The Spiral of Silence*, Chicago, Chicago University Press.
- Noelle-Neumann, E. 1988. *The Event as Event and the Event as News: Teh Significance of Consonance for Media Effects Research*, *European Journal of Communication*, 2, str. 391–414.
- Ong, W. 1982. *Orality and Literacy*, London, Methuen.
- Palmgren, P. in J.D. Rayburn. 1985. *An Expectancy-Value Approach to Media Gratifications*. V K. E. Rosengren et al., *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Palmgren, P. et al. 1985. *Uses and Gratifications Research: The Past Ten Years*. V K. E. Rosengren, *prav tam*.
- Purves, A. C. 1971. *Evaluation of Learning in Literature*. V B. S. Bloom et al. (ur.), *Handbook of Formative and Summative Evaluation of Student Learning*, New York, McGraw-Hill.
- Radway, J. 1984. *Reading the Romance*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press.
- Richards, I. A. 1929. *Practical Criticism*, New York, Harcourt, Brace and World.
- Roe, K. 1985. *The Swedish Moral Panic Over Video, 1980–1984*. *Nordicom Review of Nordic Mass Communication Research*, junij, str. 20–25.
- Rosengren, K. E. 1974. *Uses and Gratifications: A Paradigm Outlined*. V J. G. Blumler in E. Katz (ur.), *The Uses of Mass Communications: Current Perspectives on Gratifications Research*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Rosengren, K. E. 1981. *Introduction*. V K. E. Rosengren (ur.), *Advances in Content Analysis*. Beverly Hills, CA, Sage.
- Rosengren, K. E. 1985. *Communication Research: One Paradigm or Four?* V E. M. Rogers in F. Balle (ur.), *The Media Revolution in America and in Western Europe*, Norwood, NJ, Ablex.
- Rosengren, K. E. 1987. *Literary Criticism: Future Invented*. *Poetics*, 16, str. 295–325.
- Rosengren, K. E. 1988. *The Study of Media Culture: Ideas, Actions and Artefacts*. V Lund

- Research Papers on the Sociology of Communications, 10, Lund, Department of Sociology.
- Rosengren, K. E. 1989. Paradigms Lost and Regained. V B. Dervin et al. (ur.), *Rethinking Communication*, 1, Newbury Park, CA, Sage.
- Rosengren, K. E. 1990. Media Use in Childhood and Adolescence: Invariant Change? *Communication Yearbook*, 14.
- Rosengren, K. E. in S. Windahl. 1972. Mass Media Consumption as a Functional Alternative. V D. McQuail (ur.), *Sociology of Mass Communications*, Harmondsworth, Penguin.
- Rosengren, K. E. in S. Windahl. 1989. *Media Matter: TV Use in Childhood and Adolescence*, Norwood, NJ, Ablex.
- Rosengren, K. E. et al. 1985. *Media Gratifications Research: Current Perspectives*, Beverly Hills, Sage.
- Rubin, A. M. 1981. An Examination of Television Viewing Motivations. *Communications Research*, 8, str. 141-65.
- Schenk, M. 1987. *Medienwirkungsforschung*. Tübingen, Mohr.

	Raziskovanje učinkov	Raziskovanje „uses and gratifications“	Literarna kritika	Kulturološke študije	Analiza recepcije
Tip teorije	pol formaliziran	pol formaliziran	verbalni	verbalni	verbalni
Teoretski fokus:					
Sporočilo	manj osrednje	manj osrednje	osrednje	osrednje	osrednje
Občinstvo	osrednje	osrednje	nepomembno	manj osrednje	osrednje
Družbeni sistem	manj osrednji	osrednji	manj osrednji	manj osrednji	manj osrednji
Tip metodologije	družboslovna	družboslovna	humanistična	humanistična	pretežno humanistična
Pristopi					
Eksplozivni	pogosto	redko	redko	skoraj nikoli	skoraj nikoli
Anketno raziskovanje	pogosto	praviloma	redko	redko	redko
Globinski intervjuji	včasih	včasih	včasih	pogosto	praviloma
Analiza besedil	redko	redko	praviloma	praviloma	praviloma
Tehnika analize					
Statistična	praviloma	praviloma	redko	redko	redko
Interpretativna	redko	včasih	praviloma	praviloma	praviloma
Način predstavitve					
Številni tabelarni	praviloma	praviloma	skoraj nikoli	redko	včasih
Verbalni, analitični	praviloma	praviloma	včasih	pogosto	praviloma
Verbalni, narativni	včasih	včasih	praviloma	praviloma	praviloma

TABELA št. 1: Glavne značilnosti petih tradicij v raziskovanju občinstva

Slavko SPLICAL

K novim konceptom v metodologiji

Ferligoj, Leskošek, Kogovšek

Zanesljivost in veljavnost merjenja

FDV, Metodološki zvezki 11

V celotnem slovenskem družboslovju lahko na prste ene roke preštejemo monografije, ki sistematično obravnavajo katero izmed številnih metodoloških področij, ki so predmet intenzivnega raziskovanja v svetu. To zgovorno kaže stopnjo (ne)razvitosti družboslovja v Sloveniji in »tradicionalno« zapostavljanje metodoloških znanj, ki izvira še iz obdobja Ene znanosti. Skoraj presenetljivo je zato, da je v takih okoliščinah zbirki Metodološki zvezki, ki jo je začela izdajati in urejati dr. Anuška Ferligoj leta 1987, uspelo ne le ohraniti se pri življenju, ampak tudi predstaviti nekaj prvovrstnih publicističnih in raziskovalnih dosežkov. Mednje nedvomno sodi najnovejša monografija *Zanesljivost in veljavnost merjenja avtoric* Anuške Ferligoj, Karmen Leskošek in Tine Kogovšek.

Skoraj odveč je poudariti, da gre za prvo delo v slovenščini, ki sistematično predstavlja problematiko zanesljivosti in veljavnosti v družboslovnem raziskovanju. To delo na teoretični ravni v ničemer ne zaostaja za sodobnimi razpravami v svetu, hkrati pa ima izrazito poudarjene uporabnostne nastavke, kar pazljivemu bralcu in resnemu raziskovalcu (lahko) omogoča neposredno raziskovalno aplikacijo v monografiji predstavljenih rešitev problemov zanesljivosti in veljavnosti. Pri tem je vredno omeniti tudi, da se delo odlikuje po terminološki jasnosti, ki je celo v angleščini marsikdaj ne najdemo, tem manj pa bi jo torej smeli »zahtevati« od pionirskega slovenskega besedila.

V monografiji *Zanesljivost in veljavnost* avtorice uvodno opredelijo proces merjenja kot (po Stevensu) »prirejanje števil objektom ali dogodkom na temelju izbranih pravil«, nato pa razčlenijo proces mer-

jenja v osnovne korake, s čimer že v uvodu pokažejo, kje vse raziskovalce čakajo zanesljivostne in veljavnostne pasti. Drugo in tretje poglavje sta namenjeni preskušanju zanesljivosti, tj. »določanju dopustne stopnje slučajnih napak v raziskovanju,« ki zadeva ponovljivost in konsistentnost merjenj. Najprej je predstavljena klasična testna teorija Lorda in Novicka, na njeni kritiki pa je postavljena razširitev merskega modela, ki predstavlja tudi osnovo za preskušanje veljavnosti z (dopolnjenim) modelom MTMM. Teoretski razpravi o zanesljivosti sledijo predstavitve specifičnih ocen zanesljivosti (mere stabilnosti in mere enakovrednosti), primerjava različnih metod ter razdelava konkretnega primera ocenjevanja zanesljivosti z metodo notranje konsistentnosti, komponentno in faktorsko analizo ter prikazom programa RELIABILITY v programskem paketu SPSS/PC+.

Drugi del monografije je namenjen problematiki veljavnosti merjenja, ki nedvomno sodi med najzahtevnejša metodološka področja. Z veljavnostjo, bi lahko rekli, stoji ali pade vsako empirično raziskovanje; prvi pogoj pri tem pa je, da si vprašanje o veljavnosti v raziskovanju samokritično sploh zastavimo, čemur se večina empiričnih raziskav (ne le pri nas) preprosto izogne. Pojem veljavnosti v literaturi sicer ni tako nedvoumno opredeljen kot pojem zanesljivosti, na splošno pa vendar velja, da za veljavno označujemo tisto raziskovanje, v katerem dejansko raziskujemo tisto, kar sta predmet in cilj raziskovanja. Veljavnost torej zadeva odnos med opazovanimi spremenljivkami (ki jih merimo) in teoretičnimi spremenljivkami oz. konstrukti. Avtorice sistematično obravnavajo različne razsežnosti veljavnosti (vsebinska veljavnost, kriterijska veljavnost, veljavnost konstrukta, notranja in zunanja veljavnost, interpretativna veljavnost) ter pregledni del zaključijo z analizo odnosa med zanesljivostjo in veljavnostjo. Nadaljevanje je namenjeno podrobnejši razčlenitvi najbolj zahtevnega postopka – preskušanju veljavnosti konstrukta, ki je

mogoče le z uporabo najzahtevnejših multivariatnih pristopov. Podobno kot pri zanesljivosti je tudi problem preskušanja veljavnosti predstavljen s praktičnim primerom, ki mu sledi meta analiza ocen kvalitete merjenja. V zaključnem poglavju so predstavljeni še (možni) standardi kvalitete merjenja.

Zanesljivost in veljavnost merjenja izjemno učinkovito povezuje teorijo merjenja z učinkovitimi aplikacijami. Pregledno, sistematično in jedrnato spisana knjiga sodi na delovno mizo – ne na polico ali v predal – vsakega slovenskega družboslovca, ki se kot empirični raziskovalec, uporabnik izsledkov raziskovanja ali kritik empiričnega raziskovanja srečuje s to vrsto raziskovanja. Uporaba v knjigi predstavljenih postopkov ocenjevanja zanesljivosti in veljavnosti raziskovanja bi nedvomno lahko bistveno prispevala k dvigu kakovosti družboslovnega raziskovanja pri nas – torej prav k njegovi zanesljivosti in veljavnosti.

Mitja VELIKONJA

Ponovljivi zgledi

Joel Schmidt

Slovar grške in rimske mitologije (Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine)

Prevedla Veronika Simoniti. Predgovor Primož Simoniti. Mladinska knjiga. Ljubljana 1995, 243 strani

Zakladnice klasičnih mitologij obsegajo neko določeno, omejeno število mitskih situacij, podob, dilem, shem, motivov in rešitev. Te postanejo v nadaljnjem razvoju civilizacije ponovljive zgodbe in precedenčni primeri, zgledi, ki se reproducirajo v vseh naslednjih družbeno-zgodovinskih umestitvah na teh prostorih. Vendar ne v smislu, da iz starih mitologij izhajajo vsa

možna človeška in družbena razmerja naslednjih generacij, da so neizčrpen vir položajev, ki jih je mogoče le ponavljati oz. obnavljati. Gre za to, da so vsa kasnejša zgodovinska dogajanja interpretirana, razumljiva in rešljiva z obrazci, strukturiranimi v teh mitologijah.

Antične mitologije za zahodno civilizacijo niso paradigmatike; ta ne raste iz njih niti ni njihov odsev. Pač pa je paradigmatski način dojemanja, konstruiranja in reševanja situacij v dejanskem življenju, ki se ozira po zglede in načela v dobro tisočletje njihovega razcveta, od 5. stoletja pr.n.š. do 5. stoletja n.š. Aktualni zapleti, pojavi ali osebnosti šele tako postanejo nekaj *že vidnega in slišnega*. Neznano se skuša dojemati na podlagi znanega, negotovo z utečeno gotovostjo preteklega, kaotičnost vsakdanjika se dešifrira s pomočjo starih mitov.

Drugače rečeno, stari (grški, kasneje latinizirani, torej rimski) miti niso *zapisani* v zgodovino Zahoda, ampak se z njimi ta zgodovina *bere*. To niso neke genetične zgodbe, *večne* uteži preverjene preteklosti, ki zavezujejo sedanost, ampak ponujajo okvir danih likov, situacij, motivov itn., s katerimi je mogoče zajeti še neosmišljeno zdajšnjost. Začrtajo meje možnega, s tem pa ga seveda temeljito preobrazijo. Na tej podlagi se neka kontingenčna zgodovinska dejstva in osebnosti *berejo* in *razumejo* skozi stare, brezčasne obrazce: zbirališče odličnikov postane *panteon*, pretkani junak *Odisej*, lepotica *Helena*, incestnež *Ojdip*, bojevnice *Amazonke*, v svojo stvaritev zaljubljeni umetnik *Pigmalion*, v nemilost bogovom prepuščeni *Tantal*, vase zagledani *Narcis*; *Dioniz* sinonim za veseljaštvo, razuzdanost in prekipevanje življenske moči, *Eros* in *Tanatos* za sili življenja in smrti, *Scila* in *Karibda* za pogubni skrajnosti, *Apolon* pa za ideal mladosti, lepote in napredka.

Antična mitologija ponuja razlage vedno novih sedanosti na različnih področjih: v politiki, družbeni ureditvi, jeziku, umetnostnih zvrsteh. Mitski liki iz antike so hvaležne reference za zgodovinske oseb-

nosti: enačenje določenega vojskovodje ali politika z npr. starogrškim herojem dosega tudi enačenje med njunimi skupinami in izbirami, strategijami. Podobno je v politični in družbeni praksi: glavni pojmi so definirani tako, da je v njih mogoče zaslediti antične zglede (demokracija iz *demokratia*, monarhija in *monarchia* ipd.). Sklicevanje na antične prednike legitimirata kasnejše tendenciozne politične in nacionalne mitske samopercepcije in samokonstrukcije (n.pr. sodobni Grki kot direktni dediči antičnih grških plemen, Italijani kot prenašalci izročila rimskega imperija, Romuni kot potomci rimskih legij, nastanjenih v Daciji, srednjeveški Francozi so o sebi menili, da izhajajo iz antične Troje ipd.). Na starogrške in starorimske zgodbe se nanašajo metafore, analogije, besedne zveze kasnejših generacij, ki svoje dejanskosti pretvarjajo oz. prevajajo v antična razmerja (*trojanski konj*, *odisejada*, *Pandorina skrinjica*, *gordijski voz*, *Olimp*, *Sizifovo delo*, *Tantalove muke* itn.).

Posebej pa je to opazno v umetnosti. Situacije in osebe iz literarnih del zadnjega poldruega tisočletja se navezujejo na antične vzore in se prepoznavajo v njih. Podobno je v slikarstvu in kiparstvu. Zainteresiranim bralcem zato priporočam sijajno slikovno opremljeno knjigo Thomasa Bulfincha, enega prvih sistematičnih preučevalcev antične mitologije iz sredine prejšnjega stoletja, ki jo je za sodobni čas in založbo *Penguin Books* priredil Bryan Holme, predgovor pa je napisal sloviti Joseph Campbell; njen naslov je *Myths of Greece and Rome* (1981). V njej so smiselno in skozi različna umetniška obdobja prikazane upodobitve bogov, junakov in situacij, ki so nanizani v Schmidtovem slovarju: umetnine (anonimnih) grških in rimskih umetnikov, Botticellija in Tintoretta, Caravaggia in Mantegna, Paola Veroneseja in Jana ter Pietera Brueghela, Berninija in Rubensa, Goye in Blaka, Turnerja in Walterja Craneja, Picassa in Odilona Redona...

Pričujoči *Slovar grške in rimske mitolo-*

gije z nad 900 gesli – imeni in pojmi – iz antičnega bajeslovnega obnebnja na precej poljuden, tekoč način po abecednem vrstnem redu naniza take ponovljive, arhetipske mitske like, pojme, verovanja, gibanja, zgodbe, mesta in pokrajine. Napisan je instruktivno, zanimivo in vabljivo, tako da – lahko tudi nevpeljanemu – bralcu spodbudi željo po temeljitejšem brskanju po zahtevnejši literaturi, n.pr. po *Grških mitih* Roberta Gravesa. Nekaterim geslom je namreč dodana kratka zgodovina mita, drugim genealogije pomembnejših bogov in junakov, pod istim geslom so orisane najpogostejše variante posameznih mitov ali njihove kasnejše razlage, ponekod pa je dodan še pregled najvidnejših umetniških elaboracij obravnavanega.

K nadaljnemu študiju napotujeta tudi seznama poglavitnih bogov in junakov v rodovniških preglednicah in temeljnih virov za grško in rimsko mitologijo, od Homerjevih epov iz 8. stoletja pr.n.š. do Pavzanijevega *Opisa Grčije* iz 2. stoletja n.š. Schmidtov slovar bi si zaradi skromnega obsega, vseeno pa dovolj intenzivne, pregledne in izčrpne obdelave gradiva zaslužil obširnejšo in bolj poglobljeno spremno besedo. Lahko tudi izpod peresa domačih poznavalk in poznavalcev tega razsežnega področja.

Stane ANDOLŠEK

Pluralna sociologija

Sociologija

Gradivo za srednje šole

Zavod RS za šolstvo in šport, 1995

Ur. Andreja Barle

Že drugo leto je na srednji šoli pri pouku sociologije v uporabi novo gradivo. Vstop nove izobraževalne podlage v naš srednješolski prostor je pomemben predvsem zaradi strokovne in metodično-didaktične prilagoditve srednješolski populaciji, kar je

bila tudi glavna pomanjkljivost dosedaj dostopne učne literature.

Uvodoma naj poudarim, da ne nameravam opraviti širšega zgodovinskega pregleda pojavljanja in usode različnih učbenikov oziroma priročnikov, ki so bili do sedaj in so v srednji šoli pri pouku sociologije še v rabi, niti ni moj namen narediti vsebinske analize posameznih delov ali pa kar celotnega Gradiva. Prispevek razumem bolj kot fragmentarno razmišljanje, ki nima namena postati temeljna ocena teksta in mesta tega v našem izobraževalnem prostoru. Pogled bo z zornega kota učitelja, ki gradivo tudi sam uporablja.

Gradivo je rezultat plodnega sodelovanja med skupino srednješolskih učiteljev sociologije in univerzitetnimi profesorji s Fakultete za družbene vede in Filozofske fakultete. Tak način oziroma pristop je zanimiv in v tem primeru, menim, skorajda nujen. Izkoriščena je bila prednost srednješolskih učiteljev pri poznavanju izobraževalnih interesov in zmožnosti mladih, ki jim je Gradivo namenjeno, hkrati pa so bile v svetovalnem delu upoštevane tudi strokovne in znanstvene izkušnje univerzitetnih profesorjev. Tudi zato je z Gradivom nastala dovolj kakovostna in tematsko izčrpna podlaga za pouk sociologije na srednji šoli.

Naj v nadaljevanju razgrnem nekaj značilnosti Gradiva, ki jih sam vidim kot pozitivne in jim dodam tudi nekaj kritičnih pripomb.

Gradivo je dovolj izčrpen uvod v sociološka znanja, ki je prilagojen stopnji razvoja in sposobnostim dojemanja populacije dijakov. S tem v zvezi tudi ni pretirano obremenjeno s tujkami oziroma specifično strokovno terminologijo, čeprav je hkrati dovolj dobra vpeljava v načine izražanja in rezoniranja, ki so lastni sociologiji. Dobro so razloženi tudi temeljni pojmi različnih tematskih področij. Pohvale vredna je sistematičnost: tako urejenost sosledja tematskih sklopov (čeprav seveda vedno obstajajo tudi drugačne možnosti) kot tudi urejenost predstavljanja posameznih področij in tem. Prav tako sta zadovoljivi

tudi raven strokovnosti in natančnost podajanja.

V Gradivu so ob posameznih teoremih, v prid boljšemu razumevanju, navedeni različni primeri (ki pa bi jih bilo lahko več). Velika prednost Gradiva je tudi njegova zračnost in preglednost.¹ Ob vsakem novem področju obravnave je preglednica, ki opozarja na različne vsebinske sklope. Te poživljajo nekatere prav duhovite skice, ki grafično ponazarjajo in karikirajo misli v tekstu. Oblikovano je tako, da je možno ob robu pisati tudi pojasnila ter lastne pripombe in povzetke. Sicer pa je ta prostor (ki je značilno nekoliko širši) namenjen navajanju nekaterih odlomkov izvornih del posameznih teoretikov in primerov, ki pomenijo dopolnilo temeljnemu tekstu. Ob zaključku poglavij in ob robu so vprašanja, namenjena razmisleku in ponovitvi, ter nekaj literature. Poleg vprašanj pa bi bilo vanj nujno vključiti še druge metodično-didaktične prijeme in načine.

Naslednja prednost Gradiva je v pluralnosti razlag in socioloških pristopov k posameznim področjem in problemom, kar uvaja dijaka v specifično družboslovja: pri razlagi družbe namreč ni vedno ene same resnice in vsakokratno resnico lahko razložimo tudi kot konstrukt. Ob tem pa je z različnimi sociološkimi pristopi opozorjeno na možnost obravnave družbenih pojavov z različnih zornih kotov.

Gradivo ima tudi nekaj šibkejših točk. Glede na slikovno predstavno naravnost današnjih generacij bi morali vključiti več slikovnega gradiva. Predvsem manjkajo fotografije, ki bi ob posebnih teoretičnih kontekstih prikazovale različne življenjske situacije. Manjka mu opremljenost z novejšimi rezultati empiričnih raziskav pa tudi statističnih podatkov je premalo. Manjkajo zgledi iz našega družbenega prostora ob tem, da je pogosto dana prednost družbeno in zgodovinsko zelo oddaljenim

¹ Čeprav je prav zaradi oblikovne prostornosti Gradivo fizično, tudi po mnenju dijakov, nekoliko preobsežno in nerodno. Morda bo v pribodnje treba razmisliti o delitvi na dva dela.

antropološkimi. S tem seveda ne želim zanikati njihove pozitivne strani: njihove zanimivosti in prispevka k oblikovanju zavesti o relativnosti normalnega pa tudi razvijanja sposobnosti za upoštevanje in spoštovanje različnosti.

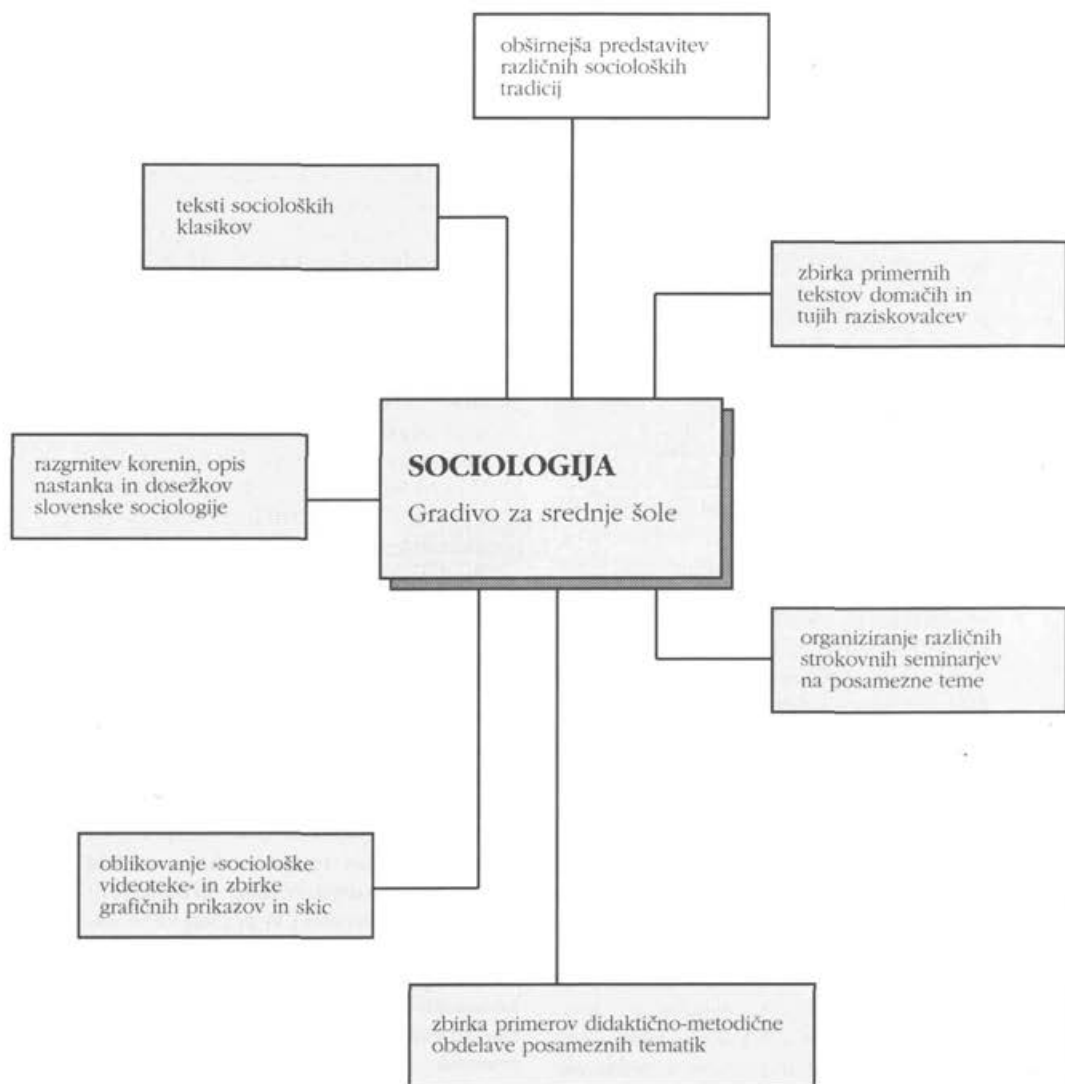
Gradivo je nastajalo v obliki prispevkov več avtorjev, kar ima gotovo določene prednosti (časovne, strokovne). Vendar je v nekaterih delih teksta prišlo prav zaradi tega do t.i. podvajanja: v različnih kontekstih se razlage večkrat ponavljajo (npr. problematika družbenega nadzora ali pa funkcionalistične in konfliktne razlage, ki so vsakokrat podobne in ne dovolj specifične glede na dani teoretični kontekst). Do tega je prišlo verjetno zato, ker je vsak od avtorjev opisal temeljna stališča in izhodišča posameznih pristopov, kar pa je šlo na račun teoretične poglobitve. Eno od glavnih pomanjkljivosti pa vidim v tem, da je pri konfliktnem pristopu preveč poudarjena le klasična Marxova razlaga in so premalo upoštevani kasnejši prispevki o konfliktni teoriji. Skoraj docela izpuščena je tudi tretja glavna sociološka tradicija, katere vpletanje bi bilo zelo zanimivo: namreč interpretativna sociologija, katere razvoj je povezan z novejšimi dogajanjmi na področju socioloških raziskovanj. Izpuščena pa so tudi mikrosociološka proučevanja. V Gradivu je sicer omenjen simbolični interakcionizem in ob robu je večkrat navajano Luckmannovo in Bergerjevo delo Družbena konstrukcija realnosti, vendar ni postavljeno v teoretični in razlagalni kontekst interpretativne sociologije. Ob tem naj omenim, da je v tekstu tudi sicer premalo pojasnil in dodatnih razlag oziroma interpretacij, ki bi se navezovala na citirana dela ob robu.

Če se bodo navedene pripombe v strokovni javnosti potrdile kot upravičene, bo, kljub že doseženemu, treba v prihodnje razmišljati o nadaljnji izgradnji učnih podlag za uvajanje dijakov v znanja s področja sociologije. Gradivo bo vsekakor predstavljalo ugodno osnovo. Vendar menim, da večina šibkih točk ni odpravljava zgolj ali pa predvsem s posegi v sedanjo obliko in vsebino. Namesto tega predlagam postopno izdelavo podpornih tekstov in

drugih pripomočkov. Okolje bi bil lahko izbor originalnih tekstov posameznih socioloških klasikov, obširnejša predstavitev različnih socioloških tradicij, zbirka tekstov (empiričnih in teoretičnih) domačih in tujih raziskovalcev, obstaja pa tudi potreba po primerni predstavitvi korenin in opisu nastanka in dosežkov slovenske sociologije. Ob današnji vse bolj prisotni multimedijiški metodi dela bi bilo treba postopno tudi oblikovati sociološko videoteko, torej zbirko krajših videoposnetkov, pa morda še grafičnih prikazov in skic, ki bi bile ravnno tako podpora Gradivu, hkrati pa bi njihova ponudba pomenila tudi racionalizacijo dela. Že sedaj moramo razmišljati o vključevanju računalniške tehnologije v pouk sociologije (pri iskanju in pri njihovi obdelavi). V širšem smislu bi bila podpora Gradivu zbirka didaktično-metodičnih obdelav posameznih tematik, ki bi jih oblikovala stroka ali posamezni učitelji praktiki. V ta okvir nazadnje sodi tudi organiziranje različnih strokovnih seminarjev na posamezne teme. (Shema št. 1)

Oblikovanje učnih podlag za (maturitetni) predmet sociologije na srednji šoli je vsekakor proces, ki ne more biti zaključen v kratkem času. Graditev podlag bo zahtevala vztrajno, usklajeno in kontinuirano delo, pri čemer ne bo smelo izostati niti vključevanje sociološke stroke niti prizadevnost tistih učiteljev sociologije na srednji šoli, ki so bili že sedaj aktivno vključeni, pa tudi drugih, ki bodo to želeli. V prid pomembnosti tovrstnega strokovnega dela govori že samo dejstvo, da je večini mladih (čež nekaj let odraslih) to pravzaprav edini stik s sociološkimi znanji, torej edino mesto, kjer so jim na sistematičen in strokoven način predstavljena področja, katerih obvladovanje bo zanje življenjskega pomena. Pomembnost družboslovnih znanj naj ponazorijo preprosta ugotovitve, da človek v svojem življenju ni le v interakciji z naravo, ampak tudi z drugimi ljudmi. Kakšna bo kakovost odnosov, pa je na obeh področjih seveda odvisno tudi od znanja in spoznanj vsakega od nas in tudi znanja in spoznanj tistih, ki jim pomagamo vključevati se.

Zamisel strokovne in metodično-didaktične podpore »Sociologiji«

Shema št. 1: Shematični prikaz predloga oblik podpore sedanjemu Gradivu.

Prepotreben obrat nazaj – k človeku

Stane Južnič

Identiteta

Zbirka Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1993, 399 str.

Knjiga *Identiteta* je obsežna, kompozicijsko natančno strukturirana razprava, ki se tematsko uvršča v okviru široko interdisciplinarno očitane antropološkega programa, ki ga je Stane Južnič objavil v svoji znani knjigi *Politična kultura* iz leta 1989. Vendar pisec svoje delo hkrati postavlja tudi v mnogo širši kontekst »antropološkega učnega načrta«, ki je »integralni del raziskovalnega in pedagoškega procesa na Fakulteti za družbene vede«. To ambicioznejšo umestitev avtor v uvodu upravičuje z vsebinsko opredeljenostjo razprave, saj je prepričan, da je vprašanje identitete kot ene najbistvenejših konstituant človekove osebnosti tudi eden temeljnih antropoloških problemov.

Podprta s tako jasnimi argumenti pa knjiga takoj prestopi ozke meje programskega prispevka in postane splošno kulturno, sociološko in filozofsko relevantna.

Razpravljanje o identiteti za avtorja torej ni možno brez opredelitve človeka samega, družbe, v kateri živi, in kulture, ki ji pripada. Prav kultura človeku pomeni medij, skozi katerega se kot razumno bitje »uresničuje, dosega in presega«. Samouresničevanje, ena od potencialnih poti k osmislitvi življenja, se danes kaže kot najzaznavnejša težnja sodobnega človeka. Vendar je pot polna pasti in ovir, ki so še toliko višje in zahrbtnješe, ker si jih človek najpogosteje nastavlja sam. Namesto da bi v svojem iskanju smisla in sreče zaradi izkušenj (zgodovine) napredoval čedalje hitreje in zanesljiveje, se zdi, da stopica na mestu ali celo nazaduje. Ta krizna, zelo dramatična obdobja lahko trajajo neomejeno dolgo in človek lahko v tem času namesto da bi

poglobil vedenje o sebi in o svetu, izgubi še tisto, kar je nekoč morda že imel in na čemer bi moral graditi naprej – svojo identiteto. Knjiga Staneta Južniča govori prav o tem – o nekem (našem!) negotovem, prehodnem obdobju, kjer »tradicionalne vrednote in identitete izginjajo, na njihovo mesto pa stopajo nove«. Naša stvarnost je zaznamovana s paradoksi, največje posledice pa puščajo za seboj zrušene komunikacijske in migracijske pregrade, saj prav neovirana mobilnost povzroča travmatična občutja izkoreninjenosti in neprilagojenosti oziroma izgubo identitete.

Avtor namreč ves čas opozarja, da sta potrebi po ukoreninjenosti in identiteti človeku vrojeni, da brez njiju ne gre. Še več, človek potrebuje tudi različne naidentitete, na primer religijo. Prav zato je tudi mogoče razumeti, da se sodobni človek na enotnost, skorajda že monolitnost sveta, ki jo vpeljujejo razvejena informacijska mreža in drugi tehnološki dosežki, odziva z različnimi, tudi zelo radikalnimi militarističnimi in nacionalističnimi gibanji.

Kljub vsem dosežkom moderne tehnologije človeštvo torej ni nič bolj složno kot včasih. Na različnih koncih sveta številne skupnosti in narodi intenzivno iščejo svojo identiteto. Pri tem ne gre povsod za popolnoma enak cilj: ponekod je bolj aktualno vprašanje etnične oziroma nacionalne identitete, drugod je mnogo bolj zaostren problem religiozne zavesti.

S tem pa že postane jasno, da pojem identitete v Južničevem delu ni prikazan kot enovit in nedeljiv, kot smo ga morda zaznavali do zdaj. Pisec od splošne, univerzalne postavke identitete ves čas prehaja k posameznim in našteje telesno, osebno skupinsko, kulturno etnično in posebej še nacionalno identiteto.

Kot najočitnejši indic vsake identitete, še posebej osebne, je predstavljeno telo. Obenem sta telo in obraz izhodišče za identifikacijo s celotno človeško vrsto ali pa z ožjo skupino, ki ga obdaja. Hkrati z zaznavo lastne edinstvene identitete se v človeku vzbudi potreba, da bi to svojo edinstvenost

uveljavil v združbi, iz katere je izšel. Sploh je socialni milje za posameznika vse življenje izredno pomemben, saj je njegova samopodoba (self-image) neločljivo povezana s podobo, ki jo imajo o njem drugi. Vsi, ki ga obkrožajo, so kakor ogledalo, v katerem se lahko kadarkoli uzre. Istočasno je vsak posameznik tudi del skupine in ogledalo drugim. Skupina je stabilna in svojim članom zagotavlja občutek varnosti in pripadnosti. Svojo celovitost pa nenehno vzdržuje: prek lastnega življenjskega stila, raznih šeg in navad, jezika do pravnega reda in kolektivnega spomina, ki veže generacije drugo na drugo in utrjuje prepričanje o zgodovinski kontinuiteti skupine.

Izredno kompleksna sta tudi problema etnične in nacionalne identitete, ki sta izrazito skupinski. Širši pomen obsega pojem etnične identitete in tudi sicer se zdi etnija splošnejše, ohlapnejše stanje od nacije, saj v nji še ni prave ideološke zavesti o njeni enkratnosti in zgodovinski avtonomiji, so pa etnije vselej potencialni narodi. Kriteriji etničnega in nacionalnega razlikovanja so civilizacijske, kulturne in religiozne narave, zlasti pomembna pa sta jezik in religija, ki sta poleg identitete tudi ključna pojma pričujoče knjige.

Poleg izredne sistematičnosti in pojmovne dorečenosti delo odlikujeta še nenavadna sugestivnost in kontinuiranost pisanja, seveda pa je knjiga tudi zgodovinsko in politično aktualna, saj tudi naše, slovensko iskanje identitete še zdaleč ni pri koncu.

Andrej PINTER

Modeli komuniciranja

Denis Mcquail & Sven Windahl

Communication Models: for the study of mass communication.

Druga izdaja. London, New York: Longman. 1993, 229 + VIII strani.

Študij komunikologije in sorodnih področij je praktično nemogoč, ne da bi pri tem naleteli na Dennisa McQuaila. Status visoko referenčnega avtorja pa si McQuail niti ni priboril s kakšno izjemno prodorno idejo, ampak predvsem s fascinantnimi pregledi nad obstoječo literaturo, ki pokriva in prekriva komunikološko področje, ter s prodorno kategorizacijo posameznih raziskovalnih pristopov h komunikološki problematiki. Njegovi napol antološki (in na drugo pol normativni) pregledi trendov razvoja komunikološke (in komunikoloških) znanosti so enostavno viri, brez katerih ni šlo in še vedno ne gre in ki se jih brez zares pametnega razloga enostavno ne sme spregledati. Tudi drugi avtor, Sven Windahl, je relativno znan na področju antoloških prikazov različnih teoretskih pristopov, predvsem po monografijah, ki jih je pripravil v sodelovanju z Rosengrenom, pa tudi nekaterimi drugimi. Zadnji izdajo soavtorskega projekta McQuaila in Windahla, *Communication Models (CM)*, ki jo imam pred seboj, je v bistvu mogoče razumeti kot komplementarno ali pa vsaj kot dopolnilno branje gotovo najbolj znanemu McQuailovemu delu, *Mass Communication Theory*, ki se je bralcem predstavilo v pogostih izdajah in ponatisih. Ali obratno. Bistven pa je vendarle, po mojem, komplementaren odnos med obema.

Od prve izdaje tega projekta, avtorja sta še vedno ista, bo kmalu že petnajst let in podoba komunikologije se je od tedaj nedvomno spremenila. Temu primerni so, seveda, popravki v tej drugi izdaji, pri čemer so nekateri starejši (z ozirom na prvo izdajo) tokrat izpuščeni, dodani pa so, nič nenavadnega seveda, nekateri novi. Vsaj tako nam zagotavljata avtorja v uvodu, četudi ni povsem pojasnjeno, kako je dopolnjevanje potekalo. Ob branju se namreč zdi, da je gradivo dolgo časa, kakšno leto, dve ali še kakšno več pred izdajo, ležalo v kakšnem predalu. Časovno najnovjša monografska referenca je namreč v *CM* iz leta 1989, če, seveda, ne štejemo avtoreferenc na Winsdalovo in McQuailo-

vo delo in pa ene ali dveh manj pomembnih (z vidika komunikacijskih modelov namreč). Malenkost bolje (a tudi ne dosti drugače) je z referencami iz periodične literature, kjer je vsaj (da ne rečem komaj) pol ducata člankov, ki so izšli v prvih treh letih devetdesetih. Slednje je mogoče razumeti na tri načine: lahko da modeli, ki jih predstavlja avtorja CM, niso več v modi oziroma niso več trendovski, zaradi česar ni o njih in z njimi doseženega nič novega; morda je bil namen obeh avtorjev prikazati razvojne trende komunikologije do zaključka osemdesetih; in nenazadnje, lahko da je bil založniški veto na ponovno izdajo premočan ali pa stimulacija skromna in so reference iz zadnjega časa samo posledica zadnjega avtorskega friziranja pred objavo.

Če pozabimo na petletno luknjo, ki zeva med vsebino CM in nami, potem je treba delo brez dvoma oceniti kot pohvalno. Naslednji atributi so temu samo v prid: a) preglednost gradiva, b) jasnost besedila, c) zgoščenost vsebine, d) bogata grafična predstavitev in e) relevantni komentarji k posameznim modelom. Naj grem lepo po vrsti.

Če ne upoštevamo uvodnega dela, sta avtorja komunikacijske modele razdelila na osem tematskih sklopov/poglavij. Tako si sledijo: (1) osnovni (bazični) modeli, modeli medosebnega vpliva, difuzije in kratkoročnih vplivov medijev na posameznike (2), modeli učinkov množičnih medijev na družbo in kulturo (3), modeli, usmerjeni na občinstvo (4), modeli medijske organizacije, selekcije in produkcije (5), modeli načrtovanih komunikacij (6), modeli novih medijev in informacijske družbe (7) in zadnji sklop (8), modeli mednarodne komunikacije. Vsebino CM sta torej avtorja sestavila tako, da je že ta pokazatelj razvojnih trendov v komunikologiji. Od osnovnih metodoloških zamejitev (1) medosebne komunikacije, ki se pričnejo z Lasswellom, Shannonom in Weaverjem, Schrammom, Maletzkejem in drugimi, avtorja predstava z modeli Katza, Lazarsfelda in Comstocka, denimo, povezavo s psihologijo (2), preko DeFle-

urja vez s sociologijo in kulturologijo (3), z modeli uses-and-gratifications šole metodološko naslanjanje na etnografijo (4), proti koncu pa je mogoče najti tudi sistematizirane prikaze vratarjenja (gatekeeping), propagande in marketinga (5-6), preko katerih se gradivo prevesi v modeliranje (post)moderne teorije informacijske družbe in sprememb, ki so jih prinesli novi mediji globalnih razsežnosti (7). Če je zaključek praviloma smerokaz za pot naprej, je morda tudi mesto, posvečeno mednarodnemu komuniciranju (8), kar primerno. Asociacija na medije globalnega dosega pri tem ni nenamerna.

Prav zadnji dve poglavji, morda najbolj obetajoči, sta po mojem mnenju kar pretirano skopi, kajti ni težko ugotoviti, da razvoja medijske tehnologije globalni doseg ni zadovoljil, zaradi česar se »novi mediji«, kakor jih poimenujeta naša avtorja, razvijajo predvsem v smeri interaktivnosti, kompleksni prepletenosti komunikacijskih kodov in pa podkrepjenosti z izdelki računalniške industrije, če že niso kar vezani na (globalna) računalniška omrežja. Za slednje ni treba imeti prav posebnega teoretskega znanja, ampak samo debelo možnjo, dobro službo, ali vsaj kupček reklamnih materialov za komunikacijske naprave, iz katerih je omenjen premik poudarka povsem jasno razviden. CM tem spremembam v poudarku ne sledi in še naprej prisega na klasično komunikacijsko tehnologijo, kakor tudi na klasično komunikološko metodologijo. Kar pa, seveda, ni prav nič slabega. Res je, da teorije s področja novih komunikacijskih tehnologij še niso (utegnile biti) preverjene s kritične zgodovinske distance, o njih se ni dokončno izrekla niti praksa, hkrati pa ne zakrivajo svojega naslanjanja na futurološko špekulativnost. Vemo pa, da čas pred nami lahko prinese tudi kopernikantske obrate v paradigmi. Vendarle pa bi od avtorjev, kakršna sta McQuail in Windahl, pričakovali kakšne eksplicitne indikatorje normativne usmeritve ali morda vsaj neprikrito napoved neposrednega razvoja. No, tega v CM ne boste našli, kakor težko naj-

dete tudi klasično (tradicionalno) komunikološko teorijo v kakšni (postpost)moder- ni oziroma sodobni »filozofiji komunikacijskih tehnologij«.

Jasnost besedila je v CM zavidljiva, kar je sploh ena zelo pohvalnih značilnosti predvsem McQuailovih del. Vendar pa se ne morem otresti misli, da gre jasnost prav krepko na račun avtentičnosti. Neposrednih citatov praktično ni, nekaj jih je mogoče najti le kot svojevrstne zanimivosti ali nekakšne ocirkce, pa še ti so (po)uporabljeni precej nenatančno (brez navajanja strani). Res je morda, da nekateri komunikacijski modeli, tisti zgodnejši prav gotovo, niso več znani iz izvirnih tekstov, ampak so nam bolj domači iz njihove interpretativne pouporabe, ki jo radi postrežejo drugi, pa vseeno to ni to. S tem nisem hotel reči, da so interpretacije McQuaila in Windahla nenatančne ali celo napačne – sploh ne. Zelo poglobljene so (menim). No, ne čisto vse, ampak vsaj večina. Kljub vsemu pa bi si človek od antologije komunikacijskih modelov, kakršna je knjiga CM, morda želel bolj pristno »ozračje«.

Zgoščenost vsebine v CM najbrž niti ni preveč presentljiva, saj o modelih samih, zdi se vsaj, pa res ni potrebno preveč na dolgo in široko. To bi namreč prej veljalo za njihovo aplikacijo, ne pa toliko za njihovo eksplikacijo. Slednje se še posebej dobro dopolnjuje z bogato grafično opremo, ki estetsko sicer ni v prvem razredu, a to za jasnost in nazornost ni nikakršna zaresna ovira. e posebej ne, kjer grafična predstavitev modela izvorno in avtorjeva (avtorja ideje o modelu namreč), ampak sta jo skicirala kar McQuail in Windahl sama.

Posebna zgodba so komentarji, ki sta jih avtorja pristavila razlagam posameznih modelov ali sklopov modelov. Prav škoda, da to ni urejeno z večjo pozornostjo. Zdi se namreč, da komentarji k modelom niso bili zares v začetnem načrtu, ampak so se kdaj kasneje pritihotapili v gradivo. Vsaj njihova neredno pojavljanje kaže na to. Škoda pa zato, ker so komentarji, ki jih avtorja ponujata v branje, resnično rele-

vantni. Niti ni pomembno, da ponekod komentariji izhajajo iz primerjave komentiranih modelov z nekaterimi drugimi, kakor tudi ne moti, če so povzeti iz literature. Bistveno je, da so, po moji oceni seveda, nadvse upoštevanja vredni.

CM je, mirno lahko rečem, delo, ki organizira organizirano. Če so modeli (poleg ostalega) zato, da organizirajo določen segment pojavnega sveta, potem CM organizira to, kar je z modeli mogoče organizirati v pojavnem svetu, sledeč idejam posameznih teoretikov. Hkrati sta avtorja pojasnila, kar pojasnjuje. Če so namreč komunikacijski modeli (poleg ostalega) zato, da določen segment pojavnega sveta pojasnjujejo, potem CM pojasnjuje, kar pojavn svet pojasnjuje. Skratka, CM je po mojem mnenju koristna bukviča, ki bo svoje mesto prav gotovo našla na knjižnih policah (vsaj) komunikologov in to prav verjetno kje poleg kakšnega slovarja tujk, pravopisa ali pa poleg kakšne skripte besedil za izpitne obveznosti študentov. Med gradivom torej, katerega uporabo krasi visoka frekvenčnost.

Andrej PINTER

Jezikovni instinkt

Steven Pinker

The Language Instinct: The New Science of Language and Mind.

London, New York: Penguin Books 1995, 494 strani. 9 funtov.

Steven Pinker, Kanadčan po rodu in psiholog po osnovni izobrazbi, se v zadnjem času intenzivno posveča vizualni kogniciji in pa psihologiji jezika, še posebej z vidika razvoja obeh pri otrocih. Predstavlja torej še enega iz skupine strokovnjakov, katerih skupni imenovalec so kognitivne znanosti. Knjiga *The Language Instinct* (TLI) je pravzaprav podrobna predstavitev njegovega razumevanja jezika, ki jo je treba

zaradi vserazsežnosti v bistvu razumeti kot avtorjev znanstveni manifest temeljev pristopa k jeziku, torej zornega kota in načina razumevanja obravnavanega.

Način, kako bo vsa stvar podana, začrta že kar prvi stavek, ki nam ga Pinker ponuja v branje: »Nikoli nisem srečal človek, ki se ne bi zanimal za jezik,« (7) pravi. Skrajno pretenciozno nadaljuje: »To knjigo sem napisal, da bi zadovoljil to radovednost,« (ibid.) – radovednost drugih, menim, pa je treba v bistvu brati med vrsticami. Radovednost je, zdi se mi, mogoče zadovoljiti samo z vzbujanjem nove radovednosti in to, kar Pinker piše v TLI, je stimulativno, stilno izjemno izpiljeno (skoraj leposlovno), provokativno in hkrati lahko razumljivo branje. Branje, katerega namen in posledica sta zares spodbujanje zanimanja za jezik, kajti (skoraj pravljlična) preprostost, prisrčna lahkotnost ter dostopnost branja in pa navidezna neznanstvenost so zanimivosti (kot ‚pedagoški‘ podprijeti) samo v prid. Samo (ali pa predvsem) s tem pred očmi pa je TLI sploh mogoče ovrednotiti. Namreč, nekatere posebnosti Pinkerjevega TLI niso povsem domače v sodobni družboslovni oziroma humanistični literaturi (znanstvenega značaja). Površne in ponekod tudi pomanjkljive reference, pogosto zanašanje in neprizivno naslanjanje na informacije, pobrane z naslovnih strani rumenega tiska, premalo kritično (pogosto pa sploh nekritično) obravnavanje nekaterih temeljnih lingvističnih, antropoloških in psiholoških dilem in še nekatere druge podobne ‚finese‘ vsekakor niso pokazatelj reflektivne in racionalno-kritične znanstvenosti. Prava vrednost TLI je tako v njeni informativnosti.

Pinker je besedilo razdelil na 13 (srečnih?!) poglavij, z izvirnimi in zanimivimi naslovi, med katerimi pa rdeča nit ne teče zvezno, ampak je vsako poglavje zgodba zase. Njihov skupni imenovalec (naslovu navkljub) pa po mojem ni jezikovni *instinkt*, temveč *jezik*. Najprej (v poglavju *An Instinct to Acquire an Art*) Pinker poudari nujnost jezika, brez katerega si je »življenje komaj mogoče sploh zamisliti.«

(17) Okvirno izhodišče postavi s tem, ko pove, da je človeku znanje jezika v enakem razmerju kot znanje spletnja mrež pajkom (18) in da je zanj govorjenje o jeziku kot kulturni invenciji par excellence nezadostno (ibid.). Instinkt, kakor ga razume, ni v primeru jezika nič drugega kot mentalni organ, psihološka fakulteta ipd. Pinker sledi utemeljevanju ideje o vrojenosti jezika vse od Charlesa Darwina, preko Williama Jamesa do, seveda, Noama Chomskega. V drugem poglavju, z naslovom *Klepetulje (Chatterboxes)*, se Pinker ne zadovolji s preprosto vzročno zvezo: vsi ljudje govorijo (poznajo jezik) – torej je jezik vrojen (innate), temveč išče druge, globlje razloge za ta isti sklep. Po njegovem je jezik univerzalen (prisoten v vseh znanih družbah) zato, ker ga vsakič »otroci ponovno izumljajo« (32). Prav posebne pozornosti je v tem smislu deležna obravnavana kreolskih jezikov (oziroma »jezikov«), ki nastanejo v trku dveh jezikovnih skupnosti, in pa gestikulativnih jezikov, ki jih za nemimi starši pouporabljajo njihovi otroci. Zadnji korak k utemeljevanju instiktivnosti oziroma vrojenosti jezika pa je za Pinkerja lociranje njegovega »sedeža v možganih« (45) in pa morebitnega »posebnega niza genov« (ibid.). Ta korak Pinker opravi predvsem skozi obravnavanje vseh oblik afazičnosti in Williamsovega sindroma, iz katerih spekulativno predvsem predvideva obstoj nekega namišljenega gena za vrojenost jezika. V tretjem poglavju, *Mentalese* (miselni jezik ali jezik misli), se TLI prične bližati kognitivistiki, in sicer se avtor sprašuje o morebitni odvisnosti (hkrati še o morebitni determiniranosti ali neodvisnosti) misli od lingvističnih elementov. Lingvistični determinizem zavrže na primeru B.L. Whorfa, katerega povprečna znanstvenost je za Pinkerja zadosten razlog, da ga – sesuje. Predvsem na osnovi razultatov, ugotovljenih pri poskusih za vizualno percepcijo in kognicijo, in nekaterih posebnosti jezikovnih simbolov v odnosu s miselnim konceptom, ki ga označujejo (dva pomena iste besede, različni vrstni red istih besed, ki

daje drug pomen itd.), Pinker utemeljuje tezo, da mišljenje ni vnaprej določeno z jezikom. Četrto in peto poglavje prinašata avtorjev odgovor na vprašanje, kako deluje jezik. Pinker gradi svoj odgovor na »dveh trikih« (84): prvega prevzema po Saussureju (arbitrarnost lingvističnega znaka) in drugega po Humboldtju (neskončne možnosti končnega jezika). »Način, kako jezik deluje, je ta, da možgani vsakega človeka vsebujejo slovar besed in konceptov, ki jih besede predstavljajo, ter niz pravil, ki določajo kombinacije med besedami, s katerimi je mogoče posredovati razmerja med koncepti.« (85) Kakor pravil tudi besed ni neskončno, pravi Pinker, kajti to kar ponujajo oglasi za slovarje (milijone in milijone gesel ter definicij) so predvsem marketinške fraze. Končnost je prav lepo ugotovljiva, zapiše Pinker in doda: »Povprečno pozna diplomant 45000 besed, trikrat več, kot jih je uporabljal Shakespeare.« (150) Ostalo je namreč mogoče izpeljati iz korenov: sestavljanke, pomanjševalnice itn. zaradi česar to ostalo nima statusa 'samostojne' besede, ki bi štela v posameznikovem mentalnem slovarju. esto poglavje TLI obravnava glasovnost jezika lingvistično rečeno – fonetiko. Vendar pa ne s predstavitvijo češkega krožka, ruskih formalistov ali podobnih predstavnikov fonetike, ampak je naglas prestavljen na rezultate poskusov za razpoznavanje človeškega jezika pri umetni inteligenci in pa na zabavne jezikovne igrice, ki jih omogoča angleška glasovna struktura. Slednje je še posebej zabavno, na primer: »The stuffy nose can lead to problems / The stuff he knows can lead... They played Bohemian Rhapsody / They played Bohemian Rap City.« (161) Torej: »Zvočne sekvence, ki jih slišimo, so iluzija.« (164) Vprašanje, ki sledi neposredno od tod, pa je, kako vendar razumemo jezik (oziroma zvočne iluzije). Obravnavo TLI posreduje v sedmem poglavju. Če so površinske in globoke slovnične strukture, ki jih v izvorniku predstavlja katero od Chomskyjevih del, še lahko nejasne in upravičeno podvržene smiselni kritiki, njihovi predstavitvi, ki jo

Pinker izvede v TLI, človek enostavno ne more ne-verjeti. Ko namreč z nekaj banalno-smešnimi primeri karikira vprašanje razumevanja, se odgovor, ki ga ponuja, zdi enostavno – pravi. Tako se, na primer, zgodi, da ko avtor stavek »Buffalo buffalo Buffalo buffalo buffalo buffalo Buffalo buffalo« razglasi kot slovnično pravilnega, izgine vsak dvom (210). Naj ga poskusim prevesti. Bizon (1) iz Buffala (2) (NY, ZDA), ki ga bizon (3) iz Buffala (4) zastrašuje (5) (to buffalo) zastrašuje (6) bizona (7) iz Buffala (8). »Razumeti stavek zahteva odkriti sled transformacije.« (219) Transformacije, o katerih govori Chomsky, jasno. TLI zapusti kognitivistiko in se spopriime s sociolingvistikjo v Babilonskem stolpu (naslov osmega poglavja), kjer pridejo v Pinkerjevem razumevanju do izraza podobnost oziroma sorodnost med jeziki ter razlikovanje in učljivost jezika, pri čemer se Pinker vrača na tezo, da »jezik nosijo otroci, ki se ga učijo.« (259) Deveto poglavje TLI (Baby Born Talking – Describes Heaven) pokaže, kako je mogoče zelo elegantno povezati strokovno znanje in nekatere podatke, napaberkovane v rumenem tisku, hkrati pa predstavlja spomenik otroški jezikovni genialnosti. »Če bi ljudje ostali v maternici sorazmerno z življenjskim ciklom, ki bi ga pričakovali na osnovi drugih primatov, bi se rodili pri osemnajstih mesecih. To pa je v času, ko otroci že sestavljajo besede. Z drugimi besedami, otroci se rodijo in govorijo.« (288) Kar je ostalo nedorečeno v prvih petih poglavjih TLI, Pinker rešuje z desetim. V odkrivanju organa za jezik in gena za slovnicjo predstavi fiziologa Broco in psiholingvista Kinsbourn, skicira možgansko anatomijo, vendar nedorečenosti ne reši. Izmuzne se ji s trditvijo, da je gene težko, če že ne nemogoče, pripisati oziroma prirediti določeni lastnosti, da pa vendarle vemo, da je nekaj v zigoti, kar vpliva na otrokov jezikovni razvoj (322–323). Veliki pok, kot enajsto poglavje v TLI, prinaša povezavo evolucijske teorije in Pinkerjevega razumevanja jezika, v naslednjem, z naslovom *The Language Mavens*

(kar v prevodu pomeni nekaj kot strokovnjaki za pomene), pa Pinker nekoliko satirizirano razmišlja o dobrih duhich lepega jezikovnega izražanja. Pri nas bi jim rekli puristi. Pinker pravi, a) »nikoli povsem ne verjamem njihovim razlagam«, in b) »v večini primerov me tudi prav nič ne briga!« (384) Zadnje poglavje pravzaprav ni zares nič novega, kajti v njem Pinker zgosti svoje razumevanje jezika in ga aplicira na večno antropološko, filozofsko, psihološko, sociološko (itn.) dilemo o razpetosti med priučenim in vrojenim, med okoljem in subjektom v okolju...

Zdi se mi, da je – v splošnem rečeno – kognitivna znanost, kakor jo predstavlja Pinker v TLI, dvakrat ambivalentno nerodna. a) Ena njenih najmočnejših veja je razvijanje umetne inteligence, kar izgleda precej bolj nedosegljivo, ob neprizivnem vztrajanju, da je ta vrojena. Če je človeku jezik vrojen, kako ga bo torej lahko škatla elektronskega vezja v tem posnemala, če ni sestavljena na osnovi dednega genetskega materiala. b) Četudi si kognitivistika v izhodišču prizadeva postaviti univerzalna pravila, na primeru jezika (Pinker) vztraja pri angleščini. Uporabljena epistemološka logika je torej krožna: na začetku je treba predpostaviti, da je na osnovi angleškega jezika možna posplošitev, na koncu pa, da je posplošitev pravilna zato, ker velja za angleški jezik. Kar velja za A, velja za vse. Vse mora veljati zato, ker velja za A. Vendarle pa teza o vrojenosti človekovega jezika ostaja relevantna pri razvijanju njegovega razumevanja.

Problematičen pa je, vsaj zame, predvsem nekritičen način, na katerega Pinker predstavlja svoje razumevanje. Povezanost, ki je ni mogoče prezreti, med Pinkerjevim razumevanjem jezika in pa lingvistično paradigmo Noama Chomskega je pogosto prav moreče moteča, saj nekateri deli (predvsem kjer se Pinker posveča slovnici) izpadejo kot agitatorska apologija Chomskyjeve generativne gramatike. Rekel bi celo, da podnaslov k TLI, Nova znanost (...), ni povsem upravičen, kajti znanost, ki jo predstavlja avtor, obstaja in

se razvija že vsaj od poznih sedemdesetih let dalje. Kljub vsemu pa se mi zdi kar pameten in upoštevanja vreden predlog recenzenta Johna Gribbina, ki je napisan na platnici knjige: »Do yourself a favour and read it,« kajti besedilo je zares nena- vadno zabavno.

Urban SUŠA

Komentirana zgodovina

Vlado Miheljak

Slovinci letijo v nebo (99 razlag tisočletnih sanj)

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, 218 strani

Že skoraj običaj je postalo, da mora vsak, ki misli, da je to potrebno, predstaviti svojo vizijo *prelomnih* dogodkov pred in po osamosvojitvi. Politični *agitatorji* so postali pisci najbolj brane sodobne slovenske literarne zvrsti, političnega trilerja, po drugi strani pa je kar nekaj pisateljev zabredlo v vode političnega agitiranja. Miheljak nam na samosvoj način z zbirko tekstov, spisanih od oktobra 1987 do februarja 1995, ne ponuja diskvalifikacije – za nazaj – zanj neljubih posameznikov in organizacij niti ne poskuša biti »general po bitki«. Kratkomočno nam predoči, ob kaj vse se je v preteklih sedmih letih obregnil, tega pa ni malo.

»Vsakih sedem let pozneje ima svojih sedem let prej. In iz perspektive sedmih let pozneje je kaj malo vredno tolmačiti dogajanje pred sedmimi leti« pravi Miheljak. Njegov zbornik s podnaslovom *99 razlag tisočletnih sanj* tako ni zgodovinska refleksija, bi pa s svojo dokumentarno verodostojnostjo, kolikor jo pač (politično opredeljenim) komentarjem lahko pripišemo, med bralci lahko vzbudila pristno in trezno razmišljanje o mnogočem. Miheljakov poglobljen psihoanalitičen pristop značilen »za zoprnega človeka«, kot Miheljaka v

uvodi besedi označi Jaša L. Zlobec, razmišljanje samo še bolj spodbudi, saj avtor oblikuje svoje (kritično) mnenje brez distance kompromisov ali strahospoštovanja do vseh tem, ki se jih dotakne. Argumentirana kritičnost in analitičnost predstavljata rdečo nit knjige, v kateri so zbrani intelektualni napor iz sicer zgodovinsko kratkega toda zelo dinamičnega obdobja. Slednje je imelo svojo realnost, ki nam jo teksti približujejo in se je ne da reinterpretirati z novimi dejstvi, ki bi posledično pripeljala do nove resnice.

Ena od ključnih tem, s katero se avtor ukvarja skozi celotno knjigo, je prav gotovo vprašanje države, različnih vidikov njene pojavnosti in njenega odnosa s civilno družbo, ki je bil po svoje specifičen. V že preformirani prostor razprave znotraj civilne družbe, za katerega so zaslužna predvsem alternativna družbena gibanja, so se naknadno vključili še pravniki in nekdanji politični zaporniki ter strokovna oziroma stanovska združenja – novinarji, sociologi, filozofi, pisatelji. S tako pridobljeno intelektualno močjo in moralno avtoriteto so nekako zaustavili partijsko samovoljo in represijo ter vplivali na samo politično oblast. Prelomnico je pomenilo vključevanje civilnodružbenega koncepta v sam politični sistem. Najprej ga je sprejela ZSMS, ki se je že leta 1986 označila za organizacijo civilne družbe, ZKS je za ta »preskok« potrebovala nekaj več časa. Z nastankom političnih strank in njihovim prihodom na oblast je civilna družba preplavila politični sistem oziroma, natančneje, v njem utonila. Vlado Miheljak v svojih tekstih komentira situacije, do katerih je v tem procesu prihajalo, posameznike in organizacije, ki so v njem sodelovali. S pronicljivostjo in aktualnostjo svojih opazovanj, nemalokrat tudi sam postane *akter* »dogajanja naroda«, ki Mladini pripomore do vrtoglavih naklad.

Ko se na polovici devetdesetih sprašujemo, kje je slovenska civilna družba končala ali zakaj je vsa prešla »v državo«, nam Miheljak ponudi odgovor s problematiziranjem podobe kritične inteligence in disi-

dentstva. Po eni strani kritičnega intelektualca razume kot posameznika, ki se bojuje za spoštovanje človekovih pravic in za demokracijo zato, ker v te vrednote veruje. Politični disident si za isto prizadeva, ker s tem ruši oblast, ki bi jo v resnici sam zasedel. V skladu s tem sklepom, bi civilni družbi v Sloveniji lahko očitali, da je delovala iz »državotvornih« nagibov, kar je svojevrsten *contradictio in adjecto*. Dejstva pa (na žalost?) pritrjujejo Miheljakovim zaključkom, saj v današnjem »pomladniškem« diskurzu ne najdemo osnovnih potez, značilnih za »prevratniško dejavnost« izpred sedmih let. Bolj pogosto je namreč obsojanje drugačnosti in izkazovanje *Blut und Boden* ideologije. Tako pride mo do vprašanja države, s katerim se pisec ubada skozi celo knjigo. Situacija v Jugoslaviji je bila namreč, vsaj zadnja leta, razmeroma preprosta in Beograd je predstavljal vse, kar je Slovenke in Slovence ločevalo od »nirvane«. Država je takrat predstavljal zlo, ki se ga nikomur več ni zdelo vredno prenašati. Z Majniško deklaracijo je prišlo potem do popolnega preobrata, ko je država postala najvišje dobro oziroma edina vrednota sploh. Potem smo državo dobili ali kot pravi Miheljak: »nismo je dobili, ampak smo si jo ustvarili, ker smo vedeli, kaj hočemo, ker je bilo v slovenskem narodu (in tudi v veliki večini drugih prebivalcev Slovenije) neko temeljno uravnoteženje, brez katerega te države gotovo ne bi bilo«. Četudi je po prvem vtisu vse skupaj videti kot uresničitev »tisočletnih sanj«, se je s streznitvijo vrnilo medsebojno nezaupanje in demonizacija države, ki naj bi bila v rokah mračnih sil in si kot takšna zasluži uničenje. To lahko razložimo tudi s težnjo po impoziciji istovetenja, specifičnih političnih grupacij, z nacionalno politično skupnostjo (suvereno nacionalno državo). Glede tega je Miheljak nedvoumen: če na Slovenskem ne bomo presegli tovrstnih (izključujočih) delitev, nam bo trda predla.

Slovenski nacionalizem, ki je bil podobno kot druge artikulacijski moment demokratizacijskih procesov, predstavlja

nekako drugi tematski sklop, ki se ga Miheljak loteva z enako preciznostjo in neusmiljeno kritičnostjo. Že v predosamosvojitvenih pobudah je bilo namreč zaznati gentilizem, ki je stremel k posvečenemu kolektivizmu, kar je nenazadnje pripeljalo do zanikanja vrednot, kot so človekove pravice, ki so bile *paradni konj* ravno teh demokratizacijskih procesov. In če je za fenomen nacionalizma potrebno skrbeti vsak dan znova, da nas ne potisne v stanje sovražstva, izključevanja in končno brezumnja, so Miheljakovi teksti primeren katalizator za ohranjanje demokratičnega duha, tudi v funkciji političnih izbir. Do slednjih Miheljak vsekakor ni ravnodušen.

Ob obilici tem, ki se jim je Vlado Miheljak posvetil v preteklih sedmih letih, je vsekakor nemogoče sestaviti konsistenten prikaz, ne da bi pri tem obnovili avtorjevo zgodbo. Kljub temu pa lahko rečemo, da v preteklih letih pisec ni nikoli sestopil s svoje pozicije skeptičnega opazovalca, ki neusmiljeno opozarja okolico na vse spodrsnjaje, ki si jih ta privoščiti. Z racionalnim utemeljevanjem svojih opazovanj, podanih s »svojevrstnim, zajedljivim in prav nič dobrodušnim humorjem«, delu vdihuje ostrino in ga napravi za zgled vsakemu poskusu kritičnega bravnovanja družbenih in političnih dogajanj.

Peter STANKOVIČ

Ko na vasi donijo kitare

Rajko Muršič

Center za dehumanizacijo: etnološki oris rock skupine

Frontier, ZKO Pesnica, Pesnica 1995

Center za dehumanizacijo (CZD) je gotovo ena izmed bolj zanimivih glasbenih skupin, ki so nastale v vročih letih slovenskega punka, kar je v precejšnji meri verjetno posledica njihovega izvora, ki ni tipično punkovsko urban. CZD namreč

prihajajo iz Trat, vasi v Slovenskih Goricah in na ta način predstavljajo enkratno znižanje izrazito sodobne mestne subkulture punk rocka s tradicionalno vaško kulturo. Morda je bilo to zanimivo kulturno ozadje rock skupine iz Trat tisto, ki je napeljalo avtorja k bolj poglobljeni etnološki študiji, ki pa ni strogo omejena na terminologijo te vede, saj Rajko Muršič v svojem delu zelo plodno kombinira etnologijo z mnogimi koncepti iz sociologije, kulturologije, sociologije itd., kar le kaže na neprimernost strogih disciplinarnih pregrad v družboslovju.

Avtor v knjigi postopno oži perspektivo: najprej zelo podrobno predstavi fenomen rock'n'rolla in ga s številnimi referencami na najvidnejše teoretike s tega področja osvetli z vseh mogočih zornih kotov, potem se osredotoči na rock v Mariboru, ki je zaradi svoje bližine (in odsotnosti kakršnega koli za mlade zanimivejšega dogajanja) v veliki meri sodoločal razvoj dogajanja na Tratah; temu sledi nekoliko bolj »klasično« etnološka podoba Slovenskih Goric in predstavitev tukajšnje »punkovske scene«, tako da šele po tej podrobni seznanitvi s socio-kulturnim kontekstom pridemo do zgodbe o vaški rock skupini, Centru za dehumanizacijo, vse skupaj pa se v zadnjem poglavju izkaže kot neke vrste »case study«, ki služi avtorju za izhodišče za nekaj lastnih refleksij na temo ljudske in popularne kulture.

Knjiga Rajka Muršiča se umešča med tiste sodobnejše pristope k etnološkemu raziskovanju, ki ni več omejeno s potrebo po preučevanju tradicionalne ljudske kulture, saj ta neupravičeno spregleduje cel spekter kulturnih praks, ki so značilne za sodobnega človeka in jih na ta način pušča nepojasnjene. Popularna kultura je ljudska kultura današnjega časa in tako zasluži vso pozornost. Rock glasba je eden ključnih elementov popularne kulture, tako da ni presenetljivo, da se lahko avtor knjige spretno giblje med pravo poplavo konceptualizacij, ki poskušajo prijeti ta fenomen. Vse to pa nekako ne pomaga pri dejstvu, da pri branju knjige ostaja občutek, da stoji

v ozadju Muršičevega pisanja implicitno postavljeno vprašanje, na katerega avtor ne da odgovora: zakaj je prišlo do takšne eksplozije mladinskega (sub)kulturnega dogajanja v neki (relativno) nepomembni vasi in ne v bližnjem urbanem centru, Mariboru?

Mladina iz Trat je zgolj s svojim entuzijazmom ustvarila v slovenskem prostoru odmevno alternativno središče in pri tem jim ne gre očitati pomanjkanja domišljije. Muršič poroča, da so za krinko svojega delovanja ustanovili osnovno organizacijo ZSMS (str. 109–110), ki je po eni strani legitimizirala njihovo delo, po drugi pa blažila nastale konflikte. Dejavnosti lokalnih mladincev so bile kar raznolike: igranje v rock skupini (CZD), prirejanje večerov v Mladinskem klubu Trate, izdajanje fanzina, izdelava plakatov, video... Pri vsem tem je zanimivo dejstvo, da reakcije lokalnega prebivalstva na tako radikalno drugačno aktivnost, kot je tista, vezana na punk, niso bile izrazito negativne (str. 115), konflikti so bili na trenutke intenzivnejši le z lokalnimi oblastniki in policijo.

Rock skupina Center za dehumanizacijo je v svoji dolgi zgodovini (1984–1995) sicer šla skozi različne stilne transformacije, od punkovske, postpunkovske, industrijske, rockovske, popindustrijske, akustične, vzporedne techno vse do rudimentarno rockovske oziroma hardcorovske faze (str. 150), a v osnovi je ostala ves čas zavezana *undergroundu*, ki je skupno ime za niz alternativnih, ne le glabenih praks. Na kapitalističnem zahodu to pomeni predvsem izmikanje vpetosti v popularnoglasbeno mašinerijo, pri nas pa je zaradi specifične narave socialističnega sistema to bilo bolj ali manj irelevantno, vendar na račun večje (vsaj implicitne) politične angažiranosti skupin. CZD je lepa ilustracija tega principa, kar je razvidno tako iz njihovega načelnega odnosa do svoje okolice (»pri ekoloških popadkih so, recimo, sodelovali zmeraj, če so le lahko« (str. 159)) kot iz besedil njihovih skladb. »Zgodnja besedila, ki so jih fantje pisali, ko so bili stari 14 ali 15 let (no, nekateri so bili že takrat starejši od dvajset), so vrtela okoli represije v

družbi, še posebej vojaške discipline, ironiziranja delovnih zmag, odpora do odrasle pragmatičnosti itd.« (str. 176).

V sklepnem poglavju poskuša Muršič pokazati na neke vrste *funkcijsko sorodnost popularne in ljudske glasbe*. »V obeh primerih (namreč) določajo kriterije pravega muziciranja uporabniki, vsaj v takšni meri kot izvajalci. To, kar zares ugaja porabnikom, je tisto kar (p)ostane tradicija. Krogotok med glasbeno industrijo (torej med avtorjem, producentom in izvajalci) in poslušalstvom se v sodobni produkciji sicer razširi s trgom dobrin (gramofonskih plošč, medijske prisotnosti glasbe, koncertov), aktivna, neposredna, živa interakcija – plesnost in ritualna raba – je pri popu zmanjšana na minimum. A princip učinkovanja je identičen. Povsem drugače je v visoki, elitni glasbi (...)« (str. 196). Če pustimo za trenutek ob strani vsebino argumenta, se postavlja vprašanje, kakšno vlogo ima pri tem skupina CZD. Če je bil avtorjev namen dokazati omenjeno funkcijsko podobnost med popularno in ljudsko glasbo, bi bilo iz tega zornega kota bolj smotno, če bi se v svojem delu osredotočil na neko izrazitejšo urbano popularno skupino in bi na ta način lahko vlekel vzporednice. CZD zaradi svoje umeščenosti v vaško okolje ne more biti v tem kontekstu nič drugega kot križanec med ljudskim, popularnim in alternativnim in lahko v najboljšem primeru pokaže, da meje med temi glasbenimi principi niso dokončne in izključujoče.

Še bolj pa je zanimiva vsebina argumenta, saj ta na nek način predstavlja zaostritev dileme, ki zadnje čase v veliki meri obvladuje kulturologijo. Tukaj gre seveda za debato med kulturnimi »pesimisti« (ki na frankfurtovski sledi obsojajo množično kulturo kot polje manipulacije vladajočih razredov z podrejenimi) in »optimisti« (ki pojmujejo visoko kulturo kot poskus »class distiction« vladajočih slojev nasproti nižjim, katerih samozavestna naslonitev na množično kulturo v tem kontekstu pomeni neke vrste emancipatoren projekt). Muršič postavlja vrsto trditev, zaradi kate-

rih bi se dalo sklepati, da se nagiba k tabo-ru »optimistov«. Po njegovem mnenju se tako iz »današnjega zornega kota vse bolj kaže, da pomeni množična kultura prelom s starimi principi kulturne utemeljitve diskurza gospostva, saj ga presega z enako – ali vsaj približno enakovredno – dostopnostjo kulturnih dobrin vsem slojem prebivalstva (...)« (str. 197). Podobno pravi, da je bojazen, da bi se nacionalna kultura pod pritiskom anglosaksonske povsem izgubila, odveč, zaradi sposobnosti avtohtone predelave kulturnoimperialnih vzorcev (str. 200). Ti argumenti odpirajo možnost zanimive razprave, kajti za takšnimi »optimističnimi« razumevanji množične kulture, kjer manipulativni projekti »gospodarjev« nujno propadejo zaradi kreativne predelave informacij, ki so jo sposobni avtonomni akterji (sprejemniki), stojijo optimistična razumevanja človekove narave, ki ji impersonalna sistemska logika ne more do živga. Tu pa smo že pri stari dilemi, ki je zaznamovala praktično vso družboslovno misel: ali posamezniki določajo družbene strukture ali obratno. Očitno se ta dilema podvaja tudi na področju kulturoloških študij in verjetno bi se dalo predvidevati, da se bo tudi tu izkazalo, da takšna ali drugačna enostranska razlaga nima velikega dometa. V tem smislu bi se dalo tudi ugovarjati Muršičevim tezam: ali je lahko res »popularno« branje tekstov samo »progresivno« ali so odnosi moči, podrejanja in nadrejanja res lahko pozabljeni spričo emancipatorne narave množične kulture?

Sicer pa je to že teoretsko dlakocepstvo in prepričan sem, da Rajko Muršič ni pisal knjige s takšnimi nameni. Njegova knjiga je kljub vsemu izreden prerez kulturnega dogajanja v neki vasi, ki kljub svoji (prostorski) obrobni ni bilo spregledano ne v burnih časih bojev s socialistično oblastjo ne danes v časih umetno produciranih TV rock zvezd tipa Vili Resnik.

Andrej PINTER

Kdo koga gleda?

Jože Vogrinc

Televizijski gledalec

Studia Humanitatis – APES, 178 strani

Usoda knjig, med katere brez dvoma spada tudi nedavno izdana doktorska disertacija Jožeta Vogrinca, Televizijski gledalec, je pač ta, da bi bila kje v tujini veliko bolj dobrodošla, cenjena in zanimiva, kakor na slovenskih knjižnih policah.

Za to obstaja kar nekaj razlogov, vsi pa so vezani na vsebino. Brez dvoma najpomembnejši je v tem smislu prvi del knjige, ki ga je avtor oblikoval kot razpravljanje z avtorji britanskega marksističnega kroga televizijskih teoretikov televizijskega medija, tako imenovanih teoretikov »culture studies«. Njihova raziskovalna tradicija je namreč v delih slovenskih avtorjev razmeroma neznana in razen nekaterih izjem tudi ne privlači posebne pozornosti, četudi je treba prav tej smer priznati znamenit preobrat pri obravnavanju televizijskih gledalcev. Gre namreč za programski preobrat v proučevanju: od pasivnega gledalca k aktivnemu. Tako je »tisto, zaradi česar se« po Vogrinčevem mnenju, seveda, »na britanske televizijske študije lahko opremo: koncepcija televizijske publike oziroma gledalcev kot ideoloških subjektov.« (28) Pri čemer pa Vogrinc pojasnjuje, da je »menda jasno, da si ne pustimo pripisati domnevno ‚marksistične‘ pozicije refleksije« (40–41). Temeljno epistemološko izhodišče Televizijskega gledalca, čemur Vogrinc v obnavljanju med teorijo in prakso, med teorijo in Teorijo ter med determinirano strukturo in protislovjem v strukturi nameni kar celo poglavje, se zdi misel: »Ker pa teoretsko stališče prepoznavamo po tem, da je v zmoti prav v prizadevanju po resnici, ta zmota za neko drugo teoretsko stališče, premaknjeno glede na našega, velja za indeks resnice, ki smo jo zgrešili nenaključno, in zanjo smo proizvedli več od tega, kar mislimo, da smo pro-

izvedli.« (41) Tako Vogrinc strogo zavrača »sprenevedanje« (38) kulturnih študij, katere prisotnost – kot teorije namreč – je »teže ugonobiti, kakor pa si sama v praksi morda prizadeva.« (41) Enako »nenaključno« se avtor v omenjenem drugem poglavju posveti razpravi o problemu (ekonomskega) determinizma, ki se pojavlja v britanskih kulturnih študijah, pri čemer podaja zanimivo misel, namreč da s slednjim, torej s »konceptijo naddoločene enotnosti ni narobe nič drugega kot to, da *cultural studies* pred seboj pač nimajo produkcijskega procesa«, (34) zaradi česar se zgodi, da »tu vskočita Gramsci in hegemonija« (ibid.). Vendar pa naj to ne bi pomenilo, da gre za »izgubo dosežene teoretske ravni« (43), ampak le to, da se teoretiki kulturnih študij opredeljujejo za analizo »sodobne britanske družbe kot družbe s stabilno politično in kulturno močjo parlamentarnega političnega sistema ter s kompleksno strukturo države« (Hall v Vogrinc 1995, 35). Prav Hall pa, kakor izvemo iz tretjega poglavja, »nerodno«, a najbolj neposredno postavlja »medije« v »okvir« (hegemonije)« (43), kjer da so »pomembna kulturna in ideološka sila, ki je v dominantnem položaju, kar zadeva način, kako so definirana družbena in politična razmerja in kako sta naslovljeni produkcija in transformacija ljudskih (!?) ideologij v občinstvih«. (Hall v Vogrinc 1995, 43) Vogrinc mimogrede uvede še Morleyja in Hobsonovo, Parkina in Fiskeja, pa Bahntina in Althusserja, pa Saussureja, Barthesa, Eca in Marxa ter jih poveže v Hallu. Prav posebej pa se v četrtem in petem poglavju posveti *screen theory* oziroma britanskemu »lacinizmu iz druge roke«, pri čemer izpostavlja problem stališča gledalca in pa konteksta gledanja. Takšen monolog pa je v bistveni značilnosti natančno enak televizijski komunikaciji – je namreč povsem neinteraktiven, saj teoretiki (kolikor jih je še živih), s katerimi Vogrinc razpravlja (na osnovi Televizijskega gledalca), nimajo prav nikakršne možnosti nadaljevanja razgovora.

Po mnenju Vogrinca je tisto, kar manjka britanskim študijam o televiziji oziroma »raziskovalni tradiciji, živeči od zbiranja učinkov delovanja« (73), kakor temu pravi,

»televizijsko komunikacijsko razmerje« (ibid.). Kajti, »materialna produkcija sporočila in njegove transmisijske transformacije v tehnološkem smislu in pa *produkta* ali enote produkta v smislu ekonomike in/ali politične ekonomije nikakor ni(sta) isto kot produkcija televizijskega sporočila« (84–85). Namreč, »televizijskega sporočila NI, dokler ni bilo *sporočeno*«, saj »na komunikacijski ravni produkcija pač ni pred menjavo, niti pred konsumpcijo, marveč je menjava medij produkcije, konsumpcija pa pogoj zanjo.« (85) (poudarki in velike tiskane črke kakor v izvorniku). In tako pridemo do gledalca (na strani 111!?), ki ga Vogrinc takšnega, kakor ga poznamo doslej označi za »VAG« oziroma »virtualnega aktualnega gledalca« (112), ki da je postavka, dosegljiva samo prek »potencialnega gledalca« (ibid.). Vendar pa, »če nedosegljivost aktualizacijske točke dela televizijo želečo«, »gledalca pa postavlja za vzrok njene želje, se s strani prijema za potencialnega gledalca postavi na mesto želje – televizija.« (113) Zaradi tega je gledanje televizije večno vzajemno iskanje drug drugega, gledalec išče stališče televizije in obratno, zaradi česar Vogrinc uvede Moebiusov konvergenčni trak kot model, ki naj gledanje televizije ponazori. Pri tem pa avtor knjige verjetno ne bi bil Vogrinc, če ne bi bil praktičen primer oziroma zgled za takšno postavitev komunikacijskega razmerja – informativne oddaje.

Zelo pohvalno je pri tem razumevanje televizijskega komunikacijskega razmerja kot elementa, ki dejansko manjka v razumevanju aktivnega gledanja televizije, in tudi model, inspiriran po Moebiusu, ki ga Vogrinc uvaja, je zelo zanimiv metodološki pripomoček. V tem smislu pa je morda prav tako pomemben tudi nek drug predlog, ki ga Vogrinc v knjigi uvaja, namreč »register«. Vendar pa ima vsaka palica dva konca, in tako je tudi s Televizijskim gledalcem. Temeljna pomanjkljivost koncepta televizijskega komunikacijskega razmerja je, da ga je avtor abstrahiralo do točke, v kateri ni samo izmuzljiv, ampak je tudi vprašljiva njegova teoretska uporabnost. Če je namreč dinamičnost razmerja med televizijo in njenim avditorijem prenešana

na nekakšen idealnotipski idejni konstrukt, katerega obstoj je avtorjeva predpostavka, s katero šele vstopa v analizo, je rezultat tako zastavljene analize vprašljiv v toliko, kolikor je tako postopek ugotavljanja kot tudi ugotovitev sama nepreverljiva in nedoločljiva imaginarna abstrakcija.

Posebna nedoslednost je zgradba kazala, po katerem je več kot očitno, da je osrednje avtorjevo prizadevanje razprava o »TVR«. V kazalu se namreč pojavi kar dvakrat, oziroma trikrat, če vemo, da je »komunikacijsko razmerje« isti koncept kot TVR, ki je po avtorjevih besedah »televizijsko (komunikacijsko) razmerje«. O nedoslednosti namreč govori dejstvo, da se TVR (v kazalu nikjer ne piše, kaj to sploh je; do tega se je treba prebiti šele v besedilu, in sicer na mestu, ki je dve strani pred poglavjem »TVR«) pojavlja na dveh ravneh hkrati. Najprej kot drugi del razprave in zatem še kot četrto poglavje oziroma razdelek tega drugega dela. Kje se torej razpravlja o TVR – v celotnem drugem delu, ali samo v četrtem poglavju, ali sploh kje drugje – je prepuščeno detektivskim sposobnostim bralca. Izhajajoč prav od tod, je morda zelo smiseln predlog založniku, da naj v prihodnjih izdajah tej zbirki doda predmetno kazalo (morda tudi kazalo avtorjev), še posebej zato, ker je Vogrinčevo pisanje zelo odvisno od strokovnega izrazja.

Nikakor ne gre tudi brez besede, dveh o slogu, torej po hjelmslevovsko o formi Vogrinčevega pisanja. Zdi se namreč, da je ta povsem nesprejemljiva in jo je treba pošteno skritizirati, avtorju pa prijazno svetovati, da naj v prihodnjih knjižnih objavah svojih raziskovanj – ki jih, mimogrede, pogosto napoveduje v opombah in sklepnih besedah – le poskrbi za bralca prijazn(ejš)o obliko. Prvo, kar bode v oči in ušesa, so tujke. Vogrinc jih uporablja povsem nekritično in sploh brez pravega občutka za jezik, kar pomeni, da tujke najdemo vsepoprek: tam, kjer so najbrž res nujne, tam, kjer bi gotovo šlo tudi brez njih, sploh pa jih najdemo tudi za pojme, za katere že imamo prav lepe slovenske besede. Da ne govorimo o tem, da ima

morda pionir raziskovanja na svojem področju vsaj moralno obveznost, da strokovno izrazje poskuša prirediti slovenščini. Najbolj moteče pa so ‚cvetke‘, s katerimi Vogrinc sumljivo posega tudi v prijeme besedotvorja pridevnikov, tako na primer uporablja »ireduktibilnost«, »analizabilnost«, »identifikabilna« in podobne ‚anglofilske‘ izraze. Tu pa so se »štof«, »spikerji«, »jebi se« itn. Drugič, Vogrinc vztrajno nadaljuje tradicijo reformistov iz sedemdesetih, ki so v slovenščino poskušali vpeljati obrazilo ‚-vec‘ namesto ‚-lec‘. Tako v Televizijskem gledalcu najdemo »gledavke« in »bravke«, vendar pa so po Vogrinčevem mnenju njihovi moški kolegi »gledalci« in ne ‚gledavci‘. Obstaja pa zato »gledavstvo«. Ampak, da je zmeda popolna, avtor vseh teh prijemov sploh ne upošteva dosledno, in tako še vedno lahko najdemo kakšno »gledalko« ali pa »bralko«, kakor da bi bila s tem mišljena kakšna posebna kvaliteta. Posebnost Vogrinčevega pisanja je tudi neprestano omahovanje med ‚argojskim žargoniranjem‘ in pa približevanjem pripovedi leposlovni krasnosti na drugi strani. Takšno pisanje je lahko precej uporaben način približevanja stroke ‚nestrokovnjakom‘, vendar je najbrž pri tem pogoj, da je jasna razumska meja med obema načinoma in da preklapanje med obema ni na škodo miselnemu toku pojasnjevanja. Zdi se, da Vogrinc takšnega ‚stila‘ ne obvlada preveč, zaradi česar je omahovanje med obema skrajnostima vsaj moteče. Naslednja ne preveč posrečena značilnost Vogrinčevega pisanja pa je nerazumljivost. Bralcu ostaja pri branju grenak priokus, da avtor sicer nekaj ve in da se trudi tudi sporočiti, a mu to nekako ne uspeva povsem dobro. Besedilo se pri tem izgublja v nedorečenosti in v izvedenskih ekspertizah ali leposlovnih pojasnjevanjih hkrati. Opravičevanje v uvodu za »posebnosti«, ki jih prinaša »literarna zvrst«(!?) doktorska disertacija, je s tem v zvezi povsem nebitveno. Če je namreč namen knjige, da bralcem kaj (novega) pove, je morda smiselno razmisliti o prijemih, ki zagotavljajo, da bo knjiga tudi razbrana in ne samo prebrana.

OSREDNJA DRUŽBOSLOVNA KNJIŽNICA JOŽETA GORIČARJA
JANUAR-FEBRUAR 1996O ZNANOST. KULTURA. DOKUMENTACIJA.
KNJIŽNICARSTVO. ČASNIKI. NOVINARSTVO

- BONURA, Larry S.: *The art of indexing* / Larry S. Bonura. – New York [etc.] : John Wiley & Sons, 1994. – (Wiley technical communication library)
II 18061
COBISS-ID 1174292
- CAMBRIDGEOV podatkovnik / [pripravila] Cambridge University Press. – Ljubljana : DZS, 1995
Č II 18066
COBISS-ID 54209280
- DIRECTORY of libraries. – Washington : The World Bank, Depository library program, 1991
IV 3022
COBISS-ID 16421725
- FRANKLIN, Jon: *Writing for story : craft secrets of dramatic nonfiction by a two-time Pulitzer prize winner* / Jon Franklin. – New York : Plume ; Penguin, 1994
18006
COBISS-ID 16417885
- GLOBAL newsrooms, local audiences : a study of Eurovision news exchange / Akiba A. Cohen, Mark R. Levy, Itzhak Roeh, Michael Gurevitch. – London ; Paris ; Rome : J. Libbey, 1995. – (Academia research monograph)
III 3808 – 12
COBISS-ID 16442717
- HALL, Christine
How to be a freelance journalist : your step-by-step guide to success / Christine Hall. – Plymouth : How to books, 1995. – (How to...)
U II 18045
COBISS-ID 16380253
- KONJAR, Viktor: *Bil je horuk v nove čase : tisočdevetstopenitirideseto na naših tleh v brušenem ogledalu takratnega slovenskega pisanja* / Viktor Konjar. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Spekter)
III 3875 – 6/95
COBISS-ID 54783232
- SIMMONS, Bernie: *How to get into radio : starting your career as a radio broadcaster* / Bernie Simmons. – Plymouth : How to books, 1995. – (How to...)
U II 18043
COBISS-ID 16362845
- SLOVENIJA. Zakoni itd.: *Predpisi o novinarjih in medijih / z uvodnimi pojasnili Marjana Sedmaka in Jane Urbas.* – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1995
I 3136 a
Č I 3136
COBISS-ID 55833856
- SWETNAM, Derek: *How to write your dissertation : a practical survival guide for students* / Derek Swetnam. – Plymouth : How to books, 1995. – (How to...)
U II 18038
COBISS-ID 16354397
- I FILOZOFIJA. PSIHOLOGIJA
- ANDERSON, John R.: *Learning and memory : an integrated approach* / John R. Anderson. – New York [etc.] : J. Wiley, 1995
II 18033
COBISS-ID 16318557
- BALAŽIČ, Milan: *Gospodstvo : trije pristopi psihoanalize k polju družbenega: Freud in politični Freudovci, Frankfurtška šola, Lacanovska šola* / Milan Balažič. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Alfa)
II 17695 – 3/95
COBISS-ID 53007104
- ERJAVEC, Aleš: *Estetika in kritična teorija* / Aleš Erjavec. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Sophia)
U 17870 – 6/95
COBISS-ID 55832832
- GARDNER, Howard: *Razsežnosti uma : teorija o več inteligencah* / Howard Gardner. – Ljubljana : Tangram, 1995. – (Zbirka Naravno učenje)
III 3872
COBISS-ID 54720512
- HEIDEGGER, Martin: *Konec filozofije in naloga mišljenja* / Martin Heidegger. – [Ljubljana] : Fenomenološko društvo, 1995. – (Phainomena)
COBISS-ID 2273585
- HRIBAR, Tine: *Fenomenologija. Brentano, Heidegger, Husserl* / Tine Hribar. – V Ljubljani : Slovenska matica, 1993
U II 17170 – 1 a-c
ČU II 17170 – 1
COBISS-ID 36396800
- HRIBAR, Tine: *Fenomenologija. Heidegger, Levinas, Lacan, Derrida* / Tine Hribar. – V Ljubljani : Slovenska matica, 1995
U II 17170 – 2 a-c
ČU II 17170 – 2
COBISS-ID 50471680
- INGRAM, Attracta: *A political theory of rights* / Attracta Ingram. – Oxford : Clarendon Press, 1994
II 18064
COBISS-ID 57048576
- INTRODUCING applied ethics / edited by Brenda Almond. – Oxford : Cambridge : Blackwell, 1995
II 18026
COBISS-ID 16302173
- KOBE, Zdravko: *Automat transcendentale I. Kantova pot h Kantu / Zdravko Kobe.* – Ljubljana : Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1995. – (Zbirka Analecta)
18012
COBISS-ID 56092416
- MALINOWSKI, Bronislaw: *Znanstvena teorija kulture* / Bronislaw Malinowski. – Ljubljana : ISH – Inštitut za humanistične vede, 1995. – (Studia humanitatis)
18016 a
COBISS-ID 56540160
- SCHMIDTZ, David: *Rational choice and moral agency* / David Schmidtz. – Princeton : Princeton University Press, 1994
III 3880
COBISS-ID 4689672
- ŠTERN, Artur: *Altruizem* / Artur Štern. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1996. – (Zbirka Sophia)

- U 17870 – 1/96
COBISS-ID 55832576
- ŠUMIČ-Riha, Jelica: Avtoriteta in argumentacija / Jelica Šumič-Riha. – Ljubljana : Društvo za teoretsko psihoanalizo, 1995. – (Analecta)
17998
COBISS-ID 16351069
- ŠVAJNCER, Marija: Etika I / Marija Švajncer. – Nova Gorica : Educa, 1995
II 18100
COBISS-ID 52902656
- 2 VERSTVO. TEOLOGIJA**
- ELIADE, Mircea: Kovači i alkemičari / Mircea Eliade. – Zagreb : Grafički zavod Hrvatske, 1983. – (Biblioteka Zora)
17323 – 17
COBISS-ID 5687552
- GRMIČ, Vekoslav: Moja misel : zbirka člankov in razprav / Vekoslav Grmič. – Ljubljana : Unigraf, 1995
18003
COBISS-ID 54721536
- 303 METODOLOGIJA DRUŽBENIH VED**
- FERLIGOJ, Anuška: Zanesljivost in veljavnost merjenja / Anuška Ferligoj, Karmen Leskošek, Tina Kogovšek. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. – (Metodološki zvezki)
ČU 17207 – 11
COBISS-ID 57060864
- KOŠMELJ, Blaženka: Uvod v multivariatno analizo / Blaženka Košmelj. – Ljubljana : Ekonomska fakulteta, 1983
Č ŠG 19
COBISS-ID 35109632
- TOŠ, Niko: Metode družboslovnega raziskovanja / Niko Toš. – Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1988
U II 15944 a-c, d-g
ČU II 15944
COBISS-ID 6498048
- 304+308 SOCIALNA VPRAŠANJA.
SOCIALNA POLITIKA IN REFORME.
SOCIOGRAFIJA**
- HANTRAI, Linda: Social policy in the European Union / Linda Hantrais. – Basingstoke [etc.] : Macmillan, 1995
II 18046
COBISS-ID 56532224
- 311/314 STATISTIKA. DEMOGRAFIJA**
- ANNUAL meeting of the American statistical association (1994 ; Toronto) : Proceedings of the section on survey research methods. – Alexandria, Virginia : American Statistical Association, 1994
IV 3016
COBISS-ID 16324445
- The FAMILY, the market and the state in ageing societies / editors John Ermisch, Naohiro Ogawa. – Oxford : Clarendon, 1994. – (International studies in demography)
III 3885
COBISS-ID 435293
- FERLIGOJ, Anuška: Osnove statistike na prosojnicah / Anuška Ferligoj. – Ljubljana : samozal. Z. Batagelj, 1994
U II 17854 a-c
ČU II 17854
COBISS-ID 48023808
- LUKŠIČ-Hacin, Marina: Ko tužina postane dom : resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih / Marina Lukšič-Hacin. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Sophia)
U 17870 – 7/95
COBISS-ID 56006656
- 316 SOCIOLOGIJA. POSEBNE SOCIOLOGIJE.
PREDMET. SMERI**
- ADAM, Barbara: Timewatch : the social analysis of time / Barbara Adam. – Cambridge : Polity Press, 1995
II 18086
COBISS-ID 16178525
- CRAIB, Ian: Modern social theory : from Parsons to Habermas / Ian Craib. – New York [etc.] : Harvester Wheatsheaf, 1992
Č ŠG 50
COBISS-ID 16463197
- The EUROPEAN mosaic : contemporary politics, economics and culture / edited by David Gowland, Basil O'Neill, Alex Reid. – London ; New York : Longman, 1995
III 3879
COBISS-ID 56448512
- HUGHES, John A.: Understanding classical sociology : Marx, Weber, Durkheim / John A. Hughes, Peter J. Martin and W. W. Sharrock. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1995
II 18047
COBISS-ID 16146525
- JOGAN, Maca: Sodobne smeri v sociološki teoriji : makro in mikro pristop / Maca Jogan. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. – (Zbirka Znanstvena knjižnica)
U 17613 – 14 a-c, d, e
ČU 17613 – 14
COBISS-ID 56207360
- KOMPENDIJ socioloških teorij / [izbral, uredil in uvod napisal] Frane Adam. – V Ljubljani : Študentska organizacija Univerze, 1995. – (Zbirka Scripta. Sociologija)
U IV 3025 a-c, d
ČU IV 3025
COBISS-ID 54766336
- MULTICULTURALISM : examining the politics of recognition / Charles Taylor... [et al.]. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1994
II 18062
COBISS-ID 4368392
- RAZVOJ socioloških teorij : zbornik besedil, obvezna literatura v štud. letu 1995/96

Č ŠG 46 a

COBISS-ID 16448093

SOCIOLOGIJA : gradivo za srednje šole / [avtorji Andreja Barle... [et al.]. – Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1995

III 3883

COBISS-ID 51170816

WALLACE, Ruth A.: Contemporary sociological theory : continuing the classical tradition / Ruth A. Wallace, Alison Wolf. – Englewood Cliffs : Prentice Hall, 1995

II 18106

COBISS-ID 16446045

WEBER'S protestant ethic : origins, evidence, contexts / edited by Hartmut Lehmann and Guenther Roth. – Washington : German Historical Institute ; Cambridge : Cambridge University Press, 1995

II 18028

COBISS-ID 16302429

ZBORNIK ob 30 letnici Slovenskega sociološkega društva : srečanje Portorož '95 / [urednika Anton Kramberger, Zinka Kolarič]. – Ljubljana : Slovensko sociološko društvo, 1995

III 3874

COBISS-ID 49390848

ZGODOVINA sociologije na Slovenskem : literatura v štud. letu 1995/96

Č ŠG 47 a

COBISS-ID 16448349

18014

COBISS-ID 36988929

Der MENSCH als soziales Wesen : sozialpsychologisches Denken im 20. Jahrhundert / hrsg. von Heiner Keupp. – München ; Zürich : Piper, 1995. – (Serie Piper. Lust an der Erkenntnis)

12832 – 1975

COBISS-ID 16456541

MODERNITY and its futures / edited by Stuart Hall, David Held and Tony McGrew. – Cambridge ; Oxford : Polity Press : Open University, 1994. – (Understanding modern societies : an introduction)

III 3657 – 4

COBISS-ID 16406621

SHAW, Martin: Global society and international relations : sociological concepts and political perspectives / Martin Shaw. – Cambridge ; Oxford ; Cambridge, MA : Polity Press, 1994

II 17811 a

COBISS-ID 15924829

SINGLE parent families : diversity, myths and realities / editors Shirley M. H. Hanson... [et al.]. – New York ; London ; Norwood : Haworth Press, 1994. – (Marriage and family review)

II 18113

COBISS-ID 16190045

YOUTH cultures : a cross-cultural perspective / edited by Vered Amit-Talai and Helena Wulff. – London ; New York : Routledge, 1995

II 18022

COBISS-ID 1517641

316.3/6 DRUŽBA. DRUŽB. STRUKTURA, PROCESI, VEDENJE. SOCIALNA PSIHOLOGIJA

DOZOREVANJE slovenske samozavesti / [Niko Toš... et al.]. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, IDV, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 1995. – (Dokumenti SJM)

U II 16948 – 4 a-c, d-f

ČU II 16948 – 4

COBISS-ID 47458560

FINE, Ben: The world of consumption / Ben Fine and Ellen Leopold. – London ; New York : Routledge, 1993

II 17556 a

COBISS-ID 457309

HANDLING conflict and negotiation. – London : Kogan Page ; Manchester : Manchester Open Learning, 1994. – (Management action guides)

II 18075

COBISS-ID 16410205

MACDONALD, Myra: Representing women : myths of femininity in the popular media / Myra Macdonald. – London [etc.] : E. Arnold, 1995

II 18114

COBISS-ID 8862265

MASSEY, Doreen: Space, place and gender / Doreen Massey. – Cambridge : Polity Press, 1994

II 17687 a

COBISS-ID 383069

MEDNARODNA družina – utopija ali realnost? : [zbornik znanstvenih referatov] / uredil Zlatko Tišljar. – Maribor : Inter-kulturo, 1995

316.7 KULTURNI KONTEKST DRUŽBENEGA ŽIVLJENJA. SOCIOLOGIJA KOMUNIKACIJ

ALASUUTARI, Pertti: Researching culture : qualitative method and cultural studies / Pertti Alasuutari. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1995

II 18059

COBISS-ID 2547484

ANTROPOLOŠKI zvezki 3 / uredila Irena Šumi. – Ljubljana : Amalietti, 1993

17587 – 3

COBISS-ID 38766336

BECK, Klaus: Medien und die soziale Konstruktion von Zeit : über die Vermittlung von gesellschaftlicher Zeitordnung und sozialem Zeitbewusstsein / Klaus Beck. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1994

II 18087

COBISS-ID 16185437

DAHLGREN, Peter: Television and the public sphere : citizenship, democracy and the media / Peter Dahlgren. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1995. – (The media, culture and society series)

II 18048

COBISS-ID 16386141

FAIRCLOUGH, Norman: Critical discourse analysis : the critical study of language / Norman Fairclough. – London ; New York : Longman, 1995. – (Language in social life series)

II 18049

COBISS-ID 16156253

FISKE, John: Television culture / John Fiske. – London ; New York : Routledge, 1987

- U 18008
COBISS-ID 16053597
- HIMMELSTEIN, Hal: Television myth and the American mind / Hal Himmelstein. – Westport, Conn. ; London : Praeger, 1994
II 18088
COBISS-ID 16419933
- JEFFERS, Leo W.: Mass media processes / Leo W. Jeffers. – Prospect Heights : Waveland Press, 1994
U II 17931 a-c, d
ČU II 17931
COBISS-ID 16203613
- JENSEN, Klaus Bruhn: The social semiotics of mass communication / Klaus Bruhn Jensen. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1995
ČU II 18058
COBISS-ID 16047965
- KAKOVOST življenja v Sloveniji / [urednik Ivan Svetlik]. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1996. – (Knjižna zbirka Teorija in praksa)
U II 18027 a-c
ČU II 18027 d
COBISS-ID 55311360
- KERMAUNER, Taras: Perspektivovci / Taras Kermauner. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Mala edicija ZPS)
U 17955 – 8/95
COBISS-ID 53696000
- MORLEY, David: Spaces of identity : global media, electronic landscapes and cultural boundaries / David Morley and Kevin Robins. – London ; New York : Routledge, 1995. – (The international library of sociology)
II 18021
COBISS-ID 16301149
- MURŠIČ, Rajko: Center za dehumanizacijo : etnološki oris rock skupine / [Rajko Muršič. – Pesnica : Frontier, 1995. – (Frontier)
17950 – 7
COBISS-ID 37289985
- SPLICHAL, Slavko: Izgubljene utopije? : paradoksi množičnih medijev in civilne družbe v postsocializmu / Slavko Splichal. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1992. – (Zbirka Družboslovje)
U 17620 – 4/92 a-c, d-f
ČU 17620 – 4/92
COBISS-ID 30119680
- STUDEN, Andrej: Stanovati v Ljubljani / Andrej Studen. – Ljubljana : ISH – Institutum studiorum humanitatis, 1995. – (Studia humanitatis. Aps)
17982 – 4 a-c
COBISS-ID 53956096
- VREG, France: Demokrasko komuniciranje : prilog pluralističjo paradigmi u komunikacijskoj nauci / France Vreg. – Sarajevo : Narodna i univerzitetska biblioteka BiH : Fakultet političkih nauka, 1991. – (Komunikološka biblioteka)
II 18035 – 1
COBISS-ID 16331357
- 32 POLITIČNE VEDE. POLITIČNE ORGANIZACIJE. NOTRANJA POLITIKA. STRANKE IN GIBANJA
- BIRCH, Anthony Harold: The concepts and theories of modern democracy / Anthony H. Birch. – London ; New York : Routledge, 1995
II 18105
COBISS-ID 16445789
- CIVILNA družba : izbor interpretacij in tekstov. Od Locka do Hegla. – Ljubljana : [FDV], 1996
ŠG 44 a, b
Č ŠG 44
COBISS-ID 16389725
- HELD, David: Democracy and the global order : from the modern state to cosmopolitan governance / David Held. – Cambridge : Polity Press, 1995
II 18107
COBISS-ID 16446557
- The NATIONALITIES question in the post-Soviet states : edited by Graham Smith. – London ; New York : Longman, 1996
II 18073
COBISS-ID 93300
- The POLITICS of nature : explorations in green political theory / edited by Andrew Dobson and Paul Lucardie. – London ; New York : Routledge, 1995
II 18034
COBISS-ID 16155229
- REJEC, Albert: Pričevanja o Tigru / Albert Rejec, Tone Černač, Jože Vadnjal. – V Ljubljani : Slovenska matica, 1995
III 3867 a
COBISS-ID 54385152
- RUPEL, Dimitrij: Edinost, sreča, sprava / Dimitrij Rupel. – Ljubljana : Mihelač, 1996
II 18056
COBISS-ID 56214272
- RUSSIA in transition : politics, privatisation and inequality / David Lane, editor. – London ; New York : Longman, 1995
II 18070
COBISS-ID 16408157
- SAFRAN, William: The French polity / William Safran. – London ; Melbourne : Longman, 1995
II 18071
COBISS-ID 16408413
- SILK, Paul: How parliament works / Paul Silk and Rhodri Walters. – London ; New York : Longman, 1995
II 18072
COBISS-ID 16408669
- SMITH, Anthony D.: National identity / Anthony D. Smith. – London [etc.] : Penguin Books, 1991
18002
COBISS-ID 16406109
- SRUK, Vlado: Leksikon politike / Vlado Struk. – Maribor : Obzorja, 1995
Č III 3882
COBISS-ID 38075905
- TOTALITARIZMI in sodobnost : 1945–1995. – V Ljubljani : Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1995. – (Borec)
II 18083
COBISS-ID 55951104
- ZARKOVIC Bookman, Milica: The economics of secession / Milica Zarkovic Bookman. – Basingstoke ; London : Macmillan, 1993

II 18099

COBISS-ID 34489601

- ZNANSTVENI posvet Slovenci in država (1994 ; Ljubljana): Slovenci in država : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) / [uredili Bogo Grafenauer ... [et al.]. - Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995. - (Razprave)
S 11936 - 17
COBISS-ID 55255808

327 MEDNARODNI ODNOSI. ZUNANJA POLITIKA

- Le DEVELOPPEMENT du role du Conseil de securite : colloque, La Haye, 21-23 juillet 1992 / Academie de droit international de La Haye = The development of the role of the Security Council : peace-keeping and peace-building : workshop, The Hague, 21-23 July 1992 / Hague Academy of International Law. - Dordrecht ; Boston ; London : M. Nijhoff, 1994
III 3890
COBISS-ID 486749

III 3890

COBISS-ID 486749

- EVANS, Gareth: Cooperating for peace : the global agenda for the 1990s and beyond / Gareth Evans. - St. Leonards : Allen & Unwin, 1993

II 18030

COBISS-ID 16309341

- FINK-Hafner, Danica: Slovensko kmetijstvo in Evropa / Danica Fink Hafner. - Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. - (Zbirka Forum)

U II 17926 a-c

ČU II 17926

COBISS-ID 53481472

- FISCHER, David: Stopping the spread of nuclear weapons : the past and the prospects / David Fischer. - London ; New York : Routledge, 1992

II 18040

COBISS-ID 16356957

- HAM, Peter van: Managing non-proliferation regimes in the 1990s : power, politics and policies / Peter van Ham. - London : Pinter Publishers, The royal institute of international affairs, 1993. - (Chatham house papers)

II 18052

COBISS-ID 16387933

- KEGLEY, Charles W.: Controversies in international relations theory : realism and the neoliberal challenge / Charles W. Kegley. - New York : St. Martin's Press, 1995

II 18057

COBISS-ID 54812416

- NUCLEAR proliferation after the cold war / edited by Mitchell Reiss and Robert S. Litwak. - Washington : Woodrow Wilson Center Press, 1994

II 18039

COBISS-ID 16356701

- Miliband. - Cambridge : Polity Press, 1995

II 18053

COBISS-ID 3049781

- SAGAN, Scott D.: The spread of nuclear weapons : a debate / Scott D. Sagan, Kenneth N. Waltz. - New York ; London : W. W. Norton & Company, 1995

II 18041

COBISS-ID 16360797

- STEEL, Ronald: Temptations of a superpower / Ronald Steel. - Cambridge, Mass. ; London : Harvard University Press,

1995. - (The Joanna Jackson Goldman memorial lecture on American)

II 18111

COBISS-ID 16450653

- ZDRUŽENJE Atlantski svet Slovenije. Letna skupščina (I ; 1995 ; Ljubljana): Slovenija in NATO : zbornik = Slovenia and NATO : anthology / 1. letna skupščina Združenja Atlantski svet Slovenije, v Ljubljani, 4. marca 1995 = 1st Annual Meeting of the Assembly of the Atlantic Council of Slovenia, Ljubljana, 4th March, 1995. - Ljubljana : Združenje Atlantski svet Slovenije, 1995

IV 3021 a

COBISS-ID 51907328

33 GOSPODARSTVO. EKONOMSKA ZNANOST

- ANKETA o tujih turistih v gorskih krajih v Republikii Sloveniji v zimski sezoni 1994/95 / [avtorji Alenka Škafar Božič ... et al.]. - Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1995

IV 3027

COBISS-ID 52581888

- DANZIGER, Sheldon: America unequal / Sheldon Danziger and Peter Gottschalk. - New York : Russell Sage Foundation ; Cambridge, Mass. ; London : Harvard University Press, 1995

II 18112

COBISS-ID 16452701

- EUROPEAN Union, European Commission (Luxembourg): Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century : white paper / European Commission. - Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1994

III 3884 a

COBISS-ID 86604

- GROS, Daniel: Winds of change : economic transition in Central and Eastern Europe / Daniel Gros and Alfred Steinherr. - London ; New York : Longman, 1995

II 18068

COBISS-ID 2486556

- KEECH, William R.: Economic politics : the costs of democracy. - Cambridge ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1995

II 18109

COBISS-ID 16449117

- KRUGMAN, Paul: Development, geography, and economic theory / Paul Krugman. - Cambridge ; London : The MIT Press, 1995. - (The Ohlin lectures)

II 17686 - 6

COBISS-ID 16303197

- OSTRY, Sylvia: Techno-nationalism and techno-globalism : conflict and cooperation / Sylvia Ostry and Richard R. Nelson. - Washington : The Brookings Institution, 1995. - (Integrating national economies : promise and pitfalls)

II 18085

COBISS-ID 16419165

- PRIVATISATION and regulation : a review of the issues / edited by Peter M. Jackson and Catherine M. Price. - London ; New York : Longman, 1994

II 18036

COBISS-ID 2489116

- PROSTOR, okolje, socialna varnost / [Stanka Kukar... et al.]. – Ljubljana : Zavod Republike Slovenije za makroekonomске analize in razvoj, 1995. – (Strategija gospodarskega razvoja Slovenije)
II 18115
COBISS-ID 53120512
- REARDON, Anthony M.: Allied Dunbar pensions handbook / by Anthony M. Reardon. – London : Longman, cop. 1994. – (Allied Dunbar library)
II 18078
COBISS-ID 16411997
- SUŠJAN, Andrej: Postkeynesianska ekonomska teorija : vzpostavljanje alternative neoklasični ekonomiki / Andrej Sušjan. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. – (Zbirka Znanstvena knjižnica)
U 17613 – 13 a, b
COBISS-ID 54517760
- TRANSITION to capitalism? : the communist legacy in Eastern Europe / Janos Matyas Kovacs editor. – New Brunswick, NJ ; London : Transaction publishers, 1994
II 18051
COBISS-ID 35229953
- 331 DELO. ZAPOSLOVANJE. SINDIKATI
- ACHIEVING goals through teamwork. – London : Kogan Page ; Manchester : Manchester open learning, 1994. – (Management action guides)
II 18076
COBISS-ID 16410461
- ARCHER, Robin: Economic democracy : the politics of feasible socialism / Robin Archer. – Oxford : Clarendon Press, 1995
II 18023 a
COBISS-ID 16300893
- CASEY, Catherine: Work, self and society : after industrialism / Catherine Casey. – London ; New York : Routledge, 1995
II 18025
COBISS-ID 16143197
- KNUDSEN, Herman: Employee participation in Europe / Herman Knudsen. – London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 1995
II 18024
COBISS-ID 16300381
- PENSIONS policy in the UK : an economic analysis / Andrew Dilnot, Richard Disney, Paul Johnson, Edward Whitehouse. – London : The Institute for Fiscal Studies, 1994
II 18079
COBISS-ID 16415837
- STATISTIČNI urad Republike Slovenije (5 ; 1995 ; Radenci): Statistika dela, delovnih in življenjskih pogojev = [Statistics of work, working and living conditions] : [zbornik referatov 5. mednarodnega statističnega posvetovanja, Radenci '95 = collection of papers of the 5th International statistical conference, Radenci '95] / [urednici Irena Tršinar, Irena Ograjšek]. – Ljubljana : Statistični urad Republike Slovenije : Statistično društvo Slovenije, 1995
IV 3020 a, b
COBISS-ID 69774
- WOMEN and working lives : divisions and change / edited by Sara Arber and Nigel Gilbert. – Basingstoke : Macmillan, 1994. – (Explorations in sociology)
II 11419 – 39
COBISS-ID 16044381
- 339 MEDNARODNI GOSPODARSKI ODNOSI
- BARNES, Ian: The enlarged European Union / Ian Barnes and Pamela M. Barnes. – London ; New York : Longman, 1995
III 3881
COBISS-ID 56445184
- KENEN, Peter B.: The international economy / Peter B. Kenen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994
III 3868
COBISS-ID 16303965
- MEDNARODNE finance : literatura za študijsko leto 1995/96. – [Ljubljana] : Fakulteta za družbene vede, 1995
ŠG 42 a-c
COBISS-ID 16338525
- ROBOCK, Stefan H.: International business and multinational enterprises / Stefan H. Robock, Kenneth Simmonds. – Homewood ; Boston : Irwin, 1989. – (The Irwin series in management and the behavioral sciences)
II 18029
COBISS-ID 16303709
- 34/35 PRAVO. ZAKONODAJA. JAVNA UPRAVA. DRŽAVNA UPRAVA
- AINSWORTH, Peter B.: Psychology and policing changing world / Peter B. Ainsworth. – Chichester [etc.] : J. Wiley & Sons, 1995. – (Wiley series in the psychology of crime, policing, and law)
II 18110
COBISS-ID 16449885
- ALMANAH Evropske unije : osnovne informacije, zdajšnja organiziranost in najpomembnejši podatki o Evropski uniji / [prevod Albina Kenda]. – Ljubljana : Co Libri, 1995
U II 18094 a-c, d
ČU II 18094
COBISS-ID 56667648
- BOHINC, Rado: Upravljanje gospodarskih družb / Rado Bohinc. – Ljubljana : Lege artis, 1993
ČU II 18103
COBISS-ID 36847872
- BRATINA, Borut: Pravo gospodarskih družb / [Borut Bratina, Rado Bohinc, Hilda Marija Pivka]. – Ljubljana : Lege artis, 1993
III 3888
COBISS-ID 37446656
- FISCHER, David: Towards 1995 : the prospects for ending the proliferation of nuclear weapons / David Fischer. – Aldershot ; Brookfield : Dartmouth, 1993. – (United nations institute for disarmament research)
III 3869
COBISS-ID 16304221
- The FUTURE of the non-proliferation treaty / edited by John Simpson and Darryl Howlett. – Houndmills [etc.] : Macmillan ; New York : St. Martin's Press, 1995. – (Southampton studies in international policy)

II 18042

COBISS-ID 16361053

GOMIEN, Donna: Kratak vodič po Evropski konvenciji o človekovih pravicah / Donna Gomien. – Ljubljana : Ministrstvo za zunanje zadeve, 1995

I 3137 a-c, d-i

COBISS-ID 54029824

JANŠA, Janez: 7 let pozneje / Janez Janša, Ivan Borštnar, David Tasič. – V Ljubljani : Karantanija, 1995.

II 18101

COBISS-ID 50373632

MONESTIER, Martin: Peines de mort : histoire et techniques des exécutions capitales : des origines a nos jours / Martin Monestier. – Paris : Le cherche midi, 1994. – (Collection Documents)

IV 3024

COBISS-ID 587869

The NATIONAL Assembly of the Republic of Slovenia / [authors Sergij Vilfan ... [et al.]. – Ljubljana : National Assembly of the Republic of Slovenia, 1995

IV 3028

COBISS-ID 51939072

PAGE, Edward C.: Localism and centralism in Europe : the political and legal bases of local self-government / Edward C. Page. – New York : Oxford University Press, 1991. – (Comparative European politics)

II 18065

COBISS-ID 16407133

PETERS, B. Guy: The politics of bureaucracy / B. Guy Peters. – White Plains : Longman, 1995

II 18060

COBISS-ID 16406365

PUHARIČ, Krešo: Gospodarsko pravo : z osnovami prava / Krešo Puharič. – Ljubljana : Uradni list Republike Slovenije, 1995. – (Zbirka Učbeniki)

U II 18006 a, b

ČU II 18006

COBISS-ID 54008320

REFORM der Europäischen Union : Materialien zur Revision des Maastrichter Vertrages / Werner Weidenfeld (Hrsg.). – Gutersloh : Bertelsmann Stiftung, 1995. – (Strategien für Europa)

II 18093

COBISS-ID 16436573

ŠMIDOVNIK, Janez: Lokalna samouprava / Janez Šmidovnik. – Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995. – (Zbirka Pravna obzorja)

18013 – 4

COBISS-ID 51472384

ZUPANČIČ, Boštjan M.: Prvine [pravne] kulture / Boštjan M. Zupančič. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995. – (Zbirka Teorija in praksa)

II 17918 a, b

COBISS-ID 39992064

34

PRAVO Evropske skupnosti : praktikum / [zbral in uredil Mirko Ilešič]. – Maribor : Pravna fakulteta, 1996

U IV 3026 a-c, d

ČU IV 3026

COBISS-ID 38695681

355 VOJAŠKE VEDE. OBRAMBOSLOVJE

CORDESMAN, Anthony H.: The lessons of modern war. The Arab- Israeli conflicts, 1973-1989 / Anthony H. Cordesman and Abraham R. Wagner. – Boulder ; San Francisco : Westview Press ; London : Mansell Publishing Limited, 1990

II 18032

COBISS-ID 16310877

CREVELD, Martin L. van: Nuclear proliferation and the future of conflict / Martin van Creveld. – New York : Free Press, 1993

III 3876

COBISS-ID 16361565

HANDEL, Michael I.: Clausewitz and modern strategy / edited by Michael I. Handel. – London : F. Cass, 1986

II 18081

COBISS-ID 15905629

36 SOCIALNO DELO. SOCIALNA POMOČ

BROWN, Joan: Social security for retirement / Joan Brown. – York : J. Rowntree Foundation, 1990

II 18077

COBISS-ID 16410717

37 VZGOJA. ŠOLSTVO. IZOBRAŽEVANJE. POUK

LEACH, Penelope: Children first : what our society must do – and is not doing – for our children today / Penelope Leach. – London [etc.] : Penguin Books, 1994

18017

COBISS-ID 16449373

MILHARČIČ-Hladnik, Mirjam: Šolstvo in učiteljice na Slovenskem / Mirjam Milharčič-Hladnik. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Sophia)

U17870 – 5/95

COBISS-ID 55583744

ŠTUDIJ na daljavo : nove priložnosti za izobraževanje = Distance education : new educational opportunities / urednica, edited by Lea Bregar. – Ljubljani : Ekonomska fakulteta, 1995

III 3886

COBISS-ID 50898432

39 ETNOLOGIJA. ETNOGRAFIJA. ŽENSKO VPRAŠANJE

IRIGARAY, Luce: Jaz, ti, me, mi : za kulturo različnosti / Luce Irigaray. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Mala edicija ZPS)

17955 – 9/95

COBISS-ID 54278144

MINNICH, Robert G.: Socialni antropolog o Slovencih : zbornik socialnoantropoloških besedil / Robert G. Minnich. – Ljubljana : Slovenski raziskovalni inštitut – SLORI : Amalietti, 1993. – (Slovenci v Italiji)

- 17804 a
COBISS-ID 35805184
- WOMEN and men in the European Union : a statistical portrait. - Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities : Eurostat, 1995
U III 3877 a, b
ČU III 3877
COBISS-ID 16401757
- ŽIDOV, Nena: Ljubljanski živilski trg : odsev prostora in časa (1920-1940) / Nena Židov. - Ljubljana : Viharnik : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994
III 3887
COBISS-ID 42734080
- 5 NARAVOSLOVNE VEDE. EKOLOGIJA.
MATEMATIKA. ANTROPOLOGIJA.
- JUSTICE and the human genome project / Timothy F. Murphy and Marc A. Lappe, editors. - Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 1994
II 18067
COBISS-ID 55602688
- NEW horizons? : possibilities for cooperation between environmental NGOs and governments in Central and Eastern Europe / edited by Peter Hardi, Alexander Juras and Magda Toth Nagy. - Budapest : The Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe ; Bonn : Institut für Europäische Umweltpolitik, 1993
17999
COBISS-ID 16397405
- NGO directory for Central and Eastern Europe : environmental non-governmental organizations in Albania, Bulgaria, Croatia, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, FYRO Macedonia, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia and the Federal Republic of Yugoslavia / edited by Alexander Juras. - Budapest : Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe, 1994
18000
COBISS-ID 16398685
- OMLADIČ, Matjaž: Matematika in denar / Matjaž Omladič in Vesna Omladič. - Ljubljana : Društvo matematikov, fizikov in astronomov Slovenije, 1995. - (Knjižnica Sigma)
I 2290 - 58
COBISS-ID 55903744
- OXFORDOVA ilustrirana enciklopedija nežive narave / urednik izvirnika Vivian Fuchs. - Ljubljana : DZS, 1995
Č IV 3019
COBISS-ID 54792448
- OXFORDOVA ilustrirana enciklopedija žive narave / urednik izvirnika Malcolm Coe. - Ljubljana : DZS, 1995
Č IV 3018
COBISS-ID 54330368
- PLUT, Dušan: Brez izhoda? : svetovni okoljski procesi / Dušan Plut. - Ljubljana : DZS, 1995. - (Geografija)
18005 - 1 a
COBISS-ID 51862272
- STATUS of public participation practices in environmental decisionmaking in Central and Eastern Europe : case studies of Albania, Bulgaria, the Czech Republic, Croatia, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, FYR Macedonia, Poland, Romania, the Slovak Republic and Slovenia. - Budapest :
- The Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe, 1995
IV 3017
COBISS-ID 16395869
- 6 UPORABNE ZNANOSTI. TEHNIKA.
RAČUNALNIKI. INFORMACIJSKA TEHNOLOGIJA
- HARTCUP, Guy: The silent revolution : the development of conventional weapons, 1945-85 / Guy Hartcup. - London ; New York : Brassey's, 1994
II 18063
COBISS-ID 16406877
- INDO '95 (1995 ; Brdo pri Kranju): Informatika v državnih organih : zbornik referatov. - Ljubljana : Center vlade republike Slovenije za informatiko, 1995
II 18108 a
COBISS-ID 16446813
- ODZIV družbe na probleme alkohola in drugih drog : priročnik za strokovnjake v osnovni zdravstveni dejavnosti z navodili za izvajalce / [prevedla Jasna Čuk-Rupnik / [D. Nolimaj]. - Ljubljana : Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije, 1995
II 18102
COBISS-ID 49886464
- PICCHI, Mario: Projekt človek / Mario Picchi. - Ljubljana : Inštitut Antona Trstenjaka za psihologijo, logoterapijo in antropohigieno, 1995
II 18031
COBISS-ID 55806720
- STARIČ, Peter: Izdelava prvih atomskih bomb / Peter Starič. - Ljubljana : Tehniška založba Slovenije, 1995. - (Posebna izdaja revije Živeljenje in tehnika)
II 18082 a
COBISS-ID 51745536
- ZAJC, Melita: Nevidna vez : rabe radiodifuzne televizije v Sloveniji / Melita Zajc. - Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. - (Zbirka Sophia)
U 17870 - 3/95
COBISS-ID 54963968
- 65 TEORIJA ORGANIZACIJE IN POSLOVANJA.
UPRAVLJANJE
- 1995 AMA winter educator's conference / David W. Stewart and Naufel J. Vilcassim, editors. - Chicago : American Marketing Association, 1995. - (Marketing theory and applications)
IV 3023 - 6
COBISS-ID 15844445
- BIZJAK, Franc: Uspešno vodenje podjetja / Franc Bizjak, Tea Petrin. - Ljubljana : Gospodarski vestnik, 1996. - (Zbirka Manager)
18009 a
COBISS-ID 55134208
- COOPER, Robert G.: New products : the key factors in success / Robert G. Cooper and E. J. Kleinschmidt. - Chicago : American Marketing Association, cop. 1990
II 18097

- COBISS-ID 15843933
 The DARTNELL marketing manager's handbook / Sidney J. Levy, George R. Frerichs, and Howard L. Gordon, editors. - Chicago : Dartnell, 1994
 II 18096
 COBISS-ID 15855709
- DRUCKER, Peter F.: Managing in turbulent times / Peter F. Drucker. - Oxford : Butterworth-Heinemann, 1994
 II 18055
 COBISS-ID 16388701
- DRUCKER, Peter F.: The practice of management / Peter F. Drucker. - Oxford : Butterworth-Heinemann, 1995
 II 18054
 COBISS-ID 16388189
- EFFECTIVE organizations and social values / editors Henry S. R. Kao, Duraganand Sinha, Ng Sek-Hong. - New Delhi ; Thousand Oaks ; London : Sage, 1995
 II 18050
 COBISS-ID 16144221
- ELLIS, John: International business strategy / John Ellis and David Williams. - London : Pitman Publishing, 1995
 III 3870
 COBISS-ID 16304733
- HAMMER, Michael: Reengineering the corporation : a manifesto for business revolution / Michael Hammer and James Champy. - London : Nicholas Brealey : Harper Collins, 1995
 II 18020
 COBISS-ID 2362140
- JANČIČ, Zlatko: Članki in drugi prispevki pri predmetu trženje in tržno komuniciranje : gradivo za podiplomski študij tržnega komuniciranja / Zlatko Jančič. - Ljubljana : FDV, Katedra za tržno komuniciranje, 1995
 Č ŠG 43
 COBISS-ID 16341597
- LEEMING, E. Janice: Segmenting the women's market : using niche marketing to understand and meet the diverse needs of today's most dynamic consumer market / E. Janice Leeming and Cynthia F. Tripp. - Chicago ; Cambridge : Probus, 1994
 II 18095
 COBISS-ID 15855965
- OSTER, Sharon M.: Strategic management for nonprofit organizations : theory and cases / Sharon M. Oster. - New York : Oxford : Oxford University Press, 1995
 II 18037
 COBISS-ID 16333405
- PAUL D. Converse Symposium (13th ; 1992 ; University of Illinois): Proceedings of the 13th Paul D. Converse symposium / 13th Paul D. Converse symposium. - Chicago : American Marketing Association, cop. 1995. - (Proceedings Series)
 II 18098
 COBISS-ID 15846237
- RUGMAN, Alan M.: International business : a strategic management approach / Alan M. Rugman, Richard M. Hodgetts. - New York [etc.] : McGraw-Hill, 1995. - (McGraw-Hill series in management)
 III 3871
 COBISS-ID 16304989
- TELEVISION : an international history / edited by Anthony Smith. - Oxford : Oxford University Press, 1995
 III 3873
- COBISS-ID 16319325
 VOGRINC, Jože: Televizijski gledalec : [koncept televizijskega komunikacijskega razmerja kot izhodišče za teorijo televizije] / Jože Vogrinc. - Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995. - (Studia humanitatis. Apes)
 17982 - 3 a, b
 COBISS-ID 52939520
- 659 REKLAMA. INFORMACIJE. ODNOSI Z JAVNOSTJO. MNOŽIČNO KOMUNICIRANJE. INFORMATIKA
- ODNOSI z javnostmi : študijsko gradivo za predmet / Manca Košir, Andrej Škerlep. - Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995
 Č ŠG 49
 COBISS-ID 16457053
- OGORELEC, Breda: Komuniciranje z javnostjo : priručnik za urbaniste / Breda Ogorelec. - Ljubljana : Urbanistični inštitut Republike Slovenije, 1995
- II 18018 a
 COBISS-ID 54688256
- YALE, David R.: The publicity handbook : [how to maximize publicity for products, services and organizations] / David R. Yale. - Lincolnwood : NTC Business Books, 1992
 II 18090
 COBISS-ID 1801244
- 7 UMETNOST. ARHITEKTURA. FOTOGRAFIJA
- HEINRITZ, Gunter: Zentralität und zentrale Orte, Eine Einführung : eine Einführung / Gunter Heinritz. - Stuttgart : Teubner, 1979. - (Teubner Studienbücher : Geographic)
 17997
 COBISS-ID 16246365
- LEYDI, Roberto: Druga godba : etnomuzikologija / Roberto Leydi. - Ljubljana : ŠKUC : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995. - (Studia humanitatis)
 17962 a-c
 COBISS-ID 50638080
- MAIER, Jorg: Verkehrsgeographie : Verkehrsstrukturen, Verkehrspolitik, Verkehrsplanung / von Jorg Maier, Heinz-Dieter Atzkern. - Stuttgart : B. G. Teubner, 1992. - (Teubner Studienbücher : Geographic)
 17996
 COBISS-ID 278882
- PRISOTNOST, predstavljanje, teatralnost : [razprave iz sodobnih teorij gledališča] / izbral in uredil Emil Hrvatini. - Ljubljana : Maska, 1996. - (Transformacije)
 18011
 COBISS-ID 56612608
- 8 JEZIKOSLOVJE. KNJIŽEVNOST
- CAMPBELL, Morag: Writing about travel / Morag Campbell. - London : A & C Black, 1989

- II 18074
COBISS-ID 16409181
- KMECL, Matjaž: Mala literarna teorija / Matjaž Kmecl. – Ljubljana : Mihelač in Nešovič, 1996
II 18091
COBISS-ID 55487232
- MANUAL of specialised lexicography : the preparation of specialised dictionaries / edited by Henning Bergenholtz, Sven Tarp. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins, 1995. – (Benjamins translation library)
II 18089 – 12
COBISS-ID 16189789
- NEWBY, David: Grammar for communication : exercises and creative activities / David Newby. – Ljubljana : DZS, 1995
II 18084 a
COBISS-ID 53260800
- NICHOLLS, Ann: How to master public speaking / Anne Nicholls. – Plymouth : How to books, 1995. – (How to...)
U II 18044
COBISS-ID 16379485
- NIETZSCHE, Friedrich: Rojstvo tragedije iz duha glasbe / Friedrich Nietzsche. – V Ljubljani : Karantanija, 1995
18010
COBISS-ID 54865152
- PENSIONS terminology : a glossary for pension schemes. – London : PMI : Prag Publication, cop. 1992
II 18080
COBISS-ID 16417117
- RETORIKA : študijsko gradivo za predmet / Tomo Korošec, Andrej Škerlep. – Ljubljana : Fakulteta za družbene vede, 1995
Č ŠG 48
COBISS-ID 16456797
- ROŽANC, Marjan: O svobodi in Bogu : izbrani eseji / Marjan Rožanc. – [Ljubljana] : Mihelač, 1995. – (Zbirka Brevir)
18007
COBISS-ID 48939008
- SODOBNA literarna teorija : zbornik / [prevedli Uroš Grile... [et al.]. – Ljubljana : Krtina, 1995. – (Knjižna zbirka Temeljna dela)
18001
COBISS-ID 45719552
- 9 DOMOZNAJSTVO. ZEMLJEPIS.
BIOGRAFIJE. ZGODOVINA
- BERTOŠA, Miroslav: Istra. Doba Venecije: XVI.–XVIII. stoljeće / Miroslav Bertoša. – Pula : Zavičajna naklada »Žakan Juri«, 1995. – (Povijest Istre)
- III 3889 a
COBISS-ID 57290496
- CHVATAL, Matjaž: Slovenija. Turistični vodnik = Tourist guide = Reiseführer = Guida turistica / Matjaž Chvatal, Zeljko Božek. – Ljubljana : samozal., 1995
Č II 18092
COBISS-ID 53644032
- ENCIKLOPEDIJA Slovenije / [glavni urednik Marjan Javornik. – Ljubljana : Mladinska knjiga, 1987–[1995]
Č IV 2887
COBISS-ID 17411
- HAY, Denys: Evropa : rojstvo ideje / Denys Hay. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Sophia)
U 17870 – 4/95
COBISS-ID 54965504
- HERDER, Johann Gottfried: Filozofija zgodovine in njen pomen za oblikovanje človeštva / Johann Gottfried Herder. – Maribor : Inter-kulturo, 1995
18015 a
COBISS-ID 36590081
- KLJUČNE značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955 : znanstveno poročilo / Zdenko Cepič... [et al.]. – Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 1995
II 18104
COBISS-ID 53722624
- LEŠNIK, Doroteja: Rdeče in črno : slovensko partizanstvo in domobranstvo / Doroteja Lešnik, Gregor Tomc. – Ljubljana : Znanstveno in publicistično središče, 1995. – (Zbirka Forum)
17666 – 3/95
COBISS-ID 55174144
- PIRJEVEC, Jože: Jugoslavija : [1918–1992] : nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije / Jože Pirjevec. – Koper : Lipa, 1995
III 3878 a
COBISS-ID 53084160
- SAPELLI, Giulio: Southern Europe since 1945 : tradition and modernity in Portugal, Spain, Italy, Greece and Turkey / Giulio Sapelli. – London ; New York : Longman, 1995
II 18069
COBISS-ID 16407901
- ŠTIH, Peter: Slovenska zgodovina do razsvetljenstva / Peter Štih, Vasko Simoniti. – Ljubljana : Korotan ; V Celovcu : Mohorjeva družba, 1996. – (Zbirka Knjižni dar)
18004
COBISS-ID 54827520

LUTHAR, Breda: REALITY AND REPRESENTATION IN SEMIOTIC SOCIETY

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 181

Representations play a central role in contemporary society which is often dubbed semiotic society. The article is concerned with the relationship between objective reality or "real" society on the one hand and representations on the other. The author defines two important questions concerning social studies in general and communication studies in particular: Firstly, what are the consequences of the constructionist notion of reality for social science epistemology? She argues, that social sciences should include the impact of the representations on "real social events and issues" into their epistemological framework. This view of media communication puts the analysis of the way the events are narrated in the text (through language use, discursive rhetoric and storytelling i.e. the formal features of the media) into central position within the media studies. To study media effects, media studies should converge the study of the meaning offered by media texts (media poetics) with the study of the interpretive repertoires of the audiences.

Key words: semiotic society, reality vs. representation, information vs. poetics, constructivist notion of reality, meaning offered by the text.

ANŽIČ, Andrej: CONTROL OVER INTELLIGENCE SERVICES

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 194

In his article, the author deals with the problem of parliamentary control over security and intelligence services of the Republic of Slovenia. While determining the idea of control, he defines its legal, politological, sociological, psychological, organisational and other contents as well as consequences. Parliamentary control is understood as political control, since the very essence is shown in political judgement whether the activities of security and intelligence services are in accordance with the policy defined by legal acts. For this form of control it is crucial that the state government is prepared to participate in as well. The author is very critical about the practice and model of parliamentary control in Slovenia. He finds it inefficient, parallel to this it does not rise any real confidence either of those under control, or of the public. Beside being critical of the existing conditions, the author also presents some solutions. The first solution for the organisational and functional problems he sees in the adoption of a suitable law that would regulate the field of work of the parliamentary control committee, the form and content of the control over the use of specific methods, instruments of work and other activities of the committee. Only then can the following steps be made: striving to win confidence of the public as well as of the intelligence services, work efficiency and consistency, support of services in their legitimate work, political sanctioning of the intelligence services.

Key words: control, intelligence services, Slovenia, political rule, government, state assembly

UDC: 331.101.6:316.752

KOS, Marko: IN SEARCH OF A NEW MEANING OF WORK (Elements of work productivity increase)

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 208

The article treats external and general conditions of working environment, forming elements for the influence on working productivity. The basis of improvement has to be a greater discretion directly at work, which leads to selffulfillment, taking over responsibility and to initiative, in short, herewith better work ethics will be established. The decrease of productivity means failure of management, because it cannot create an attachment to work ethics.

Key words: productivity, work culture, values, working culture, work ethics

UDC: 325.2(=863)(497.4)

ŽIGON, Zvone: SLOVENE POLITICAL EMIGRANTS IN ARGENTINA

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 216

363

The article describes models of organisation of the Slovenian political emigrant society in Buenos Aires, Argentina. After the Second World War, a maximum of 7.000 emigrants came to this country, mostly from refugee camps in Austria and Italy. The community is organized on the basis of strong central political management and extremely solid. Loyalty of its members is maintained by providing ideological postulates, which help to create strong emotional energy in the community and feelings of loyalty. This was achieved by a specific type of isolation from the influence of the dominant Argentinian society as well as of political influence from Yugoslavia. There is a perfectly organized educational system and economic, cultural, political and religious life inside the community. Its identity is based on the myth of the exodus from the beloved homeland because of catholic belief and opposition to the ideas of "communist revolution", as well as on the myth of the return to Slovenia after the fall of the socialist political order. When socialism in Europe fell, the last myth mentioned lost its weight and Slovenian political emigration community had to renew its identity by means of slow deisolation.

Key words: Slovene political emigration, Argentina, Slovenia, Catholic Church, Slovene Cultural Action, post-war executions, myth of return, enclave, identity

ADAM, Frane: H. WILLKE: CONTEXTUAL REGULATION
Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXIII, No. 2, pg. 232

The aim of this contribution is to call attention to the question if and how social regulation (steering) in a complex, heterarchic ("decentric") society is possible. Proceeding from the assumption that the work of Helmut Willke (University of Bielefeld) offers maybe the most elaborated undertakings in this regard, his main concepts and explanations are being exposed emphasising especially his notion of contextual intervention or regulation (Steuerung). This type of regulation is related to the non-hierarchical, decentralised and discrete inter-systemic coordination. It presupposes a minimal common semantic framework (the system which intends to intervene with other system(s) must "understand" and respect the condition under which this system(s) operate(s)), reflection and learning capacity. The theoretical question raises whether the so called selfreferential and (primarily) operational closed system (as postulated by Luhmann's Theory) are able to develop such capacity. The analysis has revealed that the assumption on selfreference should be replaced by the concept of transferential systems (systems which are simultaneously open and closed). Also the concept of emergent properties (which is connected to the role of actors) and the postulate on totally decentric society must be reconsidered.

Key words: system theory, transferential systems, functional differentiation, emergent properties, regulation

UDC: 316.3.001:321.1/.8:130.2''19'':316.7

MAKAROVIČ, Matej: Politics in post-communist modernisation – from system theory point of view
Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 248

Modern society is, according to Luhmann, characterised by the non-hierarchical functional differentiation of its sub-systems. Communist societies, on the other hand, are characterised by the domination of the political sub-system, which is cybernetically subordinated to ideology. The operational logic of a communist regime and its principles of legitimisation result in allowing various amounts of societal complexity at various periods, as long as the evolutionary growth of complexity gets out of political control, causing a radical transformation of the political sub-system. Postcommunist modernisation of other functional sub-systems is based primarily on their own self-referential potentials. The political sub-system has to limit its operations in relation to other sub-systems, but it also has to contribute to the creation of proper environmental conditions for modernisation of other sub-systems and to their contextual steering.

Key words: system theory, post-socialism, modernisation, political sub-systems, Niklas Luhmann, Helmut Willke

UDC: 316.3.001:316.442

MALI, Franc: THE THEORY OF SOCIAL SYSTEMS AND FUNCTIONAL SOCIAL DIFFERENTIATION

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 261

The main thesis of the author in the article is that the autopoietic model describes the modern society from different levels of reasoning. Therefore, for a complete insight into Luhmann's theory of modern societies, it is necessary to take into regard different conceptual connections between the following levels of reasoning: the theory of functional differentiation. In spite of some deficiencies of the theory of autopoietic social systems, which have also been noticed by Luhmann's critics, this theory holds one of the leading intellectual positions in the explanation of the problem of modern societal integration.

Key words: social systems theory, functional differentiation, social integration, dynamics, stability

UDC: 316.77:659.2

ŠKERLEP, Andrej: SUBJECT EXCLUSION: LUHMANN'S CONTRADICTIONARY CONCEPTION OF COMMUNICATION

Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 272

The article deals with Luhmann's application of the universal system theory to society. Luhmann defined man's social existence by three types of systems: the system of bio-organism, psychological system and social systems, the last being defined as pure communication and nothing else. The article presents Luhmann's complex conception of communication, which includes the ideas of sense, information, observation – as cognitive processing, and communication as a synthesis of all three selections, as well as cognitive coordination. Furthermore, Luhmann's model of autocatharsis of social systems in interaction, which is marked by "double contingency", is presented. Lastly, the article presents Luhmann's contradictory exclusion of active subjects from social systems, the consequence of which is, in his theoretical model, the desubjectivisation of society and communication.

Key words: communication, information, cognition, systems theory, social systems, sense, autopoiesis

ŠTRAJN, Darko: CRITICAL THOUGHT IN THE ERA OF UTILITARY
Teorija in praksa, Ljubljana 1996, Vol. XXXIII, No. 2, pg. 293

The Question on the crisis of critical thought, that arises nowadays – in a time that is marked as privileged by the term of postmodernism – is involved in a process of structuring of a field, where such thought can be formed at all. A process of such forming is probably already on its way, and according to the innermost logic of critical thought will be fulfilled in an unforeseen form at an indeterminable place with an unknown power in unknown effects in a symbolic or even real context. Taking into account the Socratic tradition, the author, making use of texts of the Frankfurt School, Jameson, Derrida, Deleuze..., as well as of a contribution by Alfred Hitchcock, determines critical discourse as the marking of emptiness in the symbolic order. As the main motive for the continuation of critical thought, as well as the main danger for it, he determines the utilitarianism that characterizes the functioning of the sciences within the postmodern society.

Key words: critique, philosophy, symbolic order, society, science critical thought

AUTOCOMMERCE, d.d.

C:\ Kultura je cool, ce je kiber, je pa über! :-)

"Torej: ne smemo jokati za kulturo. Katastrofa je za nami. Lahko rečemo: hvala bogu, te zgodovine smo se, upajmo, končno znebili. In na obzorju se najavlja nova možnost – polna je nevarnosti, a tudi bleščečih priložnosti. Stanje, v katerem se bomo prvič lahko ukvarjali s tem, kar je človeško, namreč z izdelovanjem informacij."
Vilém Flusser

kiberkultura

Vilém Flusser, John Browning, Andrej Škerlep, Darij Zadnikar, Howard Rheingold, Janez Strehovec, Marko Rošnik Virant, Sergeja Kavšek, Helena Velena, Marjan Kokot

PSIHOLOGIJA

Zora Rutar Ilc

ETIKA ZNANOSTI

Artur Štern

Karl Raimund Popper – in memoriam

Darko Polšek, Andrej Ule

OIKOS

Andrej Klemenc, Bojan Radej, Arthur P. J. Mol in Gert Spaargaren

Časopis za kritiko znanosti,
domišljijo in novo antropologijo,
številka 166-167, letnik 1994

Cena: 2.100,00 SIT

NAVODILA SODELAVCEM

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

BREDA LUTHAR:

ANALIZA MEDIJSKEGA VPLIVA V
SEMIOTSKI DRUŽBI

FRANE ADAM:

H.WILLKE: KONTEKSTUALNO USMERJANJE

FRANC MALI:

TEORIJA SOCIALNIH SISTEMOV IN
FUNKCIONALNA DRUŽBENA
DIFERENCIACIJA

ANDREJ ŠKERLEP:

IZKLJUČITEV SUBJEKTA: LUHMANNOVO
PROTISLOVNO POJMOVANJE KOMUNIKACIJE

DARKO ŠTRAJN:

KRITIČNO MIŠLJENJE V DOBI
UTILITARNOSTI

K.B. JENSEN, K. E. ROSENGREN:

PET TRADICIJ ISKANJA OBČINSTVA

